

ՍՏՏ.ՄԵԼԻՔ-ԲԱՍՇՅԱՆ

ԱՅԿԱԿԱՆ
ՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՏ. Տ. ՄԵԼԻՔ - ԲԱԽՇՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Թույլատրված է ՀՍՍՀ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության մինիստրության կողմից որպես դասագիրք պատմություն և բանասիրություն մասնագիտությունների ուսանողների համար

ԳՄԴ 63.2y73

Մ 475

Խ մ բ ա գ ի ը՝ Ս. Պ. ԼԱԼԱՖԱՐՅԱՆ

Գ ը ա խ ո ս՝ պատմ. գիտ. թեկն. ՅՈՒ. Հ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Մելիք-Բախշյան, Ստ. Տ.

Մ 475 Հայկական հնագրություն: Դասագիրք պատմություն և բանասիրություն մասնագիտ. ուսանողների համար [Խմբ. Ս. Պ. Լալաֆարյան]: Երևանի պետ. համալս.—Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1987.—212 էջ.

Աշխատանքը գրված է ըստ հայկական հնագրության ուսումնական ծրագրի: Նվիրված է Հայաստանում գրի ու գրչության զարգացման պատմությանը, հայոց ավարների, գրչարվեստի, տոմարի, երաժշտական նշանների, հայկական հնագրության հետ առնչվող այլ հարցերի քննությանը:

Մ $\frac{0502000000-27}{704(02)-87}$ 11—87

ԳՄԴ 63.2y73.

МЕЛИК-БАХШЯН СТЕПАН ТИГРАНОВИЧ

АРМЯНСКАЯ ПАЛЕОГРАФИЯ

(На армянском языке)

Издательство Ереванского университета
Ереван—1987

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1987

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հնագրությունը (պալեոգրաֆիա) գիտության մի առանձին ճյուղ է, որն ուսումնասիրում է գրի պատմությունը նրա ծագման ու զարգացման բոլոր ժամանակաշրջաններում: Այն բնորոշում է գրի արտաքին ձևափոխությունները, տալիս նրանց առանձնահատկությունները, ուղղագրական կարգը, կետադրական նշանները և ընդհանրապես այն ամենը, ինչը կապված է գրի մշակույթի հետ:

«Պալեոգրաֆիան» գիտության այս ճյուղի միջազգային անվանումն է և ծագում է հունարեն *παλαιός*, որ նշանակում է «հին» և *γραφω* «գրում եմ» բառերից, որը, թեև ոչ շատ հարմար, հաշերենում օգտագործվում է հնագրություն ձևով:

Հայկական հնագրությունը հայագիտության անբաժան մասն է: Առանց հնագրության իմացության դժվար է ճիշտ ընթերցել կամ վերծանել մեզ հասած բազմաթիվ ու բազմապիսի գրավոր աղբյուրները՝ տասնյակ հազարավոր միջնադարյան ձեռագրերը, արխիվային փաստաթղթերը, հնատիպ գրքերը, ինչպես նաև վիմագրերը: Այդ իսկ պատճառով ժամանակի ընթացքում հայկական հնագրության առանձին հարցեր քննարկվել ու պարզաբանվել են հայագետներից շատերի կողմից: Այդ բնագավառում առանձնապես շնորհակալ գործ են կատարել Ի. Հարությունյանը, Գ. Հովսեփյանը, Հ. Տաշյանը, Հ. Աճառյանը, Կ. Ղաֆադարյանը և ուրիշներ:

Հայկական հնագրության հարցերը ու նրա հետ առնչվող խնդիրները հանգամանորեն ուսումնասիրել է Ա. Աբրահամյանը իր 1948 թվականին ուսումնական նպատակների համար հրատարակած «Հայկական պալեոգրաֆիա», և հետագայում «Հայ գրի և գրչության պատմություն» (Երևան, 1959 թ.), «Հայ գիր և գրչություն» (Երևան, 1973 թ.) աշխատություններում:

ՀՍՍՀ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում օժանդակ առարկաների շարքում հայկական հնագրության դասավանդումն անհրաժեշտ է դարձնում այդ առարկայի նոր և ծրագրային դասագիրք

ունենայր: Ներկա աշխատությունը, որը կոչված է ծառայելու այդ նպատակին, ստեղծվել է Երևանի համալսարանի պատմության ֆակուլտետում տարիներ շարունակ այդ առարկայի շուրջ կարդացված դասախոսությունների, հայերեն ձեռագրերի հետ երկարատև աշխատանքի ընթացքում ձեռք բերված փորձի միջոցով և համապատասխան մասնագիտական գրականության օգտագործմամբ: Կարծում ենք, որ այն կբավարարի ուսանողության և հայերեն ձեռագրերի, վիմագրերի, արխիվային փաստաթղթերի և հնատիպ գրականության հետ գործ ունեցողների պահանջները: Աշխատությանը կցված են անհրաժեշտ պատկերազարդող նյութեր, իսկ վերջում՝ ուսանողների գործնական աշխատանքները հեշտացնելու նպատակով, տրվում են վիմագրերի, ձեռագրերի ու արխիվային վավերագրերի լուսապատճենները՝ իրենց վերծանություններով:

ԳՐԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Գիրը մարդկային լեզուն, խոսքը պատկերներով արտահայտելու միջոց է, որը մարդուն հնարավորություն է տալիս իր մտածածը, գիտելիքները, փորձը և իմացությունը արձանագրել, պահպանել ու հաղորդել ուրիշներին: Դրա համար էլ գիրը դասվում է մարդկային մտքի խոշորագույն հայտնագործությունների թվին, որը սկզբնավորվելով մարդու՝ որպես բանական էակի ձևավորվելու արշալույսին, նրա ֆիզիոլոգիական և մտավոր զարգացմանը զուգընթաց, անընդհատ ձևափոխվելով ու կատարելագործվելով ձեռք է բերել ավելի մեծ նշանակություն և լայն կիրառություն:

Հայկական լեոնաշխարհում գրի մշակույթը նույնքան հին է, որքան ինքը մարդը: Լեոնաշխարհի մարդը գրի անհրաժեշտությունն ըզգացել է դեռևս մեր թվականությունից մի քանի տասնյակ հազար տարի առաջ: Իր մտքերն ու զգացմունքներն արտահայտելու նպատակով մարդը դեռևս այն ժամանակ ստեղծել է հատուկ նշաններ, որոնց նմուշները հսկայական քանակությամբ պահպանվել են Արևմտյան Հայաստանի Երզնկա քաղաքի մոտ, Կորդվաց լեռներում, Արագածի, Գեղամա լեռների համակարգում, Սյունիքում և այլուր: Այդ նշանները՝ ժայռերի ու քարաքեկորների վրա թողնված, մարդկանց, կենդանիների, որսի ու ուզմի տեսարանների և ծիսական-կենցաղային ու մոգական կամ աստղագիտական նշանակություն ունեցող պատկերներ են, որոնց մի մասը, անշուշտ, ունեցել է գործնական նշանակություն: Հայերենում այդ նշաններն ընդունված է անվանել **ժայռապատկերներ**: Հայաստանում հայտնաբերված ժայռապատկերները ընդգրկում են պատմական շատ մեծ ժամանակաշրջան՝ վերին պալեոլիթից մինչև բրոնզի դարը, այսինքն՝ մ. թ. ա. 30.000-ական թվականներից մինչև 2000-ական թվականները: Հետաքրքիր է, որ գրերի այս և այսօրինակ այլ տեսակներ հայտնաբերվել են նաև երկրագնդի այլևայլ մասերում, որոնք Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի ժողովուրդների արվեստի ու մշակույթի հնագույն ժառանգության մի մասն են: Այդ է պատճառը, որ

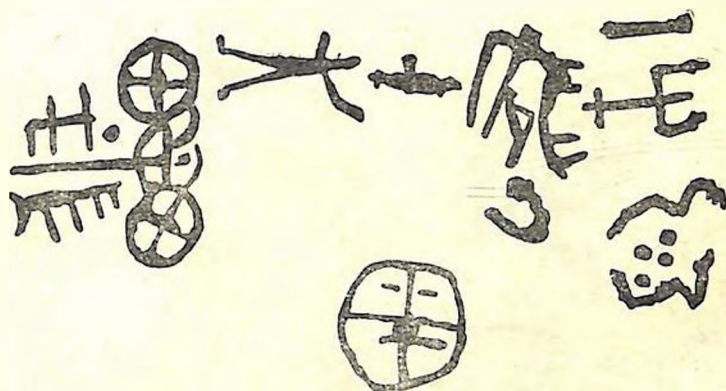

Նկ. 1. Մի նմուշ Ուդտասարի ժալոապատկերներից:

Նկ. 2. Մի նմուշ Ուղտասարի ժայռապատկերներից:

Ժայռապատկերների ուսումնասիրությունը այժմ դարձել է գիտության մի առանձին ճյուղ և միջազգային անվանումով կոչվում է պետրոգլիֆ

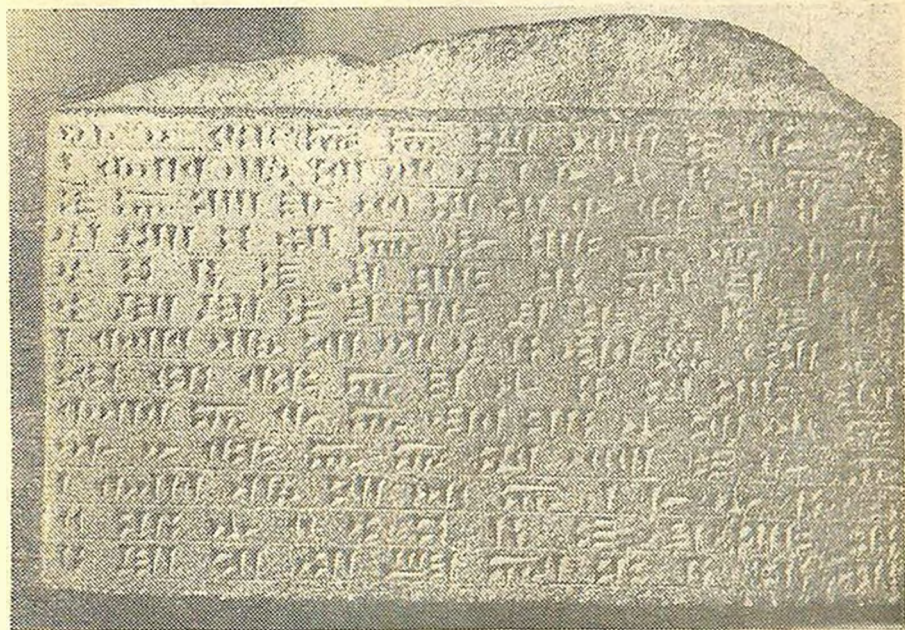
Նկ. 3. Սի Նմուշ Ջերմածորի ժայռապատկերներից:

(ծագում է հունարեն $\pi\epsilon\tau\alpha$ —ժայռ, քար և $\gamma\lambda\nu\phi\omega$ —փորագրել, քանդակել բառերից):

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչների մշակութային զարգացման հաջորդ փուլում հանդես է գալիս գրերի երկրորդ տեսակը՝ սեպագիրը, որն օգտագործվում էր լեռնաշխարհի հարևան ժողովուրդների՝ շումերների, աքադացիների, բաբելացիների, ասորեստանցիների և այլոց կողմից դեռևս մեր թվականությունից առաջ 3000-ական թվականներից: Գրերի այս տեսակը սեպագիր է անվանվում պարզա-

պես այն պատճառով, որ սովորաբար այն ունի սեպի ձև. դրանք դրոշմում էին կալե սալիկների վրա կամ մետաղյա գործիքներով քանդակում քարի հարթեցված մակերեսին:

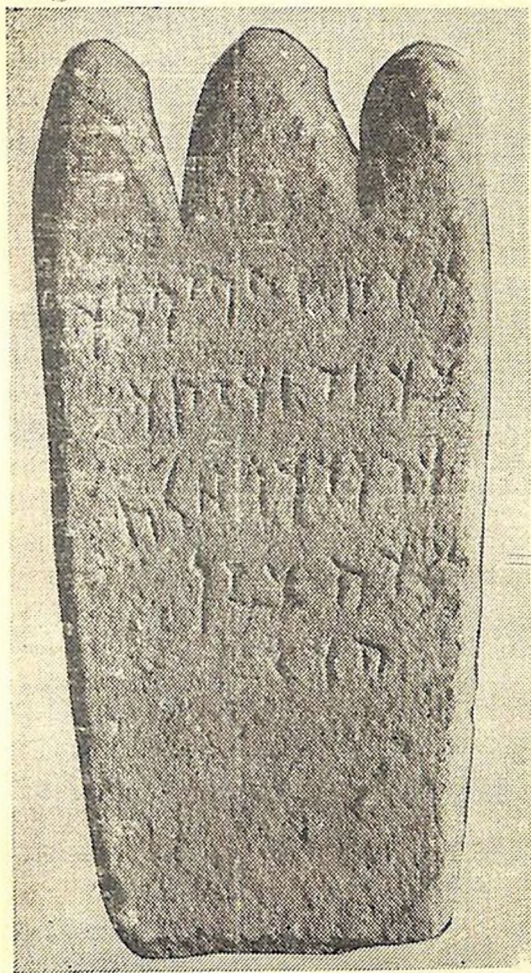
Հայկական լեռնաշխարհում սեպագրերը օգտագործվել են ուրարտական-հայկական միասնական պետության կամ Վանի թագավորության գոյության ժամանակաշրջանում՝ մեր թվականությունից առաջ 9—6-րդ դարերում: Այս շրջանից մեզ հասած սեպագիր արձանագրությունների թիվը այսօր 500-ից ավելի է: Ստորև բերվում է Վանի թագավորության գահակալ Արգիշտի Ա-ի (786—764 թթ.) 782 թվականին թողած արձանագրությունը Երևանի (Էրեբունի) հիմնադրման մասին, որը հայտնաբերվել է Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանի արևելյան կողմում՝ Արին-Բերդի տարածքում:

Նկ. 4. Սեպագիր արձանագրություն Էրեբունիի հիմնադրման մասին (8-րդ դ., մ. թ. ա.):

Մեր թվականությունից առաջ 6-րդ դարում Վանի թագավորության անկումից հետո սեպագրերը Հայաստանում աստիարեզից դուրս են գալիս և գործածության մեջ են դրվում բաբելոնյան մի ճյուղը կազմող արամեական գրերը, որոնք հատկապես Աքեմենյանների տիրապետու-

թյան ժամանակ (6—4 դդ, մ. թ. ա.), որպես պետական, գրասենյակա-
յին գրեր, լայն տարածում ունեին Հնդկաստանից ու Եգիպտոսից մինչև
փոքրասիական երկրները: Արամեերենը գործածության մեջ մնաց մա-
կա Աքեմենյանների անկումից հետո մոյնիսկ այն երկրներում, որտեղ ա-
րամեական բնակչություն չկար, ինչպես Հայաստանում: Այստեղ մոյն-
պես պաշտոնական գրագրությունները երկար ժամանակ, հունականի
և լատինականի հետ, վարում էին արամեական գրերով: Ստորև բեր-
վում է Հայաստանում հայտ-
նաբերված արամեատառ
արձանագրություններից մե-
կը:

Այս և մյուս արձանագր-
ությունները այն սահմա-
նաքարերն են, որոնք ըստ
պատմահայր Մովսես Խո-
րենացու Արտաշես Ա. թա-
գավորի կողմից (189—160
թթ.) դրվում էին գյուղերի
ու ագարակների սահման-
ները որոշակի դարձնելու
համար:

Երվանդունիների, Արտա-
շեսյանների և Արշակունի
առաջին թագավորների ժա-
մանակ, երբ Արևելքում
բուռն թափով զարգանում
էր հելլենիստական մշա-
կույթն ու արվեստը, Հա-
յաստանում աշխարհիկ ու
հոգևոր իշխանների շրջա-
նում բնականաբար լայն
կիրառություն են ստանում
հունարենն ու լատիներենը:
Ըստ երևույթին, այս շր-
ջանում է, որ Հայաստանում
պետական, պաշտոնական
գրագրությունները վարում
էին հավասարապես արա-

Նկ. 5. Արամեատառ արձանագրություն (2-րդ դ.,
մ. թ. ա.):

մերեն, հունարեն և լատիներեն լեզուներով: Հայ և օտար հեղինակները այդ լեզուներով էին գրում նաև իրենց գիտական ու գեղարվեստական ստեղծագործությունները, որոնց մասին, ցավոք, մեզ են հասել միայն կցկտուր տեղեկություններ: Եվ այսօր վերևում հիշատակած լեզուների, ապա նաև գրի ու գրականության Հայաստանում տարածված լինելու միակ վկաները այն մի քանի տասնյակ հունարեն ու լատիներեն վիմագիր արձանագրություններն են, որոնք հայտնաբերվել են մեր երկրի տարածքում:

Հունարեն վիմագրերից ստանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Հայաստանի հնագույն մայրաքաղաք Արմավիրի տարածքում 1911 և 1927 թվականներին հայտնաբերված 7 արձանագրությունները:

Նկ. 6. Արմավիրի հունարեն արձանագրությունը (2-րդ դ., մ. թ. ա.):

Ըստ ակադ. Հ. Մանանդյանի այդ արձանագրությունները արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում Հայաստանի 3—2-րդ դարերի քաղաքական ու մշակութային կյանքի մասին, երբ այստեղ իշխում էին Երվանդունիները: Նույն կերպ կարելի է գնահատել նաև Գառնիի հունարեն արձանագրությունը, որը փորագրվել է հայոց Տրդատ Ա թա-

Նկ. 7. Գառնիի հունարեն արձանագրությունը (1-ին դ., մ. թ.):

գլավորի կարգադրությամբ մեր թվականության 77-ին՝ Գառնիի հեթանոսական տաճարի շինարարության առիթով:

Տրդատ Ա-ի անունով մեզ հասած արձանագրություններից մեկն էլ հայտնաբերվել է Սպարանում:

Լատիներեն արձանագրություններից ուշադրության է արժանի Էջ-

Նկ. 8. Էջմիածնի լատիներեն արձանագրությունը:

միաձնում հայտնաբերված և համեմատաբար լավ պահպանված արձանագրությունը:

Պատմագիտական տեսակետից առավել հետաքրքիր ու արժեքավոր են 1879 և 1882—83 թվականներին Արևմտյան Հայաստանի Խարբերդի նահանգի Քեսրիկ և Կովանք գյուղերում հայտնաբերված լատիներեն երեք արձանագրությունները:

Էջմիածնի և այս երկու արձանագրությունների վերծանումով և ուսումնասիրությամբ զբաղվել են անվանի արևելագետներ Լեոնան-Հաուպտը, Թ. Մոմգենը և Կ. Տրեվերը, որոնք ցույց են տվել, որ դրանք վերաբերում են մեր թվականության առաջին դարի 60-ական թվականների հայ և ապա նաև պարթևա-հռոմեական բարդ ու խճճված քաղաքական հարաբերություններին:

Խոսելով օտարալեզու գրերի օգտագործման մասին, կարող ենք հանգել այն եզրակացության, որ Հայաստանում այնուամենայնիվ պատմական մի մեծ ժամանակաշրջանում գիրը որպես մշակութային խոշոր երևույթ, դեռևս կրում էր նեղ կաստայական բնույթ, այսինքն այն օգտագործվում էր շատ քիչ ու սահմանափակ թվով գրագետ մարդկանց կողմից պետական գործերը վարելու կամ մշակութային այս կամ այն ձեռնարկումներն իրականացնելու համար: Օտար գրերը և օտար լեզուները ընդհանրապես անհասկանալի էին ժողովրդին և ընդհանրություն չունեին: Ուրիշ խոսքով գիրը այդ ժամանակ չունեի կամ դեռևս ձեռք չէր բերել հասարակական լայն նշանակություն ու չէր ծառայում համազգային ու համապետական խնդիրների լուծմանը: Գիրը Հայաստանում նման նշանակություն ստանում է միայն ավելի ուշ՝ 4—5-րդ դարերում, երբ դրված էր ոչ միայն հայկական պետականության, այլև հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության հարցը: Այդ ժամանակ մայրենի լեզվով գրի ու գրականության ստեղծումը անհրաժեշտ էր ոչ միայն պետական գործերը մայրենի լեզվով վարելու, այլև պարսկա-բյուզանդական քաղաքական ու մշակութային ազդեցությունների դեմ կռվելու, ազատագրական գաղափարական պայքար մղելու և հայոց քրիստոնեական դավանանքը ամրապնդելու համար: Պատմականորեն անհետաձգելի ու հույժ անհրաժեշտ այդ հարցը դարձավ համազգային և համապետական նշանակություն ունեցող խնդիր, որի հաջող լուծումից կախված էր հայ ժողովրդի ու նրա ազգային դիմագծի պահպանումը: Այսպիսով, 4-րդ դարի վերջերին և 5-ի սկզբներին սեփական գրի ու գրականության ստեղծման խնդիրը առաջադրում էր ինքը կյանքը, որի իրականացումը դարձավ հայ մշակույթի ու գիտության խոշորագույն երախտավոր, հանձնարել Մեսրոպ Մաշտոցը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱՆՅ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Հայկական գրերն իրենց ստեղծման ժամանակից ի վեր մինչև մեր օրերը ապրել են զարգացման երկարատև շրջան: Այդ գրերի շուրջ 1600-ամյա գոյությունը ինքնին վկայում է նրանց գործնական հատկանիշների բարձր մակարդակի և հայոց լեզուն գրավոր ձևով արտահայտելու մեծ ու հատուտում հնարավորությունների մասին: Եթե ի նկատի ունենանք նաև այն, որ աշխարհի շատ ժողովուրդներ սրտմական ալելի կարճ ժամանակամիջոցում մի քանի անգամ են փոփոխել իրենց գրերը, հայկական գրերի առավելությունները և գործնական կիրառության հնարավորությունները ալելի սկնբախ կլինեն, հանգամանք, որը հատկապես շեշտում են գրի ու գրչության նշանավոր մասնագետները: Սակայն դրա հետ մեկտեղ կան երևույթներ, որոնց ենթարկվել է նաև հայկական գիրը: Դրանցից առաջինը գրերի արտաքին ձևափոխություններն են, որոնք ինչպես ուրիշ ժողովուրդների, այնպես էլ հայկական գրերի համար գործածման երկարատև ժամանակի ներգործության արդյունք են:

Հայագիտության մեջ հայկական գրերի ծագումնաբանության, զրրության ուղղության, դասավորության, անվանակոչման, հնչյունական արժեքավորման, տեսակավորման և բազմաթիվ այլ հարցեր բավարար մակարդակով մշակվել են հայ և օտար անվանի մասնագետների կողմից: Այդ հարցերից շատերը լեզվագիտական և բանասիրական բնույթ ունեն և հայկական հնագրության դասընթացի ու նրա հիմնական խնդիրների հետ չեն առնչվում: Վերապահություն ենք անում միայն գրերի տեսակների ու նրանց առանձնահատկությունների հարցերի համար, որովհետև դրանց իմացությունից ու յուրացումից է կախված հայկական ձեռագրերի, վիմական արձանագրությունների, արխիվային փաստաթղթերի և գրավոր այլ աղբյուրների գիտական ուսումնասիրությունը:

Հայկական այբուբենը սկզբնապես ունեցել է 36 տառ՝ «Այբ»-ից

մինչև «Քե», որի մասին մեր աղբյուրներում պահպանվել են բազմաթիվ հիշատակություններ: Միջին դարերում, հունարենի և լատիներենի ազդեցությամբ 36-ի վրա ավելանում են նաև երկուսը՝ «օ»-ն և «ֆե»-ն:

Հայկական Մենարուպյան այբուբենի համակարգն ու տառերի անուններն ունեն հետևյալ պատկերը.

Ա — աչք	Ժ — ժե	Ճ — ճե	Դ — դա
Բ — բեւ	Ի — ինի	Մ — մեն	Ս — սե
Գ — գիմ	Լ — լյուն	Յ — հի	Վ — վել
Դ — դա	Խ — խե	Ն — նու	Տ — տյուն
Ե — եչ	Ծ — ծա	Թ — շա	Ր — րե
Զ — զա	Կ — կեն	Ո — ո	Ց — ցո
Է — է	Հ — հո	Ձ — չա	Ի — վյուն (հյուն)
Ը — ըթ	Ձ — ձա	Պ — պե	Փ — փյուր
Թ — թո	Ղ — դատ	Ջ — ջե	Ք — քե

Այբուբենի հերթական այս շարքը, որը հիմնականում համընկնում է հունականին, 5-րդ դարից մինչև այսօր մնացել է անփոփոխ:

Հ. Աճառյանը, ուսումնասիրելով գրերի հարցը, հանգել է այն եզրակացության, որ հայկական գրերի վերևում բերված անվանակոչումները կրում են սեմական և հունական ազդեցություններ, որը մեր կարծիքով, տառերի կատարյալ լինելուն ոչնչով չի խանգարում, մանավանդ որ այդ ազդեցությունները նույնությամբ չեն փոխառնվել, այլ հնչյունական փոփոխությունների են ենթարկվել ու հարմարեցվել հայերենին:

Հ. Աճառյանը աշխարհի բազմաթիվ այբուբենների մեջ նկատում է շատ կարևոր երկու հանգամանք՝ տառերը բոլոր դեպքերում միևնույն պատկերով գրելու և կամ փոփոխելու հանգամանքը: Նա առաջինից տալիս է **անջատական**, երկրորդին՝ **կցողական** անունները և դրանք համեմատելով, հանգում այն ճիշտ եզրակացությանը, որ անջատական այբուբենները կցողականի նկատմամբ առավելություններ ունեն, որովհետև նրանցում տառերը և առանձին-առանձին, և բառերի մեջ գրվում են անջատ ձևով և բոլոր դեպքերում անփոփոխ պահպանում իրենց գծագրական պատկերն ու հնչյունական իմաստը: Մինչդեռ կցողական այբուբենների սկզբունքը այլ է, որովհետև այստեղ մի տառը առանձին գրելու դեպքում կարող է ունենալ այլ պատկեր ու հնչյուն, բառամիջում՝ բոլորովին այլ: Անջատական են փյունիկյան, հունական, լատինական և դրանցից առաջացած մյուս այբուբենները: Կցողական են ասորականը, պահլավականը, արաբականը, պարսկականը և այլն:

Այստեղից էլ ծագում է հենց այն առավելությունը, որ գրելու, կարդալու և ընդհանրապես յուրացնելու տեսակետից ունեն անջատական գրերը: Մեարոպ Մաշտոցի մեծությունը այն է, որ նա հայերենի համար ընտրեց գրելու անջատական ձևը, թեև նրա ժամանակ պատմական Հայաստանի մեծագույն մասում, որտեղ 387 թվականից իշխում էին պարսիկները, ավելի տարածված էին ասորական և պահլավական կրգողական գրերը:

Նոր հորինված հայկական այբուբենի համար կար ևս մեկ դժվարություն. դա ձայնավորների նշանակման կամ չնշանակման հարցն էր: Այն ժամանակ անջատական այբուբեններում ձայնավորները գրվում էին, իսկ կցողականներում՝ ոչ: Մեարոպ Մաշտոցն ընտրեց ավելի առաջադիմականն ու ուսցիոնալը՝ ձայնավորները գրելու եղանակը: Պակաս կարևորություն չունեին նաև գրելու ուղղության ճիշտ ու նպատակային ընտրությունը: Մեարոպ Մաշտոցի ժամանակներում կիրառվում էին գրելու բազմապիսի ուղղություններ՝ ձախից աջ և՛ հակառակը: Այսինքն սուսջին դեպքում տառերը տողի վրա սկսում էին շարել ձախ կողմից ու ընթանում դեպի աջ, երկրորդ դեպքում՝ հակառակը: Աջակողմյան գրության ձևն ունեն ասորեստանյան, բաբելական, հին պարսկական, ուրարտական, հունական (6-րդ դարից), լատինական և վերջինից սերված շատ ու շատ այբուբեններ: Ձախակողմյան ուղղությանը պատկանում են փյունիկերենը, պարսկերենը, արաբերենը և այլն: Զինացիները, ճապոնացիները, մոնղոլները գրում են թերթի աջ կողմից, վերից վար, իսկ աֆրիկյան ժողովուրդներից մեկը օգտագործում է գրելու շրջանաձև եղանակը. գրել սկսվում է գրանշտի կենտրոնից ու աստիճանաբար տարածվում դեպի եզրերը: Եվ ինչպես աղբյուրներն են վկայում, թեև Հայաստանում ավելի տարածված էին ասորերեն ու պահլավերեն ձախակողմյան գրելաձևերը, քան աջակողմյան հունարենը, Մեարոպ Մաշտոցը հայերենի համար ընտրեց լավագույնը՝ աջակողմյան ուղղությունը:

Մեարոպ Մաշտոցի ընտրած վերոհիշյալ հատկանիշները հայերեն այբուբենի համակարգում հաստատուն ու անփոփոխ են մնացել առ այսօր: Փոփոխություններ են կրել միայն տառերի արտաքին գծագրական ձևերը, կետադրության համակարգը, ստեղծվել են փոքրատառերը, ավելացել են «օ»-ն և «ֆ»-ն: Այդ փոփոխություններն էլ հիմք են տվել մասնագետներին մոտավորապես 1600 տարի օգտագործվող հայերենի տառերը դասակարգել ու խմբավորել առանձին տեսակների մեջ, տալ դրանց որոշակի անուններ, նշել առանձնահատկությունները, կետադրության կարգը և տեսակներից յուրաքանչյուրի գործածության ժա-

մանակը: Գիտնականները տառերի դասակարգման, խմբավորման ու տեսակավորման հիմնական ելակետը իրավացիորեն համարել են նը-
րանց արտաքին գծագրական փոփոխությունները, որոնք երբեմն հան-
դես են գալիս այնպիսի ձևերով, որ դժվարությամբ է որոշվում տվյալ
տառի մայր արմատը:

Թեև հայկական տառերի տեսակավորման և դրա հետ կապված
երևույթների ուսումնասիրությամբ զբաղվել են շատերը, այնուամենայ-
նիվ այս խնդրում մինչև օրս էլ միասնական ու միատեսակ կարծիք
գոյություն չունի: Հետազոտողներից յուրաքանչյուրը առաջարկում է
հայկական տառերի իր խմբավորումը և իր տեսակավորումը: Եվ թեև
այդ տեսակավորումների մեջ կան զգալի տարբերություններ, այնու-
ամենայնիվ բոլորի ընդհանուր ելակետը մեկն է՝ տառերի արտաքին
ձևափոխությունները և ամեն մի տեսակի հիմնական գործածության
կամ տարածվածության ժամանակաշրջանը, որովհետև հատկապես
վերջին հանգամանքը շատ կարևոր է թվական չունեցող գրավոր աղբ-
յուրների մոտավոր ժամանակը որոշելու համար: Այստեղ պետք է
նկատի ունենալ նաև այն, որ հայկական տառերի արտաքին ձևերի
փոփոխությունները կապված էին ոչ միայն նրանց գործածության տեա-
կան ժամանակի, այլև Հայաստանի քաղաքական մասնատվածության
ու շատ ժամանակ ինքնուրույն պետականության բացակայության հետ,
երբ ինչպես երկրի նահանգներն ու գավառները, այնպես էլ նրանցում
գործող գրչության կենտրոնները մեկուսանալով, ձեռք էին բերում
տնտեսական ու մշակութային միանգամայն ինքնուրույն ու ինքնատիպ
դիմագծեր: Այդ առանձնությունը երբեմն նկատվում էր նույնիսկ իրա-
րից ոչ հեռու գտնվող գրչության կենտրոնների միջև:

Հայկական հնագրության ուսումնական դասագրքում մեկ առ մեկ
անդրադառնալ տառերի մասին եղած բոլոր կարծիքներին, բնականա-
բար հնարավոր չէ և իմաստ էլ չունի, որովհետև այն առարկայի տվյալ
բաժնի հնարավորին չափ պարզ ու հստակ յուրացումը կհանգեցնի ի-
րարամերժ կարծիքների մեջ շփոթվելուն: Դրա համար էլ խուսափելով
այդ կարծիքների բանասիրական մանրամասնություններից, հարմար
ենք համարել ներկայացնել տառերի տեսակավորման այն խմբավորու-
մը, որը ժամանակին մոտավորապես իրար նման տվել են Հ. Աճառ-
յանն ու Ա. Աբրահամյանը, որովհետև այն եղածների մեջ ամենա-
պարզն ու հասկանալին է: Ըստ այդ բաժանման Հայկական գրերը
խմբավորվում են հետևյալ տեսակների մեջ՝ բուն Մեսրոպյան բոլորձն
երկաթագիր, միջին Մեսրոպյան երկաթագիր, ուղղանկյուն երկաթա-
գիր, բոլորգիր, նոսրգիր, շղագիր: Սրանց մեջ նկատվում են նաև ան-

ցումային շրջանների տառատեսակներ, որոնց մենք չենք անդրադառնա, որովհետև դրանք ունեն խիստ մեղ մասնագիտական նշանակություն:

Բուն Մեսրոպյան բոլորձն երկաթագրերը մեր գրերի հնագույն ու նախնական տեսակներն են: Թե ինչու են այդ տառերը երկաթագիր անվանվում, մինչև այժմ էլ վերջնականապես չի պարզված: Ենթադրում են, որ դրանք այդպես են կոչվել, որովհետև սկզբնապես այդ տառերը գրվել են մոմապատ, փոքր սալիկների վրա, սրածայր երկաթյա ձողիկներով և երկաթյա գրչածայրերով՝ մագաղաթի ու թղթի վրա, կամ էլ այն պատճառով, որ օգտագործվող թանաքը պատրաստել են երկաթի օքսիդից:

Բուն Մեսրոպյան բոլորձն երկաթագրերը մյուս տառատեսակների համեմատությամբ ունեն մի շարք տարբերակիչ գծեր.

ա) սրանք համեմատաբար ավելի խոշոր են, քան մյուս տառատեսակները, չունեն փոքրատառեր, բոլորը գրվում են մեծատառերով, որոնք ամբողջ պատկերով նստում են տողի վրա միահավասար դիրքով,

բ) տառերի ուղղահայաց թե հորիզոնական գծիկները իրար են միանում կիսակյոր, կամարածև գծիկներով,

գ) գրության մեջ բառանջատումը կատարվում է ոչ հաճախ. երբեմն չորս, հինգ բառ գրելուց հետո է միայն կատարվում բառանջատումը,

դ) այդ գրերով գրված տեքստերում օգտագործվում է միայն մեկ կետատրական նշան՝ միջակետը, որն ունի ուղղանկյուն բառանկյան ձև (—) և դրվում է բառի վերջում, տողից վերև. միջակետը փաստորեն կատարել է նաև տողադարձի նշանի, ստորակետի ու վերջակետի դեր,

ե) բոլորձն երկաթագրերում բացակայում են «և», «ո», «ֆ» տառերը և դրանց փոխարեն համապատասխանաբար գրվում են «ե», «ա», «ի»,

զ) նոր տողից, նոր միտք սկսելիս բառի առաջին տառը իր կեսի չափով գրվում է դեպի ձախ, այսինքն՝ ընդհանուր ուղղությունից դուրս:

Այդ գրերով պահպանված աղբյուրներում նկատվում են նաև ուղղագրական չպատճառաբանված այլաձևություններ, տառերի անտեղի սղումներ, մեկ տառի փոխարեն մեկ այլը գրելու դեպքեր և այլն, ինչպես, օրինակ, յազեցան, գործեայ, նմայ, սմայ, փոխանակ՝ յազեցան, գործեա, նմա, սմա: Յնթրիս, զնկեր, զնտրեալ, փոխանակ՝ չնթրիս, զընկեր, զընտրեալ: Զգոշ, վկայից, փոխանակ՝ գգոշ, վկայից: Թե, եթե, եին, փոխանակ՝ թե, եթե, էին, կամ՝ արեգակն, ցերեկ, էդա, փո-

խանակ՝ արեգակն, ցերեկ, եղաւ: Գրում էին մանգունք, յանգողին, փոխանակ՝ մանկունք, յանկողին:

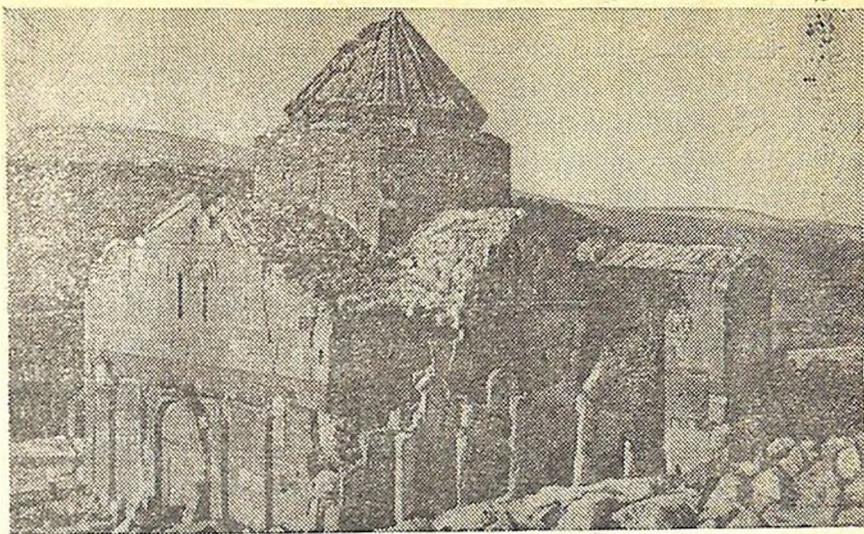
Բուն Մեարոպյան բոլորձն երկաթագրի հնագույն նմուշը Տեկորի տաճարի (Թիրակում) արևմտյան դռան ճակատի վիմագիր արձանագրությունն է, որը փորագրվել է հայոց կաթողիկոս Հովհան Մանդակունու պաշտակալության ժամանակ (478—490 թթ.) և ունի հետևյալ բովանդակությունը.

...ՊԻՍԿԱ.(Պ)ՈՍԻ ԵՒ ՏԱՅՐՈՆԻ ՏԵԿՈՐՈՅ ՎԱՆԱՅ ԵՐԻՑՈՒ
ԵՒ ՄԱՆԱՆԱՅ ՀԱԶԱՐԱՊԵՏԻ ՈՒՐԱՆԱՅ ՀՈՌՈՄԻ. ՈՐ
ԵՒ ՀԻՄՆԱՐԿԵՑԱԻ ՏԵՂԻՍ Ի ԶԵՌՆ ՅՈՀԱՆՈՒ ՀԱՅՈՑ
ԿԱԹԱՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՅՈՀԱՆՈՒ ԱՐԾԱՐՈՒՆԵԱ.(Յ)
ՅԻՒՐ ԲԱՐԵԽԱԻՍՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՈԼՈՐ ԱԶԳԻՆ ԵՒ
ԱՄՈՒՍՆԻ ԵՒ ՈՐԴԵԿԱՅ ԵՒ ՍԻՐԵԼԵԱՅ ԵՒ
ՍԱՀԱԿ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ ԾԻՆԵԱՅ Զ(ԱՅ)Ս ՎԿԱՅԱՐԱՆ
ՍՐԲՈՅ ՍԱՐԳՍԻ

Արձանագրությունն այնքան քայքայված վիճակում է հասել մեզ, որ նրա լուսանկարը տալ հնարավոր չէր: Սակայն քանի որ այս արձանագրությունը պարունակում է հայերեն տառերի հնագույն նմուշները, անհրաժեշտ համարեցինք ներկայացնել նրա վերծանված բովանդակությունը և տաճարի լուսանկարը:

5-րդ դարին է վերաբերում նաև Երևանի Մատենադարանի № 7735 ձեռագրում տեղադրված պատտիկը, (նկ. 11), № 1577 ձեռագրի մագաղաթյա պահպանակները, Երուսաղեմի Զիթենյաց լեռան ռուսական եկեղեցու հիմքում հայտնաբերված խճանկարի վրայի արձանագրությունը (նկ. 12), Հոփիսիմեի տաճարի 618, Թալինի խաչաձև մատուռի 630-ական. Մրեցի տաճարի 637—640, Արուճի ս. Գրիգոր եկեղեցու 668 թվականների արձանագրությունները, 887 թվականի Լազարյան Ավետարանը և ուրիշ նյութեր: Այդ նյութերի հիման վրա մշակված բուն Մեարոպյան բոլորձն երկաթագրերից մի քանիսը ունեն հետևյալ պատկերը (նկ. 13):

Բոլորձն երկաթագրերի այս նմուշները ցույց են տալիս, որ դրանք գրելու և այլոնագծիկները կորագիծ կամարներից միացնելու համար պահանջվում էր հատուկ հմտություն և վարժվածություն ու նկարչական ձիրք:

Նկ. 9. Տեկորի տաճարը (5-րդ դ.):

Ժամանակի ընթացքում, երբ գրագրության պահանջումքների աճի հետ մեծանում է նաև գրավոր նյութերի պահանջարկը, գրիչները, խուսափելով կորագծիկներով գրելու դժվար ու դանդաղաշարժ ձևից, արագ գրելու նպատակով, կամաց-կամաց տառերի ուղղագիծ և հորիզոնական թևիկները իրար են միացնում անկյունների տակ, որի շնորհիվ ստաջանում է հայկական տառերի երկրորդ սերունդը՝ միջին Մեսրոպյան երկաթագիրը հետևյալ պատկերով.

Լ Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ
 Կ Տ Զ Ղ Ծ Մ Յ Ն Շ Ո Չ Պ Ջ Բ Ս Վ
 . Տ Բ Յ Փ Ք

Նկ. 10. Միջին մեսրոպյան երկաթագիր:

Պարզ նկատվում է, որ միջին Մեսրոպյան երկաթագրերը նախորդներից տարբերվում են նաև նրանով, որ իրենց չափերով ավելի փոքր են և գրանյութի վրա համեմատաբար քիչ տեղ են զբաղեցնում: Թե

ԲԱՐԷԻԱԻՍՈՒՆԵԼՈՎ
 ԱՌԱԾՉՍՈՒՐԲ Է
 ՍԱՅԻԷԷՉԵՐԱՆԵԼԻ
 ՃԱՐՍՍԵՍՎԱՂԱՆԱ
 ԲԱՐԻԱԱՍՆԹՈՂՈՒ
 ԹԵԱՆՄԵՂԱՅՉՉԻ
 ՇԱՏԱԿԱՐԱՆՍՉԱՅՍ

Նկ. 12. Երուսաղեմի Ձիթենյաց լեռան խճանկարի արձանագրությունը:

Ա Բ Գ Դ Ե Չ Է

Նկ. 13. Բուրձն երկաթագիր:

Ա Բ Գ Դ Ե Չ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ
 Կ Ն Չ Ղ Ճ Մ Յ Ն Շ Ո Չ Պ Ղ
 Ռ Ս Վ Մ Բ Յ Ի Փ Դ Օ Ֆ

Նկ. 14. Ուղղանկյուն երկաթագիր:

աչսինքն՝ առանց անկյունային թեքության: Մինչդեռ հետագայում գործածվող տառատեսակները, ինչպես կտեսնենք, այդպես չեն գրվում: Մեսրոպյան երկաթագրերի գործածության ժամանակը՝ բուն Մեսրոպյանից միջինին անցման էվոլյուցիայով, մասնագետները դնում են 5—10-րդ դարերում: Այդ գրերով են գրվել հիմնականում կրոնական, եկեղեցական բովանդակություն ունեցող գրքերն ու վիմական արձանագրությունները, որոնց մի քանի նմուշներ բերվեցին վերևում:

Մեսրոպյան երկաթագրերին ծանոթանալուց և նրանց գործածու-

թյան ժամանակը ճշտելուց հետո այլևս դժվար չէ հնագրական հետազոտությամբ որոշել մաս թվականներ չունեցող ձեռագրերի կամ վիմագրերի մոտավոր ժամանակը: Այս խնդիրը հայկական հնագրության համար շատ կարևոր է մասնավանդ այն պատճառով, որ 5-րդ դարից մինչև 8-րդ դարը գրության թվականները արձանագրելու սովորություն համարյա չի եղել, կամ այդպիսիք նշանակվել են հազվագյուտ դեպքերում:

Հաջորդ գրատեսակները ուղղանկյուն երկաթագրերն են (նկ. 14), որոնք միջին Մեսրոպյան երկաթագրերին հաջորդող գրատեսակներ են և արտաքին պատկերով սրանցից շատ չեն տարբերվում: Տառերի այս տեսակները իրենց նախորդների նման դարձյալ փոքր են՝ տառագծիկների անկյունավոր միացություններով, գրվում են տողի վրա քիչ դեպի աջ հակված թեքությամբ: Այս տառերով գրված աղբյուրներում մինչև 11-րդ դարը բառանջատում նույնպես քիչ է կատարվում: Բացի այդ, ուղղանկյուն երկաթագրերում 11-րդ դարից սկսում են գործածել «ե»-ի միացյալ «և» ձևը, մեծատառ «Ա»-ն երբեմն գրվում է եռաթև ձևով՝ «ա» և այլն, որոնք թեև դեռևս համատարած գործածություն չունեին, բայց կարծես թե արդեն դնում էին հայերենի այբուբենում փոքրատառերի հիմքերը:

12-րդ դարից ուղղանկյուն երկաթագրերը աստիճանաբար իրենց տեղը սկսում են զիջել տառերի բոլորգիտ տեսակներին, որոնք լայն տարածում ստացան 13-րդ դարից: Երկաթագրի նման, բոլորգիտ անունը նույնպես ստույգ բացատրություն չունի: Եթե ելնելու լինենք բոլորգիտ անունից, ապա այս տառատեսակները ինչ-որ չափով պետք է կոորտեսք ունենային, բայց դրանք ոչ միայն կոոր չեն, այլև անկյունավոր են: Մնում է ենթադրել, որ սրանք իրենց անունը ժառանգել են նախորդ երկաթագիտ տառատեսակների բոլորգիծ հավելումից (նկ. 15, 16):

Բոլորգրերը հայերեն նախորդ տառատեսակներից ավելի փոքր են: Դրանց ուղղահայաց և հորիզոնական տառագծիկները առանց հասուկ հմտության արագ իրար միացնելով, տառին տալիս էին համապատասխան պատկերը: Արագագրության այս եղանակը բնականաբար խախտում էր մաս տառերի նախկին ուղղահայաց դիրքը և նրան տալիս որոշ թեքություն դեպի աջ: Այստեղ արդեն հաստատուն կերպով ավելանում են մաս հաշոց այբուբենի երեք տառերը՝ «և»-ը, «օ»-ն և «ֆ»-ն: Բառանջատումը կատարվում է համարյա կանոնավոր կերպով, գործածության մեջ են մտնում կետադրական նշանները, կիրառվում է փոքրատառը, վերնագրերն ընդգծվում են սովորական կամ ձևավոր գծիկներով և այլն:

Դոմ: Գառաւորեան
 զորո՛ւ ք: Գեւորո՛ւ
 քո փառաւորեանց
 զքեզ: որպէս խառն
 անս իշխանութեան
 անհեալցն ձարս՝ ան,
 զիսանեալցն ի զորե
 անոր՝ անս անցե
 զկենսանս յառքս ե
 րաւ կա՛նա:

Երբեք յառ ե
 անհաւանս կենեց:
 զի ծանեցեան զքեզ
 միայն Եւ ձարս խառն,
 եւ զորաւորեանց զք

Եւ քն
 Եւ քն փառաւ
 րեանց յորեքն: զք
 Կործան կառաւորեանց

զորեանց զք
 Եւ քն փառաւ
 րեանց զք Կառաւ
 եքեան, փառաւորե
 զորեանցն ի յառաջ
 քան զքնեզ աշ
 խարհի Եւ ան եքեան:
 Եւ քնեանցն զա
 րեանցն Եւ ձարս խառն:

Եւ քն փառաւորեանց
 յառաւորեանց քնեան,
 եւ քն փառաւորեանց
 եւ քն փառաւորեանց
 քնեան

Եւ քն փառաւորեանց
 եւ քն փառաւորեանց
 զորեանց ինձ. ե
 անս անցաւ: Եւ քն

միտ. միտուտ: միտուտ որդես
 ասացլուսաորդն մեր. թէ յմ տեղես
 մեռեալ: և ասեալսն գտնելի է ըստ: Խո
 չ որդի. և բանք. և գործք: այլ մերի
 մեռցս աստի հաւ սիւք ընդ ըստ. աս
 եմք. զարեւիր. ընդ էր անջ եւս անքն
 անտան. ասեմք արի. այն մորոց
 ունի նստել զդիտու: ասեմք. արգ
 զէսն զայսիւսքո: Եւ ըստ ըստ ըստ
 ասեմք. և խնայել եղբայրսն ըստ ըստ:
 և բանեմ զանկ. և արարել զհոգի եւ
 և փոխուի. և զնստն զգիւն զորմ
 և ընկաւոյն: և այսո. միտ զայն
 և մարտեմք: Եւ ասեմք մարդանս աս
 որդի. այսիսիսիս զանկեմք: Եւ
 Եղբայրսն. և զհոգիսն. Եւ
 ասեմք. թէ որդեմ. և
 և ասն զնստն. ասեմք թէ ըստ
 ըստ զայն զայնեմք թէ զայն անկն
 և Եղբայրսն. այսիսիսիս ընդ որդի
 անկն: Եւ զայն աստ զայնիսն և
 ընդ որդի. Կոչեմք ընկանսն այն ընկան
 ունի. մեռեալ որդես. և զայն մարտ

Բոլորգրերն իրենց կատարելությանն են հասնում հատկապես Կիլիկիայի գրչության դպրոցներում 13—14-րդ դարերում, որտեղ գրված ձեռագրերում օգտագործված գրերը շատ ավելի նուրբ, համաչափ, բարեձև են, նման ներկայումս օգտագործվող «կորպուս» գրատեսակներին, քան Մայր Հայաստանում օգտագործվողները, որոնց չափերը ավելի մեծ են և ոչ այնքան մշակված ու գեղեցիկ:

Բոլորգրերը, որպես գերիշխող գրատեսակներ, հաշկական գրչության մեջ մնում են մինչև 17-րդ դարը, երբ ասպարեզ են գալիս նորերը՝ **նոտրգիր** անունով, որը ծագում է հունարեն νοτάριος (գրագիր, դպիր) բառից: Նոտրգրի առաջացումն ու լայն գործածությունը պայմանավորված էր ժամանակի պահանջներով: 17-րդ դարից գրավոր նյութի պահանջի հետ մեծանում է արագ գրելու և փոքր տարածության վրա շատ տառեր տեղավորելու ձգտումը: Տառերի նախկին տեսակները այդ պահանջները չէին բավարարում: Դրա համար էլ ստեղծում ու սկսում են օգտագործել նոտրգրերը, որոնք մինչև այժմ մեզ ծանոթ գրերից ամենից փոքր ու մանր տեսակներն են: Սրանց մեջ արագ գրելու տեխնիկան հասնում է այն աստիճանի, որ որոշ տառեր կորցնելով իրենց իսկական պատկերը, վեր են ածվում ուղղակի կետերի: Այդպես են, օրինակ, գրվում «ա», «ո», «ս», «տ» և այլ տառեր: Որոշ տառատեսակներ այնքան են իրար մմանվում, որ շփոթվում են և ընթերցման համար ստեղծում լուրջ դժվարություններ: Այդպիսիների լավագույն օրինակը «դ», «գ», «ղ», «զ» տառերն են: Նոտրգրերում օգտագործվում են նախորդ համարյա բոլոր կետադրական ու առոգանության նշանները և ուղղագրական կանոնները: Իսկ ինչ վերաբերում է տառերի բարենտեսությանն ու գեղագրական տեսքին, ապա սրանք զգալիորեն զիջում են իրենց նախորդներին: Տառաձևերի անհամաչափությունը նոտրգրերում կապված էր նաև ուղղահայաց տառագծիկները համատարած կերպով տողից վերև կամ ներքև գրելու հետ: Նոտրգրով գրելը այս դեպքում ոչ այնքան հմտություն, որքան վարժվածություն էր պահանջում (նկ. 17):

18-րդ դարի վերջերից նոտրգրերին փոխարինում են **շղագրերը**, որոնք այդպես են կոչվում բարակ ծայրով, շյուղով գրվելու համար:

Շղագրերի նախնական տեսակները հայ գրչության մեջ հանդիպում են դեռևս 11—13-րդ դարերում: Սակայն Հայաստանի քաղաքական խառը իրավիճակի և մշակույթի կանոնավոր ընթացքի խափանման պատճառով այն ժամանակ դրանք չափերցին իրենց զարգացումը: Շղագրերի լայն գործածությունը սկսվում է 19-րդ դարից: Շղագրերը հատուկ տեսակների չեն բաժանվում, դրանք մինչև մեր օրերը զը-

ցան իւրեղանք իւրոյ: Դժ յեն ապրիլ, որչին որ ոտի բազարնկե-
 րացն, զի յիշէն բոլորեալ Կար ի տառնքն, ըստ յեն ժաման գիշերոյ
 շարի զաւանդանն, եւ ընդ սելանի: Եւ ուստի լինէր ծառագոյ
 բնաւ, զի յի իւրեղանքն ցերեկ գողոր Լիւն, աղակա իբր կիտ ժամ:
 Դժ յենոյ օրն բազարնկեւորաց, ուս դրանն նոյն տառնքին, զի զսկան
 բերեին ուս ի ծառագոյնել, երեսն ծանա գառան, ձորն ուս դրանն:
 Դժ արեւելեան դառան տառնքին, որիք երկ-իկ, ուս զի ծառն,
 յի ծանա ուր հաղիւ շարիքին, երկիկ աղակալան գոգ իւրեւալ
 նախքեալ, ուս նապտառան նախն, կտորոյ սեւնք հոստառել,
 Լաւորելի ի, ին ժամ գիշերոյն, յանկործակի կաղանքն իւրն,
 ներկային դրանքն բաշեալեղեւ Օր իբրեւ անոյն զիշեւն
 զհոստորնք տառնքին, ուս ծանայն երկեալ զառանայն անա-
 գաթն տառնքին, եւ ուս եկեալ լաղակալի ի տառնքն այն նախն
 որոմքն հաղիւ կտորոյն իւրեւ ընդ դառան, Լաղ զառ սեւան,
 իկն արեւմտքն Լաւորելի Լաւել, իկն առաջն նախորդորնք ի
 նիւնայն ուս, բայց իւրեւանքն անիւն, հոսորելիւն շարի գառ-
 նալի գաղ Դժ իւրեղանքն անոր, յիշքան զհոստ արեւան, տե-
 յին յորն ուս իւրեւն, յի զնայն իբրեւ յորանն արեւել շարի
 զգառանան ան, նախն ուս իւրեւ Լաղակալի, որն զգառել երկիկ
 նախնայ զորոք զիշել յի յորեւելին զնեւ ուս իւրեւ, Դժ յոր
 զառնին զիշել գիշերանն, զի ծանելին գիշերն, Ե օրեկն շարիքն
 կառարել զառանն, ուս ինչ զի կառանելին Ե դառան զիշել, Լա-
 յիւ ըստն իւրեղանքոյն իւրանն, որոմնայն տառնքին, Լաղակալ
 ձեւ, իսկ գիշերն զնեւ տառն, իննալ իւր զնեւ ուս, ներեւ յան
 կարծակի ձեւ բարձր, յի ուս, զիշելի նախնայն իբրեւ իկն:
 Դժ յորոս անան ան որի արան, ուս իկն ուր նախնայն, դառան
 յիշքան զառանքն գիշերն, զի իկն նախն հոստառ իւր իւր
 շարիքին, նախն իկնայն իկն ինչ օր ոտին յիշել, ուսն ուս իւ-
 րեւ անան ձեւել ձեւան աղակալել զառ ինչ, շարի իւրեւանքն
 յիւր իկն

րագետ մարդկանց ձեռագրերում օգտագործվող գրերն են, որոնց ձևն ու պատկերը իրարից այնքան տարբեր են, որքան տարբեր են գրողները իրենց գեղագիտական ճաշակով ու հոգեբանությամբ:

Հայերեն գեղարվեստորեն ձևավորված գրերի համար օգտագործվել և այժմ էլ օգտագործվում են **գազանագիր, թռչնագիր, ծաղկագիր, ձագագիր, ձկնագիր, կենդանագիր, մարդագիր** և այլ անուններ, որոնցով առատ են հայկական ձեռագրերը, դրանց նկարագարող տեսք տալու և գեղեցկացնելու համար: Գրերի այս տեսակները, քանի որ ամփոփապես առնչվում են հայկական զարդարվեստի հետ, այստեղ չեն ներկայացվում:

ԿԵՏԱՊՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՌՈԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

Կետադրությունը յուրաքանչյուր լեզվում ընդունված և գործածվող կետերի ու նշանների պայմանական մի համակարգ է, որի միջոցով գրավոր խոսքը մոտեցվում, նույնացվում է բանավորին ու պահպանում վերջինիս հատուկ արտասանաձևը, բառերի ու նախադասությունների որոշակի ուղարկելակցությունը, ձայնի ելևէջները, արտասանական ուղիքը, դատարկները, շեշտադրությունը, զարմանքը, հիացմունքը, հարցականությունը և այլն: Կետադրությունը, որպես այդպիսին, անկախ ու ստանձին գոյություն չունի, այն կապված է միայն գրի ու գրչության հետ և ենթարկվում է նրա զարգացման ընթացքին: Կետադրությունը բոլոր լեզուների գրավոր խոսքի անբաժան մասը լինելով հանդերձ, յուրաքանչյուր լեզվում գործածվում և արտասանվում է տվյալ լեզվին հատուկ ձևերով: Կան կետադրական նշաններ, որոնք թեև միևնույն պատկերներով գործածվում են մի քանի լեզուներում, սակայն ունեն տարբեր բովանդակություն և կատարում են տարբեր դեր: Կան նաև կետադրական այնպիսի նշաններ, որոնք գործածվում են միայն մեկ լեզվում, ինչպես, օրինակ, հարցական նշանը հայերենում: Կետադրական նշանների բազմազանությունը մեծ հնարավորություններ է ընձեռում գրավոր խոսքը բանավորին մոտեցնելու հարցում:

Հայերենում նույնպես կետադրությունը ծագել ու զարգացել է Մեսրոպյան գրերի հետ զուգընթաց:

Մինչև 10—11-րդ դարերը կետադրական նշանները մի քանիսն էին, և կետադրությունը փաստորեն ուներ սահմանափակ կիրառություն: Այդ ժամանակ հայերեն ձեռագրերում և վիմագրերում գործածվում էին ընդամենը երեք նշաններ՝ **միջակետը**, **համառոտագրության** կամ **պատվի նշանը** և **մեջբերման նշանը**:

Մ ի ջ ա կ ե տ ը ունեւ որդանկյուն քտանկյան ձև և դրվում էր բառավերջում, տողին զուգահեռ, նրա վերևում (—): Թեև կետադրա-

կան այս նշանն անվանվում է միջակետ, սակայն իրականում կատարել է նաև ստորակետի և վերջակետի դեր: Այդ մասին որոշակի տեղեկություններ են հաղորդում միջնադարի հայ հեղինակները: Դավիթ Անհաղթը, օրինակ, գրում է, որ «Կետք են երեք, կետ աւարտեալ, միջակ, ստորակետ»:

Համառոտագրության կամ **պատվինշանը** հիմնականում ունի գուգահեռականի ուղղությամբ դրվող գծիկի տեսք, ձախ կողմից համարյա ուղիղ անկյան տակ վեր բարձրացող փոքրիկ գծիկով (̣):

Մեջքերման նշանը նման էր լատիներեն s (սիգմա) տառին, որը մեծ մասամբ դրվում էր մեջքերվող հատվածի բոլոր տողերի սկզբնամասում, իսկ երբեմն՝ և՛ սկզբնամասում և՛ վերջամասում:

Կետադրական այս նշանները, սակայն, միշտ չէ, որ նույն պատկերով են օգտագործվել կամ բոլոր գրիչների ու քանդակող վարպետների մոտ միաձև գրվել: Ժամանակի ընթացքում, համառոտագրության նշանի համար, օրինակ, ստեղծվել են նաև մի քանի տարբերակներ, որոնցից հատկապես շատ են օգտագործվել “, ~, ԹՅ, Ծ, — և այլն: Այս և մյուս տարբերակները միայն արտաքինով են տարբերվում համառոտագրության նշանի նախնական գծագրից: Ըստ էության նրանք ոչնչով չեն փոխել ոչ համառոտագրվող բառի իմաստը և ոչ էլ համատարրության գործողությունը:

Համառոտագրության նշանը և՛ հին և՛ ավելի ուշ ժամանակների աղբյուրներում ունեցել է նաև մեկ այլ նշանակություն: Այդ նշանը դրվելով տառի վրա շեշտել է նրա թիվ լինելը, որովհետև մինչև արաբական թվանշանների փոխառությունը հայերենում նույնպես թվականներն արտահայտվել են տառերով, որի մանրամասնություններին կծանոթանանք համապատասխան բաժնում:

Հայերենի կետադրության նշանների դերն ու նշանակությունը աճում է 10-րդ դարից հետո, որոնցից մի քանիսը, սակայն, լայն կիրառություն չգտնելով, ժամանակի ընթացքում գործածությունից դուրս են գալիս: Կետադրական նշանների 10-րդ դարից հետո ստեղծված նոր համակարգն այնուհետև իր հաստատուն տեղն է գրավում գրչության արվեստի բնագավառում, որով հեղինակներն առաջնորդվում էին ոչ միայն ինքնուրույն ստեղծագործությունների ու թարգմանությունների, այլև իրենցից առաջ ապրած ու ստեղծագործած հեղինակների աշխատությունները ընդօրինակելու ժամանակ, ինչի մասին որոշակի հիշատակություններ կան աղբյուրներում:

11—12-րդ դարերում, երբ միջակետի, ստորակետի ու վերջակետի

իմաստային տարբերությունները լիովին հասկանալի էին, անհրաժեշտ էր մասն գրավոր խոսքի մեջ սրանց երեքի համար նախկինում օգտագործվող մեկի փոխարեն ստեղծել երեք առանձին նշաններ, որոնք և ստեղծվեցին՝

ստորակետի համար՝ ,
միջակետի համար՝ .
վերջակետի համար՝ :

Կետադրական այս նշանները հայերենի ամենատարածված նշաններն էին, որոնք զարմանալիորեն հետագայում ոչ միայն դուրս չմնացին կետադրական համակարգից, այլև պատկերային փոփոխություններ չկրեցին և մույն ձևով կիրառվում են մինչև այժմ: Ծիշտ է, ուշ միջնադարում պատահում են ձեռագրեր, որոնց մեջ վերջակետի հանրահայտ ու անփոփոխ երկու ուղղաձիգ կետերին փոխարինում են մասն հետևյալ կամ սրանց տարբերակված ձևերը՝

⋮ — ⋮ = ⋮ . ⋮ ∴ ⋮ ∞ ⋮ ∞∞ ⋮ ∞∞∞

Նկ. 19

ուսկայն դրանք քաղաքացիություն չեն ստանում և մնում են որպես վերջակետի ծանոթ նշանի ռմալորված պատկերներ:

Հնում հայերեն գրավոր խոսքը բարձրաձայն ընթերցելիս նրան տրվում էր կես-հանգստիված, կես-երսժշտական երանգ: Ընթերցանության այս եղանակն ապահովվում էր բառերի ու վանկերի կարճ ու երկար կամ սուր ու բույթ շեշտադրությամբ: Այս կարգը ինքնըստինքյան առաջացնում էր կետադրական մոր նշանների ստեղծման անհրաժեշտություն, որոնք կոչվում են **առոգանության նշաններ**:

Առոգանության նշաններից ամենից լայն կիրառություն ունեցել է **շ ե շ տ ը (')**, որը, որպես կանոն, հայերենում դրվում էր բառի վերջին վանկի կամ վերջիններից մեկումեկի ձայնավոր տառի վրա՝ այն սովելի սուր ու շեշտված արտասանելու համար: Ծեշտն ուներ աջից ձախ և դեպի ներքև թեքված գծիկի տեսք, ինչպիսին որ այժմ է:

Ք ո լ թ ը (') ուներ շեշտի ճիշտ հակառակ դերը: Այն իր պատկերով էլ շեշտի նշանի հակադիր ձևն ուներ: Բույթը դրվում էր բառի վերջին վանկերից որևէ մեկի վրա, տառի վերևի մասում, ձախից դեպի աջ ու ներքև թեքված գծիկի ձևով: Բույթը բառի հնչումը բթացնում, մեղմացնում էր:

Ատոգանության մեկ այլ նշան կոչվում էր **պ ա թ ու յ կ**, որն ուներ այժմ հայերենում օգտագործվող հարցական նշանի ձևը ([°]): Պարույկը դրվում էր որևէ վանկի վրա՝ կարդալիս ձայնը բարձրացնելու կամ ցածրացնելու և արտասանվող խոսքին մի տեսակ հարցականի երանգ հաղորդելու համար: Պարույկ է անվանվում նաև հայերեն երաժշտական նշաններից՝ խազերից մեկը, որը կրճատ ձևով կոչվում է **պ ա**: Երաժշտական «պա»-ն օկտավի յոթերորդ ձայնանիշի հայերեն անվանումն է: Ուշ միջնադարում պարույկը, որպես ատոգանության նշան, իր դերը կորցնում է և ձեռք բերում նոր, հարցական նշանի իմաստ, ինչը պահպանվում է մինչև այժմ:

Ատոգանության նշան է նաև **թ ա վ ը**, որը սկզբում դրվելով ձայնավորների վրա, ավելի էր շեշտում բառի մեջ նրանց հնչեղությունը: Ավելի ուշ այն արդեն օգտագործվում էր հատկապես այն բաղաձայն հնչյունների համար, որոնք բաղադրված էին նուրբ կամ միջակ բաղաձայններից և «հ» հնչյունից, որոնցից են Թ, Փ, Ք, Խ, Ց, Լ, Ջ, Ռ հնչյունները: Թավը հուշում էր նշված հնչյունները արտասանել այնպես, ինչպես գրված են: Թավի նշաններից ամենից տարածվածներն ունեին <, Պ պատկեր: «Աւ»-ի և «իւ»-ի վրա դրված թավը նույնպես պարտադրում էր դրանք կարդալ գրվածի նման և ոչ թե «օ» կամ «յու»: Պարույկի նման թավը նույնպես օգտագործվել է խազերում որպես ձայնի տևականության նշան:

Թավի հակառակ ֆունկցիան կատարող ատոգանության նշանը կոչվում էր **ս ու դ**, որը հայերենում գործածության մեջ է մտել 12-րդ դարից: Այն ուներ փոքրիկ շրջագծի ձև ([°]), որը դրվելով վանկի ձայնավորի վրա, ազդարարում էր նրա կարճ հնչելու անհրաժեշտությունը: Հայկական խազերում ևս սուղն օգտագործվում էր որպես ձայնանիշ՝ ձայնը կարճ հնչեցնելու համար:

Մոտավորապես սուղի դերն ուներ նաև **ս ո ս կ ը** ([˘]), որը ցույց էր տալիս, որ տառը պետք է հնչել նուրբ ու բարակ: Մոսկը նույն ձևով կատարել է նաև շեշտի դեր:

Ե ն թ ա մ մ ա ն, որն ուներ դեպի վեր բացված փոքրիկ աղեղի ձև ([˘]), օգտագործվում էր բարդ բառերում և դրվում երկու պարզ բառերը միացնող տառի կամ տառերի ներքևի մասում՝ շեշտելու համար բառի բաղադրյալ կառուցվածքը:

Կետադրության ու ատոգանության նշանները թվարկվածներով չեն վերջանում: Այստեղ ներկայացվածները եղածներից ամենից տարածվածներն էին, որոնք հաճախ են հանդիպում հայերեն ձեռագրերում:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՊԱՎՈՒՄ

Հայկական գրերի ու գրչության սկզբնավորմանը ու զարգացմանը զուգընթաց, գրիչների և վիմագիր վարպետների առաջ ծառանում էին մոռանոր խնդիրներ, որոնցից մեկն էլ գրանչությունը և ժամանակը խնայելու հարցն էր: Այս խնդրի լուծման համար մարդիկ դիմում էին ամենատարբեր միջոցների ու հնարանքների, որոնցից մեկն էլ բառերի կամ անունների համառոտագրումն ու հապավումն էր, երբ բառի միջից դուրս էին թողնում ու չէին գրում մի քանի տառեր, կամ բառերը ուղղակի հապավում էին՝ կրճատելով տողի վրա նրանց զբաղեցրած տեղը: Այս գործողությունը թեև ժամանակի ընթացքում մշակվելով ու զարգանալով ձեռք էր բերել իր որոշակի սկզբունքներն ու կանոնները, սակայն պատահում են ձեռագրեր ու վիմագրեր, որոնց հեղինակները իրենց տեքստերը համառոտագրելու նպատակով կիրառում են այնպիսի ձևեր, որոնք ոչ մի կարգ ու կանոնի չեն ենթարկվում:

Համառոտագրությունը, այսպիսով, բառի համառոտ, կարճ գրելու եղանակն է, որը կիրառվում է մեկ առանձին բառի կամ անվան նրկատմամբ:

Հայկական տառերի ստեղծումից հետո, սկզբնական ժամանակներում, համառոտագրումը շատ սահմանափակ գործադրություն ուներ և կիրառվում էր միայն յոթ բառերի նկատմամբ, որոնք անվանվում էին տերունական բառեր կամ անուններ, այսինքն բառեր, որոնք աստծուն են հատուկ, նրան են վերաբերում և աստվածային բնույթ ունեն: Այդ անուններն են՝

Աստուած, Յիսուս, Քրիստոս, Սուրբ, Տէր, Իսրայէլ, Երուսաղէմ, որոնք համապատասխանաբար համառոտագրվում են այսպես՝

ԱԾ, ՅՍ, ՔՍ, ՍԲ, ՏԵ, ԻԼԷ, ԵՂՄ

Համառոտագրության այս պարզ ու սահմանափակ կիրառությունը, ինչպես ճիշտ նկատել են մասնագետները, տեղ ու ժամանակ շա-

իելու համար չէր արվում, այլ արվում էր որպես պատիվ, հարգանք տերունական բառերի նկատմամբ և այն բանի համար, որ այն ժամանակ մարդիկ իրենց արժան չէին համարում վերոհիշյալ բառերը լրիվ գրելու: Այդ է պատճառը, որ հայկական գրչության մեջ սկզբում համատոտագրելու նշանը անվանվում էր ուղղակի պատվի նշան և ուներ — ձև, որը դրվում էր համատոտագրված բառի վերևում՝ հորիզոնական դիրքով: Հին աղբյուրներում համատոտագրվում էին նաև վերոհիշյալ բառերի հոլովված ձևերը՝

ԱՅ — աստուծոյ	ՏՆ — տեսուն
ՅԻ — Յիսուսի	ՏՆԷ — տեսունէ
ՔԻ, ՔՄԻ — Քրիստոսի	ԻՂԻ — Իսրայէլի
ՄՅՅ — սրբոյ	ԵՂԻ — Երուսաղէմի

Գրի ու գրչության զարգացումը հետագայում առաջ է բերում նաև համատոտագրության լայն կիրառման պահանջ, որը սկսում են կատարել ամենապարզից մինչև ամենաբարդ ձևերով: Համատոտագրության պարզ ձևերից մեկը բառի միջից մեկ կամ մի քանի տառերի սղումն է, ինչպես, օրինակ՝ քաջութին, բարութին, գիտութին, նմանութին բառերը կարող են մի դեպքում գրվել քաջութի, բարութի, գիտութի, նմանութի, մեկ այլ դեպքում՝ քաջուի, բարուի, գիտուի, նմանուի տպա նաև՝ քաջի, բարի, գիտի, նմանի:

Պարզ նկատվում է, որ համատոտագրության համար որոշակի կարգ ու կանոն գոյություն չի ունեցել, այսինքն համատոտագրողները կարող էին բառի մեջ տառերը կրճատել իրենց հայեցողությամբ: Բառերն ու անունները համատոտագրվում են նաև նախադասության մեջ՝ հոլովված վիճակում և ստանում այսպիսի ձևեր.

երաժշտութին — երաժշտութինն

գրչութին — գրչութինն

բարութին — բարութինն

կամ՝

երաժշտութե — երաժշտութեան

գրչութե — գրչութեան

բարութե — բարութեան

երաժշտութեն — երաժշտութեանն

գրչութեն — գրչութեանն

բարութեն — բարութեանն

երաժշտութէ — երաժշտութենէ

գրչութէ — գրչութենէ

բարութէ — բարութենէ

Այստեղ բերված համառոտագրությունների օրինակները կարելի է դասել դրանց համեմատաբար պարզ տեսակների շարքին, որոնց վերծանությունն ու ընթերցումը դժվար չէ: Սակայն կան նաև համառոտագրություններ, որոնց մեջ բառերն արտահայտվում են երեք տառերով և դրանց ընտրությունը կամայական է: Այդպիսի համառոտագրությունների համար օրինակ կարող են լինել հետևյալ բառերը.

թգր — թագաւոր

բզմ — բագում

շղ — շաւիղ

ճշտ — ճշմարիտ

զլր — զինուոր

աճլ — աւրհմեալ

քղք — քաղաք

ժմկ — ժամանակ

վրդ — վարդապետ

յոջ — յառաջ

եպս — եպիսկոպոս

պկս — պակաս

Երկու տառով են համառոտագրվում շաբաթվա օրերի անունները և երաժշտական բնույթի ձեռագրերում գործածվող տերմինները.

բշ — երկուշաբթի

գշ — երեքշաբթի

դշ — չորեքշաբթի

եշ — հինգշաբթի

ուրբթ — ուրբաթ

շբթ — շաբաթ

աշբթ — միաշաբթի, կիրակի

աձ — առաջին ձայն

բձ — երկրորդ ձայն

գձ — երրորդ ձայն

դձ — չորրորդ ձայն

ակ — առաջին կողմ

բկ — երկրորդ կողմ

գկ — երրորդ կողմ

դկ — չորրորդ կողմ

Դերանուններից գրեթե միշտ երկու տառով համառոտագրվում են հետևյալները.

սց — սոցա

սմ — սմա

սր — սորա

սք — սոքա

դց — դոցա

դմ — դմա

դր — դորա

դք — դոքա

նց — նոցա

նմ — նմա

նր — նորա

նք — նոքա

Վերծանելու և ընթերցելու ժամանակ լուրջ դժվարություններ են հարուցում մեկ տառով համառոտագրված անուններն ու բառերը: Այդպիսիներից աղբյուրներում հատկապես շատ են հանդիպում **պէս, քան, ընդ, կամ** և սրանցով բարդված հետևյալ բառերը.

պ — պէս

պպ — պէս պէս

այսպ — այսպէս

որպ — որպէս

իսկապ — իսկապէս

նոյնպ — նոյնպէս

ընդհանրապ — ընդհանրապէս

յայտնապ — յայտնապէս

այնպ — այնպէս

ք — քան

քզի — քանզի

որք — որքան

այսք — այսքան

այնք — այնքան

քքար — քանքար

նոյնք — նոյնքան

ը — ընդ	ընդհակ — ընդարձակ
ըունացն — ընդունացն	ըգրկել — ընդգրկել
ըէ՞ր — ընդէ՞ր	ըհամուր — ընդհամուր
ըդէմ — ընդդէմ	ըդիմախօս — ընդդիմախօս
ըօրինակել — ընդօրինակել	ըունակ — ընդունակ

կ — կամ
կակոր — կամակոր
կաւոր — կամաւոր
ակալ — ակամալ
կակից — կամակից

Ասիւի դժվար են վերծանվում և թյուրիմացությունների տեղիք կարող են տալ հատուկ անունների մէկ տատով կատարվող համառոտագրությունները, ինչպէս, օրինակ՝

Գ — Գէորգ	Ղ — Ղուկաս
Զ — Զաքարիա	Մ — Մխիթար
Է — Էմմանուէլ	Յ — Յովհաննէս
Թ — Թէոդորոս	Պ — Պետրոս
Կ — Կոստանդնուպօլիս	Տ — Տրդատ և այլն:

Զեռագիր թե վիմագիր աղբյուրներում համառոտագրության նշանի (—) դնելը թեև հայերենի համար ողղագրական պարտադիր կանոն էր, սակայն միշտ չէ, որ այդ կանոնը պահպանվում էր: Աղբյուրներում հանդիպում են տեքստեր, որտեղ թեև համառոտագրությունները կիրառված են, բայց՝ առանց նշանի: Այդպիսի դեպքերը խոսում են գրիչների ու փորագրիչների անուշադրության և անպարտաճանաչության մասին: Նման դեպքերում, եթե ուսումնասիրողը մեջքերումներ է կատարում աղբյուրից, պարտավոր է վերականգնել դրանք:

Համառոտագրությունների մասին վերևում ստանդերին պետք է ավելացնել նաև այն, որ հայերենում իբրև կանոն, համառոտագրվում են միմիայն առանձին բառերը և ոչ թե մի քանի բառեր կամ բառա-

կապակցություններ: Եվ հետո, համառոտագրված բառերը ընթերցելիս անպայման արտասանվում են իրենց լրիվ իմաստով: Օրինակ՝ ԲՍ-ն, ՅՍ-ն, ԲԾ-ն և այլն կարդացվում են ոչ թե այնպես, ինչպես գրված են, այլ՝ Քրիստոս, Յիսուս, երկուշաբթի և այլն:

Մեր օրերում նույնպես համառոտագրությունների ու հատկապես դրանց մեկ և ավելի տառերով ձևերի կիրառությունը լայն տարածում ունի: Այժմ հայերենում անուն-ազգանունների մեջ ավելի շատ անունն ու հայրանունը և մի քանի գործածական բառեր գրվում են մեկ և ավելի տառերի համառոտագրություններով, ինչպես, օրինակ՝ Ստ. Տ. Գրիգորյան, Յու. Մ. Իվանով, ընկ. Աստուրյան, տ. Հրանույշ, օր. Հասմիկ, պ. Արարատյան և այլն, որոնք անպայման կարդացվում են՝ Ստեփան Տիգրանի Գրիգորյան, Յուրի Միխայլովիչ Իվանով, ընկեր Աստուրյան, տիկին Հրանույշ, օրիորդ Հասմիկ, պարոն Արարատյան, որովհետև հակառակ դեպքում, այսինքն՝ գրվածի նման կարդալու դեպքում, հայերենի համար նշված բառերը իմաստագրկվում են: Ոչ ոք, օրինակ, մեկին դիմելիս չի ասի՝ ընկ. Դանիելյան, կամ՝ օր. Ծուշան:

Բառերը կարճ ու համառոտ գրելու ձևերից մեկն էլ հապավումն է:

Գիտական գրականության մեջ համառոտագրություն և հապավում անվանումները հաճախ նույնացվում են և գործածվում որպես հոմանիշներ: Սակայն դրանք էապես իրարից տարբերվում են: Համառոտագրությունը, ինչպես արդեն ասվել է, մեկ բառի տարբեր եղանակներով կրճատ գրելաձևն է, որը սակայն ընթերցման ժամանակ կարդացվում է լրիվ՝ բառի ամբողջական հնչմամբ: Մինչդեռ հապավումները իրենց մեջ ամփոփում են ամբողջական բառակապակցություններ, այսինքն մեկից ավելի բառեր, որոնք գրվում ու ընթերցվում են նաև որպես առանձին, նոր բառեր: Հապավումները այս իմաստով միջին դարերում գրեթե չեն օգտագործվել, ուրեմն և դրանց շփոթումը համառոտագրությունների հետ ճիշտ չէ: Հապավումը փաստորեն նոր գրելաձև է, և այսօր այն կիրառվում է գրեթե բոլոր լեզուներում:

Հապավումներ կազմելու սկզբունքները նույնպես բազմազան են և հաստատուն օրինաչափություններ չունեն, որովհետև դրանք մեծ մասամբ կազմվում են ըստ լեզվական հարմարության և բարեհնչունության: Դրա համար էլ մի դեպքում նոր ստեղծված հապավման մեջ կարող են մտնել հապավիլող բառերի առաջին կամ ընտրովի վանկերը, մեկ այլ դեպքում՝ մի բառի մեկ վանկը, մյուսների՝ սկզբնատառերը, և կամ բոլոր բառերի սկզբնատառերը և այլն: Օրինակ՝ Ժողկոմ-

խորհ (կազմված է Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ բաժներից),
ՀամԿ(բ)Կ (կազմված է Համամիութենական կոմունիստական (բուլե-
վիկների) կուսակցություն բաժներից), ՀՕԿ (կազմված է Հայաստանի
օգնության կոմիտե բաժներից), ՍՍՀՄ (կազմված է Սովետական Սո-
ցիալիստական Հանրապետությունների Միություն բաժներից), ԱՄՆ
(կազմված է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ բաժներից) և այլն:
Հապավումներից և ոչ մեկի համար հապավման կամ պատվի նշանը
չի օգտագործվում: Ավելին, սրանք կարող են և համարյա մեծ մա-
սամբ կարդացվում և արտասանվում են այնպես, ինչպես գրվում են,
որովհետև հապավումները փաստորեն իմաստավորված նոր բառեր են
և հետևաբար հասկանալի են նաև հապավված վիճակում: Այս կարգը
այնքան լայն տարածում ունի, որ նույնիսկ որոշ հապավումներ մեկ
լեզվից նույնությամբ փոխանցվում են մեկ այլ լեզվի մեջ, ինչպես, օ-
րինակ, ռուսերեն ЗАГС հապավումը, որը նշանակում է Запись ак-
тов гражданского состояния, հայերենում մեծ մասամբ օգտագործ-
վում է ռուսերենի նման՝ **գագս**: Կամ՝ СДЮШ, որ նշանակում է Те-
леграфное агентство Советского Союза, հայերենում նույնպես օգ-
տագործվում է այդ ձևով և այլն: Հապավումները երբեմն այնքան մեծ
տարածում են ստանում, որ գրավոր ու բանավոր խոսքում ավելի
շատ դրանք են գործածվում, քան նրանց ամբողջական ու լրիվ բա-
ռակապակցությունները: Օրինակ, այժմ ավելի շատ գրվում ու կար-
դացվում է ՍՍՀՄ պատմություն, քան Սովետական Սոցիալիստական
Հանրապետությունների Միության պատմություն: Անգամ որոշ հա-
պավումներ այնքան հասկանալի են, որ նախադասության մեջ եր-
բեմն խախտվում է նրանց քերականական իրական պատկերը, բայց
այն մնում է աննկատ, օրինակ, ԱՄՆ-ը խախտում է խաղաղության
սկզբունքները, փոխանակ՝ ԱՄՆ-ը խախտում են... և այլն, քանի որ
ԱՄՆ հապավման մեջ Ն-ն (այսինքն՝ Նահանգները) ունի հոգնակի
թիվ:

ԿԱՊԳՐԵՐ

ԿԱԿԱՅԵՆՈՒ
 ԲԱՅԵՏՈՒԹԻՆՏԻԳԻԻԲՈ
 ԷԻՇԻԿԱՆՈՒԹԻՆԱՍԱՆՈՒՄԻԲԵ
 ԻՆԳԻԲԻԵԱՍՓԵԻՍԱԵԲԵԼԵՆԵՄԵԲ
 ՍՈՂԱՆՈՒՄԱԴԻՍՈՂԱԵՍՍԱԼԱՆԵԱԼԵ
 ՍՈՒԵԲԵԼԱՆՈՒՄԵԼԵՆՈՒՄԵԼԵՆՈՒՄ
 ԻՍԱԼԱՆՈՒՄԵԼԵՆՈՒՄԵԼԵՆՈՒՄ
 ԲԵԼԱՆՈՒՄԵԼԵՆՈՒՄԵԼԵՆՈՒՄ

Հայերենում գիտական գրականության մեջ գրելու այս եղանակը անվանվում է մաս կցագրություն, փակագրություն: Սակայն թվում է, թե ավելի հարմար է օգտագործել կապագրություն ձևը, քանի որ դրանց մեջ գրերը իրար հետ հանդես են գալիս կապված, կապակցված ձևով:

Կապգրերը օգտագործվել և օգտագործվում են գիր ունեցող համարյա բոլոր ժողովուրդների մոտ: Ուսումնասիրությունները ցույց են

տալիս, որ դրանք հայ գրչության մեջ սկսել են օգտագործվել հենց գրերի ստեղծման ժամանակներից, այսինքն՝ 5-րդ դարից, որովհետև գրի ու գրչության զարգացումը ժամանակի ընթացքում անխտապիտակորեն ստաջադրում էր նոր պահանջներ, որոնցից մեկն էլ տեղ խնայելն ու փոքր տարածության վրա համեմատաբար շատ տառեր տեղավորելն էր:

Հայ գրչության մեջ կապգրերի հնագույն նմուշները պահպանվել են Հռիփսիմեի տաճարի 618, Բագավանի 639 և Մաստարայի եկեղեցու 640 թվականների արձանագրություններում: Կապգրերը օգտագործվել են նաև ձեռագրերում և այն էլ տողերի վերջում, երբ երկու կամ ավելի տառերի համար այլևս տեղ չէր մնում գրելու, և գրիչները խուսափելով տողադարձից, օգտագործում էին կապգրությունը: Կապգրերի նման օրինակներ կան մեզ հասած և թվական ունեցող ամենահին հայերեն ձեռագրում՝ 887 թվականին ընդօրինակված Լազարյան Ավետարանում:

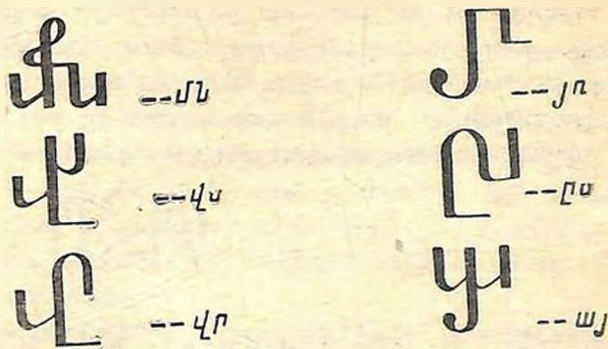
12-րդ դարում թեև կապգրերի օգտագործումը ձեռագրերում ըսկըսում է ավելի լայն տարածում գտնել, սակայն, այնուամենայնիվ, դրանց իսկական տեղը կարծեք մագաղաթն ու թուղթը չէին, այլ քարը և ուրիշ պինդ նյութերը, որովհետև եղած գրանյութերից ամենասահմանափակ հնարավորությունները ունեին վերջինները: Դրա համար էլ միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու միջին դարերում կապգրերը գրեթե համատարած կերպով օգտագործվում էին հայկական վիմագրերում:

ԿԱ ԱՆ ԱՅՆ ՈՐՈԳԵՑԱ ՄԵԿՂՅՍ-ԴԻՆ-ՌԿ-ԻԿԹՂՍՈՒ
 ԻԹԵ: ՏՐՄԵԼԻԳԻՍԵԹԻՆ-ԻԹԳՐՈՒԵ ՀԱՀԱՊԱՍԻՆԻՂԱՆ
 ՈՒԹԵ: ԱԻՐԳԱՆԱԽԱՆԻՆ: ԵԻՄԵԼԻԳՈՒԹԵ: ՏՐՎԱԴԱ
 ՆԻՆ: ԵՍԴԱԻԹԱՌԱԶՆՈՐԴՎԱՆԻՅՍ: ՆՈՐ .

Նկ. 21. Կապգրերով վիմագիր, Մասրուց վանք, ՀՍՍՀ Կամոլի շրջան, գյուղ Ձորագյուղ:

Սկզբնական շրջանում, ինչպես պետք էր սպասել, կապգրերի այսպես կոչված տեսականին սահմանափակ էր և եղածներն էլ պարզունակ էին, որոնցից մի քանիսը կարելի է նույնիսկ համառոտագրու-

թյուն և ոչ թե կապգիր համարել: Այդպիսի կապգրեր հանդիպում են 7-րդ դարի վերևում հիշատակված վիմագիր արձանագրություններում, որոնք ունեն այսպիսի տեսք.

Նկ. 22

Ուշ միջնադարում, հատկապես 16—17-րդ դարերից սկսած, կապգրերը զանգվածաբար օգտագործվում էին մատանի-կնիքների, գորգերի, զարդերի ու անձնական զանազան առարկաների վրա, որտեղ կապգրերով արտահայտվում էին տվյալ առարկայի կամ իրի պատկանելությունը, պատրաստման տեղն ու թվականը և այլն: Գրության այս ձևերը չեն մոռացվել նաև հետագայում: Դրանք տարբեր ձևերով օգտագործվում են նույնիսկ մեր օրերում: Զարդանախշ ու գեղարվեստորեն ձևավորված կապգրերը այսօր իրենց հաստատուն տեղն են գտել արդուզարդի առարկաների, ամենատարբեր տեսակի նյութերից պատրաստված հուշանվերների, գորգերի, ճարտարապետական կառույցների և այլնի վրա:

Կապգրերը ըստ էության ինչ-որ չափով ունեն նաև ծածկագրության, գաղտնագրության, համառոտագրության իմաստ, դրա համար էլ բոլորը չէ, որ կարող են ճիշտ վերծանել կամ ընթերցել դրանք: Այդ է պատճառը, որ հայկական գրավոր աղբյուրների գիտական ուսումնասիրությունը, հնագրության մյուս խնդիրներին զուգընթաց, սերտորեն առնչվում է նաև կապգրերի ու նրանց սկզբունքների և օրինաչափությունների հետ:

Ուշ միջնադարում կապգրերը ապրում են իրենց գեղարվեստական զարգացման շրջանը և առանձին դեպքերում սկսում են մոտենալ զարդանախշման արվեստին: Այժմ վարպետները կապգրում էին ոչ միայն տեղ տնտեսելու նպատակով, այլև տառերը վարպետորեն

միահյուսելով իրար, աշխատում էին դրանց տալ մահ գեղարվեստական տեսք՝ ընթերցողներին գեղագիտական հաճույք պատճառելու համար: Այդ ժամանակներից պատահում են նույնիսկ կապգրված ամբողջական անուններ, որոնք գեղարվեստորեն այնպես են ոճավորված, որ արտաքինից թողնում են զարդանախշի տպավորություն: Այդպիսի կապգրերից լավագույնը կարող է համարվել, օրինակ, ՀՍՍՀ Կամոյի շրջանի Բատիկյան գյուղի ս. Գեորգ եկեղեցու պատի մեջ ագուցված տապանաքարի կապգիր փորագրությունը, որը չնայած իր պարզ ու հստակ արտահայտվածությանը չի վերծանվում (նկ. 24):

: ԲԿԶԼԻ

ՇՆՄ ՏԻՆ ԱՅԵՄ ՈՆՈՌԵԻ ՇԻՆՆԻՆՆՈՅ
 ԲՈՒՐՈՒ ԼԵԱԾԱՏՈՒ ԶԱԿԱՅ ԻՐԻՔ ՇԲԵԱՅ
 ԷԲՆԻԿԵՍԵԼԵՆՈՅ ԵԼԾԱՌԱՅԱԿԱԿՍՎԱՄՆՅԵ Կ
 ԼԿԵԲՆՈՒՈՂԱՌՆԱՅԷ ՈՅԿԱԿՍՎԱՅ ԵԷՇԵՌՈՒԿԱՆ
 ԻՅՍ ԵԷՏ ՌԻՇԱԿԱԼՆՉԻԻԲԻՆԾԻՆՈՒՍԿԱՅ ԶԻՍԷ
 ԲԱՅԱԿԱՆ ԶԱԿԱՅԻՄԻՐԻՄՍԵԼԵՆԲՍԱՆՆԻՆՈՅ ԻՆ Ի
 ՏԱԵԷԻԴՆԱԿԱԿՍԵԼԵՆՆԱԿԱՍԵԼԵՆՆԱԿԱՆՆԻՆՈՅ ԶԱՅ

Նկ. 23. Կապգրերով վիմագիր, ՀՍՍՀ Կամոյի շրջան, գյուղ Նորադուզ:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայերեն բոլոր տառերը չէ, որ նույն հաջողությամբ կարող են կապգրվել: Կապգրելու կանոնավորությունը կախված է կապգրվող տառերի արտաքին հարմար գծագրական պատկերից, որն էլ պայմանավորում էր նոր ստացված տառի, այսինքն՝ կապգրի արտաքին բարեկետությունն ու ընթերցման պարզությունը: Այս տեսակետից հայերեն տառերը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք

ԿՏԻՐ

Նկ. 24. Կապգրության բարդ նմուշ:

խմբի՝ կապգրելուն շատ հարմար ու անվերապահ ենթակա տառեր, երկրորդ՝ օժանդակ դեր կատարող և երրորդ՝ կապգրությանը համարյա չենթարկվող կամ քիչ ենթարկվող տառեր: Առաջինի մեջ կարելի է խմբավորել Ա Բ Գ Է Ը Ի Լ Կ Մ Ո Ռ Ս Վ Ր Ի և այլն, երկրորդ խմբի մեջ՝ Դ Ե Թ Խ Ղ Ն Պ Փ Բ, երրորդի մեջ՝ Զ Ժ Ծ Զ Ծ Յ Ծ 2 Ջ Տ Յ Բ տառերը: Այստեղից պարզ երևում է, որ կապգրության մեջ ակտիվ դեր են կատարում, հետևաբար մաս շատ են օգտագործվում այն տառատեսակները, որոնք տողի վրա մատում են ավելի կանոնավոր ձևով և ունեն ուղղահայաց սյունագծիկներ, ինչպես, «Ա»-ն, «Ս»-ն, «Ո»-ն և այլն: Եվ ընդհակառակը, տառերի այն տեսակները, որոնք գծագրական այլ պատկեր ունեն, կամ չեն հարմարվում կապակցվելուն, կամ էլ կապակցվելու դեպքում հարմար տեսք չեն ունենում, քիչ են օգտագործվում:

Կապգրերի մեջ ամենից տարածվածը երկու տառերի կապգրերն են, որոնք ունեն այսպիսի պատկեր.

ՆԵ - նե	ՄԻ - մի	ԱԱ - սա	ԻԻ - իի
ՆԷ - նէ	ԱԿ - կա	ՄԹ - սթ	Ռ - որ
ԸԱ - բա	ԱԴ - ադ	ԱԲ - աբ	ԱԸ - աը
ԱԳ - ագ	ԵԱ - խա	ԱՓ - ափ	ՏԱ - տա
ԵՍ - իս	ԵԻ - սի	ԳԵ - գե	ՈՍ - ոս

Նկ. 25:

Երկտառ կապգրերից կան մաս այնպիսիները, որոնց մեջ կցվող տառը ամբողջապես ուղղակի մատում է հիմնական տառի սյունագծիկներից մեկնումեկի վրա (նկ. 26), բայց պահպանում է իր գծագրական պատկերը: Այս դեպքում, սակայն, կցորդը իր չափերով գրվում է ավելի փոքր և հարմարվում է հիմնական տառին այնպես, որ վերջինիս չափերը չխախտվեն:

Կան նաև կապեր, որոնք կազմված են երեք և ավելի տառերից: Այս դեպքում նույնպես կցվող տառերը միացվում են հիմնական տառի աջ և ձախ պոնագծիկներին:

Մ — աշ

Ն — ատ

Ա — աս

Կ — կա

Հ — հա

Պ — պա

Յ — յա

Ա — ալ

Նկ. 26:

Են տալիս այնպիսի կամայականություններ և միանգամայն ինքնուրույն նորամուծություններ, ինչպիսիք են, օրինակ, առանց բառանջատման գրելը, տողադարձի կանոնների և տողադարձի նշանի անտեսումը, մի բառի վերջին տառի ծառայեցումը հաջորդ նույն տառով սկսվող բառին, «ՈՒ»-ի փոխարեն միայն «Ի» գրելը և այլն և այլն: Նման դեպքերում վիմագրի ճիշտ վերծանությունն ու ընթերցումը կախված է արդեն վերծանողի հմտությունից և տեքստի բովանդակությունը ճիշտ կուսենլու ունակություններից:

Ք — գագ

Մ — աճեն

Ը — ժամ

Մ — աշխատան

Ք — խափ

Պ — պար

Նկ. 27

Գործնական աշխատանքների համար անհրաժեշտ է իմանալ վիմագրերում և հայերեն այլ աղբյուրներում հաճախակի գործածվող հետևյալ կապերը, որոնք ժամանակին կազմել է Կ. Ղաֆադարյանը: Կապերի ստորև բերվող ցանկը տալիս ենք Ա. Աբրահամյանի մասնակի լրացումներով ու փոփոխություններով.

[illegible]

ՊԵ - պե	ՆԷ - նե	ՏԱ - տա
ՊԻ - պի	ՆԽ - նխ	ՏԱԸ - տաք
ՊԼ - պլ	ՆԿ - նկ	ՏԵ - տե
ՊԱ - պա	ՆՍ - նս	ՏԻ - տի
ՊՐ - պր	ՆՈ - նո	ՏՆ - տն
ՊԱՐ - պար	ՆԲ - նբ	ՍԻ - տո
ՐԱ - ռա	ՎԱ - վա	Ճ - յա
ՍԱ - սա	ՎԸ - վր	ՎԼ - տվ
ՍԹ - սթ	ՎՆ - վն	ՇԻ - ջր
ՄԻ - մի	ՎԱՐ - վար	ՔԻ - քս
ՆՍ - նս	ԲԻ - բո	ՇԸ - շն
ՓԱ - փա	ՓԸ - փաք	
ՅԻ - ջի	ՅՐ - ջր	

Նկ. 30

Տողերին ավելի համաչափ տեսք տալու և որոշ տառերի միջև անտեղի գոյացած բաց տարածությունները ռացիոնալ կերպով օգտագործելու համար հայերեն հնատիպ գրականության մեջ հաճախակի օգտագործվում են միացյալ կոչվող կապերերը: Կապգրության այս տեսակի մեջ սովորաբար երկու տառերը միացյալ են ձուլվում, ինչպես, օրինակ՝

Ռ Ռ Ռ Ռ Ռ Ռ Ռ Ռ և այլն:

Նկ. 31. Միացյալ կապեր:

Հնատիպ գրականության մեջ դարձյալ նույն նպատակով, որոշ տառեր, համեմատաբար փոքր չափերով, ուղղակի ընդգրկվում են նախորդ տառի գոյացրած անօգտագործելի տարածքում՝ ծոցում, և երկու տառերը դարձյալ ձուլում միասին: Կապերի այս տեսակները ընդունված է անվանել **ծոցապեր**:

Վ Չ Ղ Ը Լ Ը Լ Վ Վ Վ Վ Ն և այլն:

Նկ. 32. Թոցագիր կապեր:

17—19-րդ դարերից պահպանված հազարավոր արխիվային վավերագրերում կան բազմաթիվ կնքադրոշմներ, որոնց վրա տարբեր ձևերով ու դիրքով կապգրված են հայ եկեղեցական ու քաղաքական գործիչների, արհեստավորների ու նշանավոր առևտրականների ամբողջական անունները: Ստորև բերում ենք այդ կնիքներում հաճախակի հանդիպող կապգիր անունների օրինակները.

ԱԲԸ — Արիսողոմոն

ԱԲԹ — Ալեքսան

ԱԲԿ — Արմէն

ԱԲԼ — Աւետիք

ԱԲԵ — Աբրահամ

ԱԲԶ — Առաքել

ԱԲԸԹ — Աստուածա-
տուր

ԱԲԸԿ — Գալուստ

ԱԲԸԼ — Դանիէլ

ԱԲԸԿ — Դաւիթ

ԱԲԸԼԹ — Խաչատուր

ԱԲԸԿ — Կիրակոս

ԱԲԸԼԹ — Կարապետ

ԱԲ — Աղասի

ԱԲԿ — Ասատուր

ԱԲԼ — Ավագ

ԱԲԵ — Գաբրիէլ

ԱԲԶ — Գէորգ

ԱԲԸ — Գէորգ

ԱԲԸԹ — Գէորգ

ԱԲԸԼ — Եսայի

ԱԲԸԿ — Երեմիա

ԱԲԸԼԹ — Թադէոս

ԱԲԸԼԹ — Կարապետ

ԱԲԸԼԹ — Կարապետ

ԱԲԸԼԹ — Ղազար

ԱԲԸԼԹ — Խաչատուր

ԱՅԻ — Աստուծոյ

ԱԿ — Առկա

ԱԿԻ — Արարիչ

ՅԻ — Յակոբ

ՅԻՔ — Յարութիւն

ՅԻՔ — Յոհաննէս

ՅԻՓ — Յովսէփ

ՊԻՏ — Պետրոս

ԱՔ — Ռաֆայէլ

ԱՔԻ — Սիմէոն

ԱՔԻ — Ստեփան

ԱՔԻ — Վարդապետ

ԱՔԻ — Սահակ

ՀԻՔ — Համբարձոս

ԱԿԱՍ — Մինաս

ԷԻ — Միքայէլ

ԱՐԻ — Մատթեոս

ԱՐԷԻ — Մարքոս

ԱՐԷԻ — Նահապետ

ՊԷՐ — Պետրոս

ԱԳ — Սարգիս

ԱԿԻ — Սահակ

ՊԻՐ — Պիլոս

ԱԿԻ — Սուքիաս

ԱԿԻ — Ստեփան

ՓԻՐ — Փիլիպոս

ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Թվականի կամ թվի գործածությունը յուրաքանչյուր ժողովրդի ճանաչողության կարևորագույն բաժիններից մեկն է, որովհետև թվերով հաշվումներ կատարելը ամենատարածական, կենսական ու գործնական նշանակություն ունեցող գործողությունն էր, կապված կյանքի ամենատարբեր բնագավառների հետ՝ վար ու ցանքի, ունեցվածքի ու եկամուտների հաշվառման, ռազմական բնագավառի, շինարարության, ճամփորդության և այլն և այլն:

Հնում գիր ունեցող ժողովուրդների մոտ թիվ կամ թվական արտահայտող հատուկ նշաններ չեն եղել, դրանք արտահայտվել են ուղղակի տառերով: Հայաստանը այս տեսակետից բացառություն չի կազմել: Հայկական մեսրոպատառ այբուբենի ստեղծումից հետո երկար ժամանակ, միջին դարերում, ձեռագրերում թե վիմագրերում թվականները արտահայտվել են հայերեն տառերով, որոնք թվական համարժեքներ էին ստանում ըստ այբբենական համակարգում իրենց գրաված տեղի, որը հաստատուն էր և չէր փոփոխվում:

Թվականի իմաստով հայկական այբուբենը նույնպես բաժանվում է չորս համակարգի՝ միավորներ (Ա-Թ), տասնավորներ (Ժ-Ղ), հարյուրավորներ (Ճ-Ջ) և հազարավորներ (Ռ-Ք): Տառերի թվական նշանակությունը հիմնավոր կերպով յուրացնելու համար անհրաժեշտ է առաջին հերթին սովորել այդ համակարգը ամբողջությամբ: Այն ունի հետևյալ պատկերը.

Ա = 1	Ժ = 10	Ճ = 100	Ռ = 1000
Բ = 2	Ի = 20	Մ = 200	Ս = 2000
Գ = 3	Լ = 30	Յ = 300	Վ = 3000
Դ = 4	Խ = 40	Ն = 400	Տ = 4000
Ե = 5	Ծ = 50	Շ = 500	Ր = 5000
Զ = 6	Կ = 60	Ո = 600	Ց = 6000
Է = 7	Հ = 70	Ձ = 700	Ի = 7000
Ը = 8	Զ = 80	Պ = 800	Փ = 8000
Թ = 9	Ղ = 90	Ջ = 900	Ք = 9000

[illegible][illegible]

Նկ. 35. Մի էջ Անանիա Շիրակացու թվաբանության դասագրքից, Երևանի Մատենադարան, ձեռ. № 4066, 1283 թ.:

26

Պատկերներ				Պատկերներ				Պատկերներ			
բ.բ.	բ.բ.	բ.բ.	բ.բ.	բ.բ.	բ.բ.	բ.բ.	բ.բ.	բ.բ.	բ.բ.	բ.բ.	բ.բ.
ա	բ	գ	դ	ե	զ	է	ը	թ	ժ	ծա	ծբ
ա	գ	զ	ծ	ծե	հա	հը	լը	խե	ծե	կը	չը
ծդ	ծդ	ծե	ծշ	ծէ	ծշ	ծթ	ի	հա	իբ	իդ	իդ
ղա	ճե	ճե	ճշ	ճէ	ճշ	ճթ	ա	ալ	աժ	աշ	Յ
ա	դ	է	է	թ	ծա	ծդ	ծե	ծե	ծթ	հա	իդ
ա	դ	թ	ծշ	իե	լը	խթ	կդ	չա	ճ	ճի	ճի
իե	իե	իթ	լա	լդ	լե	լե	լթ	խա	խդ	խե	խե
ճի	ճի	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ
ա	դ	է	ծ	ծդ	ծշ	ծթ	իբ	իե	իդ	լե	լի
ա	ե	ծբ	իբ	լե	ծա	չ	շե	ճե	ճի	ճշ	ալ
լե	ի	իդ	իդ	իթ	ծբ	ծե	ծշ	կա	կդ	կե	չ
ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ
ա	ե	թ	ծդ	ծե	հա	իե	իթ	լդ	լե	խա	խե
ա	շ	ծե	իդ	իե	կդ	ղա	ճի	ճե	ալ	ալ	ալ
իթ	ծդ	ծե	կա	կե	կթ	չդ	չե	չա	չե	չթ	ղդ
ճի	ճի	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ	ալ

Նկ. 36. Մի էջ Հովհաննես Իմաստասերի թվաբանական աշխատությունից, Երեւանի Մատենադարան, ձեռ. № 4150, 13-րդ դ.:

Սակայն այս դեպքում ծագում էր մեկ այլ խնդիր՝ տառերի թվական ու այբբենական կամ հնչյունական իմաստների տարբերակումը գրավոր աղբյուրներում: Ինչպե՞ս որոշել, օրինակ, թե տեքստում գրված «Ո»-ն սովորական Ո տառն է, թե՞ 600 թվականը: Այս, արտաքինից հասարակ թվացող, սակայն ըստ էության շատ կարևոր խնդիր լուծման համար հայերենում տառերի թվական լինելը ցույց էր տրվում հատուկ նշաններով: Այդ նշանները հիմնականում համառոտագրության կամ պատվի նշաններն էին՝ — և միջակետի ու վերջակետի նշանները: Համառոտագրության նշանը դրվում էր տառի վերևում և վերջինս կարդացվում էր իբրև թվական, ինչպես՝ Ա = 1, Բ = 2, Ծ = 100, Փ = 8000 և այլն: Եթե թվականները բազմանիշ էին, ինչպես, ասենք 1984, ապա կամ այդ թիվը ցույց տվող ամբողջ տառախմբի համար վերևից դրվում էր մեկ հապավման նշան՝ ՌԶԶԴ և կամ յուրաքանչյուր տառը առանձին-առանձին առնվում էր հապավման նշանի տակ՝ ՌԶԶԴ: Միջակետի կամ վերջակետի նշանների գործածությունը ենթարկվում էր շատ պարզ ու հասարակ սկզբունքի: Այս դեպքում թվական նշանակությունն ունեցող տառերի աջ և ձախ կողմերում դրվում էին միջակետի կամ վերջակետի նշաններ՝ .Թ. = 9, :Յ. = 300, :Տ. = 4000 և այլն:

Ձեռագրերում և վիմագրերում, սակայն, պատահում են դեպքեր, երբ այս կարգը խախտվում է և միջակետն ու վերջակետը օգտագործվում են խառը ձևով՝ թվական իմաստի տառի առջևում դրվում է միջակետ, վերջում՝ վերջակետ, կամ էլ հակառակը. Ս:, .Ծ:, :Վ., :Վ. և այլն:

Ստորև բերված օրինակները ավելի պատկերավոր կդարձնեն թվականների մասին վերևում ասվածները.

«...և ունի սահմանս յերկայնն ՆԼ. մղոն և լայնն մասն մի»,

«...և սահման յելից Եփրատայ և լեառն ունի զԱռգեոս և գետ Լ. զԱլիս և այլ մասունս»,

«Քանզի կատարէ արեգակն զտարին յաւորս .ՅԿԵ. և .Գ. ժամ: Եւ լուսինն յաւորս .ՅԾԴ.»,

«Նոյնպէս և արեգականն իւրն յինքեան ժողովին ժամք .Գ. որ արտաքոյ .ՅԿԵ. ատուրցն են, և լինին ի .Դ. ամին օր մի եկամուտ. և յաւելուն յաւորս յաւելեացն և առնեն զնա .Զ. զոր կոչեն զնա նահանջ արեգական, որ վազեցուցանէ զ .Է. երեակն. և ի .ԻԸ. ամին ժողովին և առնեն ատուրք .Է. որ դարձուցանէ զարեգակն ի նոյն կարգ .Է. երկկաց, զոր կոչեն երբայեցիք շաբաթումս արեգակն, և .ԺԹ. զանձամբ եկեալ ստուգի ցուցանէ զաւորս

·ՇԼԲ· ամաց շրջագային, որպես յերայեցոց յաղիսակին կայ տպաորեալ»:

Պատահում է, որ թիւ ցույց տվող տառը ունենում է և՛ պատվո կամ համատոտագրման նշան և՛ երկու կողմերից միջակետեր.

«Բայց ինքն կարծեցեալ մարգարանն փախստեա անկանի ի բարձրաբերձ եկեղեցին, որ յանուն Փրկչին մերոյ շինեալ էր յիշխանէն

Բագարատայ ի ծախս մեծամեծ գանձոց իբրև ·Յ· հազարաց»:

Գրիչների մեղքով պատահում է, որ խախտվում են թվականները ցույց տվող այս կանոնները և չեն դրվում ոչ պատվո (համատոտագրության) նշանները և ոչ էլ միջակետ ու վերջակետ, կամ վերջիններից մեկը դրվում է, մյուսը՝ ոչ: Բերենք այդպիսի մի օրինակ 7-րդ դարի մեծ գիտնական Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտություն և տոմար» աշխատությունից.

«Որպէսզի յընթացից յարեգականն յաւելցին ատուրք ԺԱ, պակաս միով ժամաւ: Եւ վասն այսորիկ լինի ասելն ի ·ԺԳ· ամին ամիսք նահանջք ·Ե· և ատուրք ·Բ· և ժամք ·Ժ·: Եւ յորժամ համարիցես զԺԴ, ամն վեցիցս ժողովին և լինին ամբ ԶԴ:»:

Հայերեն միջնադարյան գրավոր աղբյուրներում ևս բազմանիշ թվանշանները գրվում էին հազարավոր, հարյուրավոր, տասնավոր, միավոր հերթականությամբ, այսինքն՝ ձախ կողմում գրվում էր մեծ թիվը, իսկ դեպի աջ թվերը փոքրանում էին, օրինակ՝ ՌԱ = 1001, ՌՃԼ = 1180, ՌՄԿԵ = 1265 և այլն:

Թվերը խորհրդանշող աղյուսակից երևում է, որ հայկական այբուբենը հնարավորություն էր տալիս հաշվելու միայն 1-ից (Ա) մինչև 9000-ը (Ջ), այսինքն աղյուսակի շրջանակները թվաբանական իմաստով սահմանափակ էին, և դրանով ավելի մեծ թվեր արտահայտելը ուղղակի հնարավոր չէր: Այս խնդիրը լուծելու և մեծ թվեր գրելու կամ հաշվելու համար հայերենում օգտագործվել է բյուրի (տասը հազարի) նշանը՝ Դ, որը դրվելով հայերենի տառերից յուրաքանչյուրի վրա, նրա թվական համարժեքը մեծացնում էր չորս գրոյի չափով, այսինքն եթե Ա-ն գրվում էր Ա, ապա այն կարդացվում էր ոչ թե որպես 1 թվական, այլ՝ 10.000: Այս եղանակով հայերեն այբուբենի բյուրակիր աղյուսակը հնարավորություն էր տալիս հաշվելու 10.000-ից մինչև 90 միլիոն: Հայերեն բյուրակիր թվերի աղյուսակը ունի հետևյալ պատկերը.

Ա = 10.000	Ժ = 100.000	Ճ = 1	միլիոն	Ռ = 10	միլիոն
Բ = 20.000	Ի = 200.000	Մ = 2	—»—	Ս = 20	—»—
Գ = 30.000	Լ = 300.000	Յ = 3	—»—	Վ = 30	—»—

$\hat{\Gamma} = 40.000$	$\hat{\text{Խ}} = 400.000$	$\hat{\text{Ն}} = 4 \quad \text{—»—}$	$\hat{\text{Տ}} = 40 \quad \text{—»—}$
$\hat{\text{Ե}} = 50.000$	$\hat{\text{Ծ}} = 500.000$	$\hat{\text{Ծ}} = 5 \quad \text{—»—}$	$\hat{\text{Ը}} = 50 \quad \text{—»—}$
$\hat{\text{Զ}} = 60.000$	$\hat{\text{Կ}} = 600.000$	$\hat{\text{Ո}} = 6 \quad \text{—»—}$	$\hat{\text{Ց}} = 60 \quad \text{—»—}$
$\hat{\text{Է}} = 70.000$	$\hat{\text{Հ}} = 700.000$	$\hat{\text{Ձ}} = 7 \quad \text{—»—}$	$\hat{\text{Խ}} = 70 \quad \text{—»—}$
$\hat{\text{Ը}} = 80.000$	$\hat{\text{Ձ}} = 800.000$	$\hat{\text{Պ}} = 8 \quad \text{—»—}$	$\hat{\text{Փ}} = 80 \quad \text{—»—}$
$\hat{\text{Թ}} = 90.000$	$\hat{\text{Ղ}} = 900.000$	$\hat{\text{Ջ}} = 9 \quad \text{—»—}$	$\hat{\text{Բ}} = 90 \quad \text{—»—}$

Սակայն հայերենում մեծ թիվը չէր վերջանում 90 միլիոնով: Գոյություն ունեին էլ ավելի մեծ թվեր և դրանց համար գործածվող հատուկ տերմիններ: Տասը հազար բյուրը կոչվում էր **գունդ**, տասը հազար գունդը՝ **ավագ գունդ**, տասը հազար ավագ գունդը՝ **արքա գունդ**, տասը հազար արքա գունդը՝ **կայսր գունդ**: Այսպիսով, ստացվում էր, որ

մեկ **գունդը** հավասար էր տասը հազար բյուրի կամ 10^8 -ի,

մեկ **ավագ գունդը** հավասար էր տասը հազար գնդի կամ 10^{12} -ի,

մեկ **արքա գունդը** հավասար էր տասը հազար ավագ գնդի կամ 10^{16} -ի,

մեկ **կայսր գունդը** հավասար էր տասը հազար արքա գնդի կամ 10^{20} -ի:

Այս ամենից հետևում է, որ հայերենում սկզբնապես թվաբանության մեջ գրույի գործածությունն չի եղել, և զրոն հասկացվել է ըստ տառի թվական նշանակության, այսինքն Ծ-ն ուղղակի հասկացվել է 500 և գրվել է ստանց գրոների: Սակայն այս կարգը հետագայում խախտվում է և արդեն 10-րդ դարի որոշ աղբյուրներում սկսում է գործածվել նաև զրոն որպես առանձին թվական նշան, բայց ստանց որոշակի սկզբունքի: Օրինակ՝ 400-ը գրվում էր ոչ թե Ն ձևով, այլ՝ Ն00, 1110-ը՝ Ռ000Ծ00Ա0, 2000-ը՝ Ս000 և այլն: Այս դեպքում, ինչպես երևում է, գրույի օգտագործումը պատճառաբանված չէր և նրա հավելումը որպես ավելորդագրություն անտեղի վստահում էր մագաղաթն ու թուղթը և գրիչներից խլում ավելորդ ժամանակ:

10-րդ դարից սկսած ձեռագրերում երբեմն թույլ են տրվում թվաբանական կանոնների կամայական խախտումներ: Օրինակ՝ Մլքե թագուհու Ավետարանում (902 թ.) «Ժ»-ից (10-ից) հետո եկող հաջորդ տասնավոր տառերը ունեն ոչ թե 20-ի, 30-ի, 40-ի և այլն նշանակություն, այլ դառնալով «Ժ»-ի հերթական հավելումները, տասնավորից վերածվում են միավորի՝ Ի-ն հավասարվում է ԺԱ-ի (կարդացվելով 11),

Լ-ն կարդացվում է 12, Խ-ն 13, Ծ-ն 14, Կ-ն 15, Հ-ն 16, Զ-ն 17, Ղ-ն 18:

Դասական կամ կարգային թվականները հայերենում գրվել են սովորական ձևով՝ համառոտագրության, միջակետի կամ վերջակետի նշաններով, որոնց ալիքացվել է «րորդ» կամ «րորդ» վերջավորությունը, այսինքն 12-րդը գրվում էր ԺԲ րորդ, ԺԲ․րորդ, 100-րդը՝ Ծ րորդ, Ծ․րորդ և այլն: Երբեմն, հակառակ գոյություն ունեցող կանոնի, միավորները դրվում են տասնավորներից առաջ, իսկ տասնավորները՝ հարյուրավորներից՝ ԲԺ րորդ (12-րդ), ԺԾ րորդ (110-րդ) և այլն:

Հաշվումների ժամանակ բնականաբար անհրաժեշտ էր լինում նաև գործ ունենալ թվաբանական կետի հասկացության հետ, որը գրվում էր հատուկ նշանով՝ նման լատիներեն C տառին, օրինակ, եթե գրվում էր ԺԱ (Բ) ԵC, պետք էր հասկանալ $11:2 = 5\frac{1}{2}$, ԺԳ (Բ) ԶC՝ $13:2 = 6\frac{1}{2}$, ԺԵ (Բ) ԷC՝ $15:2 = 7\frac{1}{2}$ և այլն:

Անհրաժեշտ է իմանալ նաև, որ հայերենում թվաբանական չորս գործողությունների համար հատուկ նշաններ չեն եղել, այլ դրանք հասկացվել են իրենց քնթացքով ու ստացված պատասխաններով: Այսպես.

Ժ Ժ Ի նշանակում է $10 + 10 = 20$ -ի,

ԺԲ ԺԲ ԻԴ —»—»— $12 + 12 = 24$ -ի,

ՃԼ ՃԼ ՄԿ —»—»— $130 + 130 = 260$ -ի և այլն:

Հանման գործողության համար, որ հայերենում անվանվում էր «բացատրությին» կամ «բացերթություն»՝

Ե Ժ Ե նշանակում է $5 - 10$ -ից = 5-ի,

ԻԲ Խ ԺԸ —»—»— $22 - 40$ -ից = 18-ի,

Ծ ՃԺ Կ —»—»— $50 - 110$ -ից = 60-ի և այլն:

Բազմապատկումը նույնպես կատարվում էր առանց նշանի.

Ա Բ Բ նշանակում է $1 \times 2 = 2$ -ի,

Գ Գ Թ —»—»— $3 \times 3 = 9$ -ի,

Զ Զ ԼԶ —»—»— $6 \times 6 = 36$ -ի և այլն:

Բաժանումը կատարվում էր.

Ե Ծ Ժ Զ շանակում է 5-ը 50-ի մեջ՝ 10 անգամ,

Զ Ժ Բ Բ —»—»— 6-ը 12-ի մեջ՝ 2 անգամ,

Ը Զ Ժ —»—»— 8-ը 80-ի մեջ՝ 10 անգամ և այլն:

Հետագայում, սակայն, արաբական թվանշանները կամաց-կամաց ասպարեզից դուրս են մղում թվերը տառերով արտահայտելու հին եղանակը: 16-րդ դարից սկսած, հատկապես հայերեն հնատիպ գրականության մեջ, արաբականի հետ սկսում են գործածվել ու այժմ էլ գործածվում են հռոմեական թվանշանները, որոնք ունեն հետևյալ կարգը.

I = 1	X = 10	C = 100
II = 2	XX = 20	CC = 200
III = 3	XXX = 30	CCC = 300
IV = 4	XL = 40	CD = 400
V = 5	L = 50	D = 500
VI = 6	LX = 60	DC = 600
VII = 7	LXX = 70	DCC = 700
VIII = 8	LXXX = 80	DCCC = 800
IX = 9	XC = 90	CM = 900

M = 1000	XXM = 20.000	CCM = 200.000
IIM = 2000	XXXM = 30.000	CCCM = 300.000
IIIM = 3000	XLM = 40.000	CCCCM = 400.000
IVM = 4000	LM = 50.000	DM = 500.000
VM = 5000	LXM = 60.000	DCM = 600.000
VIM = 6000	LXXM = 70.000	DCCM = 700.000
VIIM = 7000	LXXXM = 80.000	DCCCM = 800.000
VIIIM = 8000	XCM = 90.000	DCCCCM = 900.000
IXM = 9000	CM = 100.000	MM = մեկ միլիոն
XM = 10.000		

ԳԱՂԱՓԱՐԱԳՐԵՐ ԿԱՄ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐ

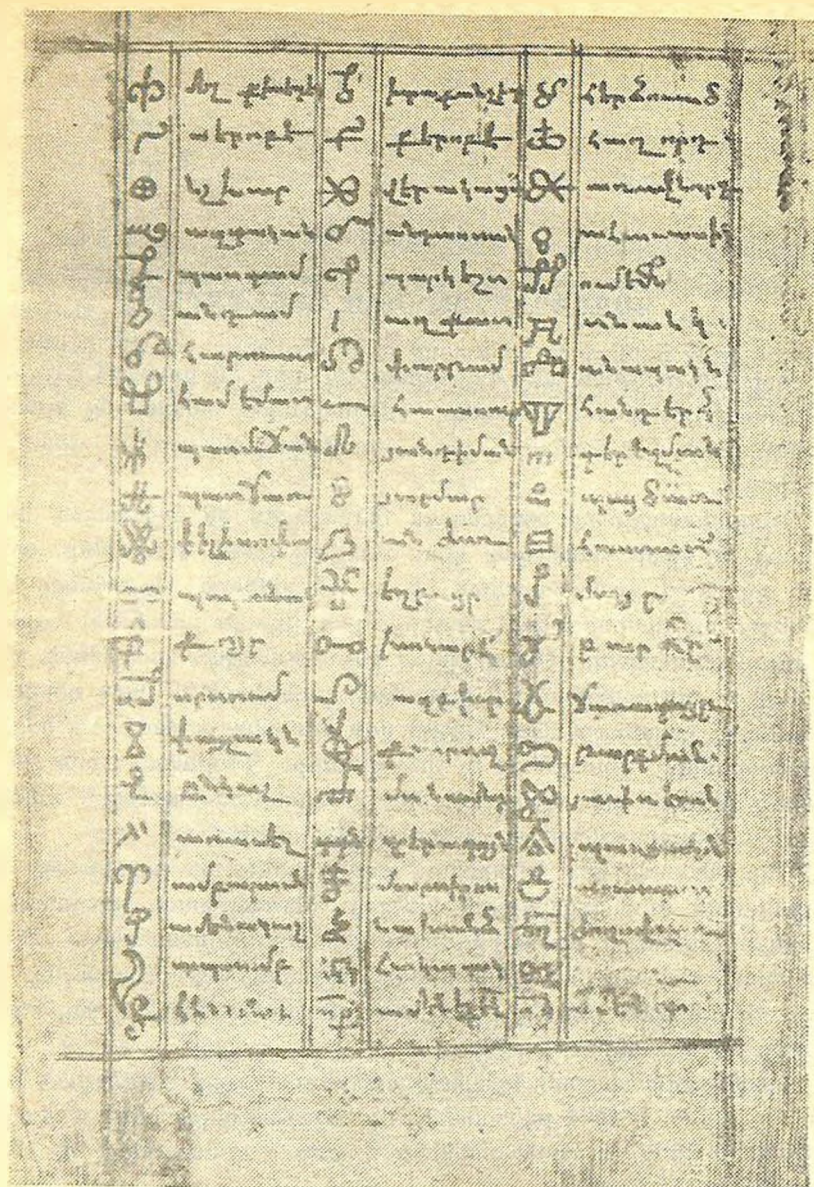
Գրի պատմության մեջ կարևորագույն տեղ են գրավում նաև գաղափարագրերը կամ նշանագրերը (միջազգային անվանումը **իդեոգրամմա**՝ ծագում է հունարեն *ιδε΄α*—գաղափար և *γραφω*—գրում են բառերից):

Գաղափարագրերը սովորաբար համարվում են նախնական զարգացման ու ցածր աստիճանի վրա գտնվող գրերի տեսակներ, որովհետև դրանցով արտահայտվում են ոչ թե բառերի հնչյունները կամ վանկերը, այլ ամբողջական բառերը կամ նրանց առանձին մասերը, որոնք, բնականաբար, չենթարկվելով քերականական կանոնների, վերծանման ու ճիշտ ընթերցման ժամանակ ստեղծում են լուրջ դժվարություններ ու բարդություններ: Գրերի այս տեսակը օգտագործել են հին եգիպտացիները, շումերները և չինացիները: Գաղափարագրեր հանդիպում են նաև գրի մշակույթի հետ հնամյա ծանոթություն ունեցող մյուս հին ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի մոտ:

Գաղափարագրերը հայերենում պահպանվել են հատկապես քերականական բովանդակություն ունեցող ձեռագրերում, բառարաններում կամ ձեռագիր առանձին ժողովածուներում՝ նմանատիպ անվանումներով՝ «Նշանագիրք իմաստնոց», «Բացատրություն առաջնոյ գրոց», «Մեկնութիւն նշանագրաց», «Նշանագիրք հայոց և մեկնութիւն նոցին», «Նշանագիրք» և այլն:

Նշանագրեր պարունակող հայերեն ձեռագրերից մեզ հասած ամենահինը գրված է 1564 թվականին: Այս նշանագրերը ունեն բավական զարգացած ձևեր, և մասնագետները դրանց ծագումը դնում են 14-րդ դարում:

Հայագիտության մեջ գաղափարագրերով սկսել են հետաքրքրվել դեռևս 18-րդ դարի կեսերից: Առաջինը դրանց վրա ուշադրություն է դարձրել Մխիթար Սեբաստացին, որն իր «Քերականութիւն գրաբառի լեզուի հայկազան սեռի» (Վենետիկ, 1730 թ.) աշխատության մեջ հը-

Նկ. 37. Նշանագրերի բառարան:

րատարակել է 46 գաղափարագրեր: Հետագայում գաղափարագրերի մասին առանձին հոդվածներով կամ այլևայլ առիթներով հանդես են եկել նաև ուրիշները և արտահայտել տարբեր կարծիքներ: Ուսումնասիրողներից Մ. Էմինը, Վ. Լանգլուան, Գ. Զարբհանալյանը պնդում էին, որ գաղափարագրերը հայկական գրերի նախնական տեսակներն են, որոնք գործածվել են մեսրոպյան այբուբենի ստեղծումից առաջ՝ հեթանոսական շրջանում, որպես տղագրության, արագագրության միջոց: Այս տեսակետը միանգամայն լուրջ և հիմնավոր փաստարկներով հերքել է անվանի լեզվաբան Հր. Աճառյանը իր «Հայոց գրերը» (Երեւան, 1984 թ.) աշխատության մեջ և ցույց տվել, որ հայկական գաղափարագրերը սապարեզ են եկել այբուբենի գյուտից շատ հետո և ոչ թե դրանից առաջ: Դրա համար էլ գաղափարագրերի համակարգում շուրջ 300 պատկեր գաղափարագրերի հետ ոչ մի առնչություն չունեն: Դրանք առանձին բառերի մեսրոպյան տառերով կերտված պարզ ու սովորական կապերն ու համատոտագրություններ են, որոնք չունեն անգամ մեկ ընդհանուր ու հաստատուն սկզբունք: Օրինակ, մի դեպքում բառը գաղափարագրվում է սկզբնատառով՝

Բ = Բարթող, գ = գորատր, Վ = Վարդան և այլն,

մեկ այլ դեպքում՝ սկզբնատառին աջից կամ ձախից կցվում է օ նշանը, ինչպես, օրինակ՝

օԲ = Բենիամին, դօ = դահեկան, բօ = բանալի:

Առանձին դեպքերում համառոտագրությունը, որպես գաղափարագիր, կազմվում է բառի առաջին և վերջին տառերով՝

Դլ = Դանիել, գլ = գովել, գո = գաւառ և այլն:

Երբեմն բառի առաջին տառին կցվում է ոչ թե վերջինը, այլ միջին տառերից որևէ մեկը՝

թգ = թագատր, գուպ = գաւառապետ,

կամ նույնը՝ որոշ զարդահավելումներով՝

ճօօպ = ճարտարապետ, վօկ = վասն այտրիկ,

իսկ շատ անգամ փոխվում է ընտրված տառերի հաջորդական կարգը՝

դգ = գեղեցիկ, Նբ = Բենիամին:

Ուրիշ դեպքերում համառոտագրության օրենքներին հակասակ, կամա-

յակամ կերպով բառի միջից ընտրում են մեկ կամ մի քանի տառեր կամ վերջատառը և դարձնում համառոտագրություն (գաղափարագիր)։

ղղ = աղաղակ, Ո = Անտոն, ր կամ շ = աշակերտ, Դր = Ալեքսանդր, գ կամ ի = Եգիպտոս, Մ = Երեմիա, տ = շաւիղ, մմ = ումեմն, Եսք = Մեսրոբ, ծծ = Աստուածածին և այլն։

Կան նաև հայերեն տառերով հորինված մի քանի համառոտագրություններ (գաղափարագրեր), որոնք ոչ մի կանոնի չեն ենթարկվում, ինչպէս, օրինակ,

ւր = բամբասելի, Է կամ ր = Աքիսողոմ, գ = Մխիթար, գ = աշխարհ, ծ = ապարանք։

Անշուշտ առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև այն հարցը, թե ինչ առնչություններ կան հայկական և օտար գաղափարագրերի միջև։ Հր. Աճառյանը ցույց է տալիս, որ համաստեղությունների (Ջրհոս, Զուկն, Խոյ, Ցուլ, Երկավոր, Խեցգետին, Աղյուծ, Կույս, Կշիռ, Կարիճ, Աղեղնավոր, Այծեղջյուր, Փայլածու, Լուսաբեր, Երկիր, Հրատ, Լուսնթագ, Երևակ) օտար գաղափարագրերից են ծագել հայկական Արուսյակ, Երկինք, Երկիր, Աշխարհ ձևերը, բայց այնքան փոփոխված, որ իրենց նախորդների հետ ոչ մի նմանություն չունեն։

«Նշանագիրք իմաստնոց»-ում պահպանված գաղափարագրերի մի մասը հայերեն տառերի ու համառոտագրությունների հետ կապ չունի։ Այդ կարգի նշանագրերը կամ բառի նկարված սիմվոլիկ պատկերներն են կամ դրանց նախնական ձևերի աղավաղումները։ Այդ բառերից հատկապես կարելի է ուշադրություն դարձնել հետևյալների վրա.

աթոռ	թոշուն	սիրտ	գավազան
աստղ	եղջյուր	երաժշտություն	նակատ
լուսին	վիշապ	աշտարակ	ճանապարհ
կշեռք	սեղան	մատանի	մարդ
աստիճան	նշխար	տապանակ	ակամջ
լլառն	շուշան	լեզու	թագավոր և այլն։
պտուղ	պատվանդան	խաչ	

Գաղափարագրերը ձեռագիր տեքստերում հաճախ նաև հոլովվում են, ստանում նախիրներ ու վերջավորություններ։ Այս դեպքում գա-

դափարագրի հետ լայնորեն շաղկապվում են հայերեն տառերը, ինչպես, օրինակ,

յժէ	— յարեգակէ
✱ժ	— աստեղք
ԳՆից	— յերկնից
Ըէ	— լուսնէ
վՃս	— զաշխարհս
ճրի	— յերկրէ
Ճագրուրի	— աշխարհագրութիւն
Գակամար	— յերկնականմար

Նկ. 38

Գաղափարագրերի մասին վերևում շարադրածը հաստատում է Հր. Աճառյանի այն տեսակետը, ըստ որի հայկական գաղափարագրերը իրենց դերով ու նշանակությամբ ամենևին նման չեն հին աշխարհում գործածական գաղափարագրերին, որովհետև սրանք առաջացել են հայկական այբուբենի գոյության պայմաններում և ոչ թե նախորդել նրան իբրև այբուբենի նախատիպեր։ Հայկական գաղափարագրերը պատկերներից կամ տառերից կազմված հատուկ նշաններ են, որոնց միջոցով մարդիկ խնայում էին թանկարժեք մագաղաթն ու թուղթը և կարողանում էին փոքր տարածության վրա համեմատաբար ընդարձակ մտքեր արձանագրել։

Հայերեն ձեռագրերից ու վիմագրերից օգտվողների համար ստորև տեղադրում ենք Հր. Աճառյանի կազմած հայկական գաղափարագրերի ամբողջական ցուցակը։

Աբրահամ

-»-»-

Ազգ

Ազգական

Ազինք

Այրու

Ականջ

Անարոն

-»-»-

-»-»-

Անավասիկ

Աղ

Անանդ

Աղբյուր

Աղեղնավոր

Աղբատ

-»-»-

-»-»-

Ամառն

Ամբարիշտ

-»-»-

-»-»-

Ամբարտաւան

Ամենայն

Ամենեցուն

-»-»-

-»-»-

A B C

-»-»-

Հ Ո Ս Ղ Ր

Ա Յ Ն

Դ Զ

Պ Ք Ր Ա

Յ Ծ Ս

Օ Ն Է Ո

Ր Յ Ր

Տ Կ Կ

Ց Ձ Զ

Փ

Տ Տ Տ

Լ Ր Ը Ե Զ

Է (Ի Բ Ե Զ)

Բ

Ն Ն Զ

Ի

Դ Վ Զ Զ

Ճ Ծ Զ

Ը Ը Բ

Ը Ը Ը

Ը Ը

Ա Ն Ն Ն Ն Ն Ն

Ա Ն

Ա Ն

Ա Ն

Ամենեքյան

-»-»-

Ամսյան

Այծեղջյուր

Այնուհետև

-»-»-

-»-»-

Այսչափ

Այսպես

Անակ

Անապույ

Անապական

Անառակ

Անասուն

Անարատ

Անարգ

Անդամ

Անդաստան

-»-»-

Անդունդք

-»-»-

Անեղծ

Անզգամ

Անթառամ

-»-»-

Անիրավ

Անձն

Ա Ն Ն

Ա Ն

Ա Ն

Ա Ն

Ա Ն

-»-»-

-»-»-

Ա Ն

Ա Ն

Ա Ն

Ա Ն

Ա Ն

Ա Ն

Ա Ն

Ա Ն

Ա Ն

Ա Ն

Ա Ն

-»-»-

Ա Ն

-»-»-

Ա Ն

Ա Ն

Ա Ն

-»-»-

Ա Ն

Ա Ն

-»-»-	Ճ Ջ Դ Զ Ը	Առավել քան	Դ Դ Դ
	Ը Զ Դ Զ Զ	Առավոտ	Ը Ը Ը Ը
Անճառ	Ճ Ը Ը	-»-»-	Ճ Ը Ը
Անմահ	Ը Ը	-»-»-	Ճ Ը Ը Ը
Անողորմ	Ը Ը Ը	-»-»-	Ը
Անպարծ	Ը Ը Ը	Առաքյալ	Ճ Ը Ը Ը Ը Ը Ը
Անպառ	Ը Ը Ը	Աղյուծ	Ը Ը Ը Ը Ը
Անվախճան	Ը Ը Ը	Աղյուծ	Ը (Ը Ը Ը)
Անտիոք	Ը Ը Ը	Առողջ	Ը Ը Ը
Անցավոր	Ը Ը Ը Ը	Առու	Ը
Աշակերտ	Ը Ը	Ասպարեզ	Ը Ը Ը Ը Ը
-»-»-	Ը Ը	-»-»-	Ը Ը Ը Ը
Աշխարհ	Ը Ը Ը Ը	Աստիճան	Ը
-»-»-	Ը	-»-»-	Ը Ը Ը Ը Ը
-»-»-	Ը	Աստղ	* * *
-»-»-	Ը Ը Ը Ը Ը Ը Ը Ը	Արարած	Ը Ը Ը Ը
Աշուն	Ը Ը Ը Ը Ը	Արդար	Ը
Աշտանակ	Ը Ը Ը Ը	-»-»-	Ը Ը
Աշտարակ	Ը Ը Ը Ը Ը	Արեգակն	Ը Ը Ը Ը Ը Ը Ը Ը
-»-»-	Ը Ը	Արևելք	Ը Ը Ը Ը
Ապարան	Ը	Արևմուտք	Ը Ը
Ապստամբ	Ը Ը Ը	Արծաթասեր	Ը Ը Ը
Առագաստ	Ը Ը Ը Ը	Արհիմ	Ը
Առաջք	Ը Ը Ը	Արվեստ	Ը Ը Ը Ը Ը Ը
Առաջնորդ	Ը Ը Ը Ը Ը	Արուսյակ	Ը
-»-»-	Ը Ը Ը Ը	Արտևան	Ը Ը Ը

Հարմար	Յ Զ	Հուստիանոս	Յ՝ Ը Կ Ծ Թ Կ
Հափշտակե	Յ՝ Ծ Յ Զ	Հովար	Յ Ծ Ծ
» »	Կ Ծ Ծ Ծ Ծ	Հոնք	Կ Կ Կ Կ
Հեյանոս	Ծ Կ Կ Կ	Զիրենի	Կ
» »	Ե Ե	Զմեոն	Կ Կ Կ Կ Կ
» »	Կ Բ Բ	Զուկն	Կ (Կ Կ Կ)
» »	Կ Կ	Ղամբար	Կ Կ Կ Կ
Հեյառսեր	Կ Կ	Ղեակ	Կ Կ Կ Կ
Հեռավոր	Կ Կ Ծ Ծ	Ճակատ	Կ Կ
Հեռալսարիկ	Կ Կ Կ Կ	Ճանապարհ	Կ Կ Կ Կ
Հերձված	Կ Կ Կ Կ Կ	» »	Կ Կ Կ
Հերմոն	Կ Կ	» »	Կ Կ Կ Կ Կ Կ
Հիշատակ	Կ Կ	» »	Կ
» »	Կ Կ Կ Կ	Ճառագայթ	Կ Կ
Հիվանդ	Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ	Ճշմարիտ	Կ Կ Կ Կ
Հմուտ	Կ Կ Կ Կ	Մանավանդ	Կ Կ
Հուսիս	Կ Կ	Մատանի	Կ Կ Կ Կ
Հնազանդ	Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ	Մատենոս	Կ Կ
Հոգի	Կ Կ Կ Կ Կ Կ	Մարգարե	Կ Կ Կ Կ Կ Կ
Հովսեփ	Կ Կ Կ Կ	Մարդ	Կ Կ Կ Կ
Հորմամ	Կ Կ Կ	Մարդասեր	Կ Կ
» »	Կ Կ	Մարմին	Կ Կ Կ Կ Կ Կ
Հրամայել	Կ Կ	Մարտիրոս	Կ Կ Կ Կ Կ
Հրատ	Կ Կ Կ (Կ Կ Կ)	Մեկիքսեղեկ	Կ Կ Կ Կ
Հրեշտակ	Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ	Մեղավոր	Կ Կ Կ Կ Կ Կ
Հուղա	Կ Կ	Մեղք	Կ
» »	Կ Կ Կ Կ Կ Կ	Մեղալ	Կ Կ Կ Կ

Մերձավոր	ℵ ℵ	Ոսկի	◊
Միմյանց	ƒ ƒ	Որդի	ℱ
Միջնորդ	⋈ ⋈	Որոգայթ	ℷ ℷ ℷ ℷ
Մյուս անգամ	ℳ ℳ	Որովայն	ℳ ℳ
Միմիջառ	ℙ ℙ	- - -	π τ
Մոզես	℥ ℥ ℥ ℥ ℥ ℥	Որպես	μ ρ ρ ρ ρ ρ ρ ρ ρ
Մոտեվոր	℞ ∞	Պայծառ	Ⓢ Ⓢ Ⓢ Ⓢ Ⓢ Ⓢ
Նաբուգոդոնոսոր	ℬ ℭ Ⓐ	Պանդուխտ	Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ
Նաթան	ℰ ℰ ℰ ℰ ℰ ℰ	Պատասխան	Ⓜ Ⓜ Ⓜ
Նախանձ	ℑ ℑ ℭ	Պատարագ	Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ
- - -	℥ ℥ ℭ ℭ ℭ	Պատգամ	ℱ
Նախապետ	ℰ	Պատճառ	Ⓢ
Նախատ ակ	Ⓜ	Պատմունան	Ⓜ Ⓜ Ⓜ
Նշանադիր իմաստեղ	Ⓜ	Պատշաճ	Ⓜ Ⓜ
Նշխար	⊗ ⊕ ⊕ ⊕	Պատուական կամ Պատվանդան	Ⓢ Ⓢ
Նույնպես	℥ ℭ	Պատրաստ	Ⓜ Ⓜ Ⓜ
Շնորհա	ℷ ℭ Ⓜ	Պարսա	Ⓜ
Շուն	Ⓜ Ⓜ	Պարզ	Ⓜ Ⓜ
Շուրան	Ⓜ	Պարկեյո	Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ
Ոխ	Ⓜ	Պարունակ	Ⓜ Ⓜ Ⓜ
Ոխական	Ⓜ	Պարտա	Ⓜ
Ողորդ	Ⓜ	• •	Ⓜ
Ողբում	Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ	• •	Ⓜ
Ողջունեն	Ⓜ Ⓜ	Պարտ	Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ
Ողջուն	Ⓜ Ⓜ Ⓜ		

Պոռնիկ

Պսակ

Պտուղ

Պողոց

-»-»-

-»-»-

Ջնջեք

Ջուր

Ջրհեղեղ

Ջրհուռ

Սահակ

Սահման

-»-»-

Սաղմոս

Սամուել

-»-»-

Սանդ ուխտ

-»-»-

Սատանա

-»-»-

-»-»-

-»-»-

-»-»-

Սարկավազ

Սալուդ

Ք Զ

Տ

Օ Օ

Մ

Բ

Կ Դ Ի Օ

Ը Ը Ը

Զ

Ը

Մ (Կնա)

Պ Դ Ի Օ

Յ Ե Կ

Ք

Լ Լ

Բ Բ Բ

Վ

Ե

Օ Օ

Տ Կ Ե Կ Ե Կ Ե Կ

Ն Ն Ն Ն

Ն

Ն

Դ

Դ Կ Դ

Կ Կ Կ Կ

Սեղան

-»-»-

-»-»-

-»-»-

Սերովբե

Սեր

Սիրտ

Սկիզբ

-»-»-

Սնդիկ

Սողոմոն

-»-»-

Սուլակես

Սպասավոր

Ստեղծ

Ստեփանոս

-»-»-

Վախճան

Վասն

Վարագույր

Վարդան

Վարդապետ

Վերակացու

Վերին Երուսաղեմ

Օ

Դ Դ Դ Դ Դ

Կ

Ը

Գ Գ Գ

Դ

Ե Ե

Զ

Շ Շ

Չ Թ

Յ Զ

Դ

Ա Դ Դ

Գ Գ

Զ Զ

Դ Դ Դ Դ

Ը

Ը Ը Ը

Թ

Դ

Ը

Կ Ը Ը Ը

Շ Շ

Դ

Իշապ	Ջ Ջ Ն Վ Մ	Փիլիսոփա	Ջ Ջ
Վիշապ		Փոխ	Բ Բ Օ
Տազնապ	Կ Կ Դ Դ	Փոխանակ	Կ Կ Դ Դ
Տանուր	Ք Ք Խ	Քաղաք	ՔՔ ԴՔ Ծ
	Հ Օ Հ		Կ Կ Դ Վ Մ
	Յ Յ Ն	Քաղցր	Լ Գ Ե
	Դ Դ Դ		Դ Դ Դ
Տապանակ	Մ Մ Օ	Քարոզ	Կ Կ Դ Վ Մ Ք Ք
Տատրակ	Ք Ք	Քերովրե	Կ Կ
Տես	Ը	Քույր	Փ
Տնանկ	Խ Խ	Սգնական	Փ Փ Փ
Տրտունջ	Մ Մ Օ		Գ Ը Ը Ը
Ցանկ	Թ Թ Թ	Սև	Ն Լ Ն
Ցասուժ	Յ Զ Զ	Սրենկ	Հ
Ցեհա	Կ Ք Ք Փ Փ	Սրենություն	Յ Յ Ց Յ Ծ
	Փ	Ազդ	Լ
Ցորյաճ	Յ Զ	Ազանդ	Չ
Ցուլ	Կ (Իմա Ծ)	Ազծին	Ն
Փալաճոք	Ք Ք Ը Ը (Իմա Ք)	Ազքստ	Գ
Փալակն	Ճ Ճ Ճ	Ամբարիշտ	Ծ
Փառասեր	Ք Ք Ք Ք	Անապատ	Ծ Ծ
Փառավոր	Փ Փ	Անդեղոց	Ծ Ծ
Փառք	Փ Փ	Անզգամ	Չ
Փառավոն	Չ Դ Ճ Չ Դ Ք	Անտիոք	Դ Չ
Փարթամ	Ք Ք	Աշակերտ	Դ Դ
Փիլիպպոս	Բ Բ	Աշտարակ	Չ

Առաքատ

Առաջնորդ

Առաջք

Առավոտ

Առաքյալ

Ասպարեզ

Աստիճան

Ատին(ր)

Արվեստ

Արտեան

Ավետարան

Բարեկոն

Բազում

Բերան

Բոլ զանդիոն

Գեղացիկ

Գերեզման

Գերդ

Դավիթ

Դուռն

Դրախտ

Եգիպտոս

Եկեղեցի

Եղբայր

Եղիցի

Եղջյուր

Ա

Բ

Գ

Դ

Ե

Զ

Է

Ը

Թ

Ճ

Դ

Զ

Ը

Թ

Ճ

Դ

Զ

Ը

Թ

Ճ

Դ

Զ

Ը

Թ

Ճ

Դ

Զ

Երածիշտ

Երեմիա

Երկինք

Երկիր

Զաքարիա

Զողիակոս

Զվարակ

Զուրկ

Զորաբարեկ

Զորավոր

Հնդկացի

Հնտիր

Թագավոր

Թշնամի

Ժամանակ

Ժողովուրդ

Լանջ

Լուսն

Լուսամի

Լուսան

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Լուսն

Կաթուղիկոյ

Կամ

Կարիճ

Կենդ անի

Կույսն

Համբարձում

Հայհոյել

Հայրապետ

Հանքերոյ

Հա նգիստ

Հանդերձ

-»-»-

Հանդուրժել

Հեթանոս

-»-»-

Հնազանդ

Հրեշտակ

Զայն

Ղամպար

Ղեկ

Շանապարհ

Մահապարտ

-»-»-

Մարգարե

Մարդ

Մա բիամ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

Կ

-»-»-

Մարտիրոս

Մեսրոպ

Միմ լանց

Միշնորդ

Մխիթար

Հակոբ

Հանդիմ ան

-»-»-

Հառաջագույն

Հիշատակե

Հափշտակե

Հիսուս

Հովհաննէս

Հովնան

Հովսէփ

Հուդա

Հոժար

Նաբուգոդոնոսոր

Նախանձ

Նահապետ

Ողորմեա

Ողջույն

Որդի

Որովայն

Պայծառ

Պանդուխտ

Ի ծ

Է Դ

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Է

Պատարագ	Գ Ճ	Վախճան	ժ
Պարզե	ԳԲ ԳԲ	Վարդան	Յ
Պետրոս	ՃԲ	Վարդապետ	Վ
Պողոս	Դ	Վիշապ	Ձ Ջ
» »	ՃԳ ՃԿ	Տաճար	Ջ
Ջնջել	Ջ	» »	Ձ
Ռատակես	Ջ	» »	Ձ
Ռահակ	Ն Դ	» »	Ձ
» »	Ռ	Տարազարա	Լ
Սահման	Ժ	Տրամեցուց	ՂԲ
Սաղմոս	Վ Վ	Տրտուն	Ղ Ղ
Սանդ ուխթ	Ձ Գ Ձ	Փարսլուն	Ղ
Սատանա	Ղ Ղ	» »	Ղ
Սարգիս	Վ	Փիլիպպոս	Ջ
Սեղան	Բ Բ	Փոխանակ	Ղ Ղ
Սկզբան	Ճ	Քրիստոս	Ղ
Սողոս	Ձ	Սրբնուրաւ	Ղ
		Ստեղծ (ս)	Ղ

ԾԱԾԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ծածկագրությունը կամ միջազգային անվանմամբ կրիպտոգրաֆիան, գրի մշակույթի հետ սերտորեն կապված երևույթ է։ Առավել կամ պակաս չափով այն կիրառել են գրի հին պատմություն ունեցող գրեթե բոլոր ժողովուրդները։ Այսօր ծածկագրությունը շատ մեծ կիրառություն ունի ռազմագիտության, դիվանագիտության և այլ բնագավառներում, իսկ ծածկագրերի վերծանումով արդեն զբաղվում են ոչ միայն հմուտ մասնագետները, այլև էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաները։

Գրության այս եղանակը միջնադարից սկսած գործածվել է մաս հայկական ձեռագրերում, արխիվային փաստաթղթերում և վիմագրերում։ Այն հանգամանքը, որ ծածկագրերի հնագույն մոտիվները Հայաստանում վերաբերում են 7-րդ դարի սկզբներին, գիտնականներին հիմք է տվել պնդելու, որ դրանք առաջացել են 5-րդ դարում, հայկական այբուբենի ստեղծումից հետո։ Հայկական ծածկագրությունն ունի սվելիքան 1500 տարվա պատմություն, և այդ ընթացքում ստեղծվել են ամենատարբեր եղանակներով ու սկզբունքներով գրված բազմաթիվ տեքստեր, որոնց վերծանումով զբաղվել ու այսօր էլ զբաղվում են հայ ու օտար շատ մասնագետներ։ Եվ թեև հայկական ծածկագրության վերաբերյալ մեր իրականության մեջ արդեն ստեղծվել է պատկանելի գրականություն, այնուամենայնիվ չի կարելի ասել, որ այդ աշխատություններում տեղ են գտել աշխարհով մեկ ցրված հայերեն ձեռագրերում, արխիվային փաստաթղթերում և վիմագրերում պահպանված բոլոր ծածկագրերը։ Դրանց մի մասը ուսումնասիրված չէ, իսկ մի մասն էլ ընդհանրապես անծանոթ է ուսումնասիրողներին։ Գուցե պատճառներից մեկն էլ այն է, որ հայ ծածկագրերով զբաղվող գիտնականները մինչև այսօր չեն կարողացել տալ ծածկագրերի պարզ ու հստակ դասակարգումը և ավարտուն բնութագիրը։ Ասենք մաս, որ միայն

դասակարգումը ունի օբյեկտիվ դժվարություններ. որովհետև որ-
քան շատ են ծածկագրերը, նույնքան էլ բազմազան են նրանց սկզբունք-
ներն ու եղանակները:

Այսպիսով, ծածկագրությունը պատմագիտության և բանասիրու-
թյան օժանդակ բնագավառներից մեկն է, որը հնարավորություն է
տալիս երբեմն լուծելու հնագրության և աղբյուրագիտության կարևոր
հարցեր: Այդ իսկ պատճառով հայկական հնագրության դասագրքի
սահմաններում ընդհանուր ծանոթությունը ծածկագրության թեկուզ մի
քանի տեսակների հետ հնարավորություն կտա հետաքրքրվողներին
ըմբռնելու դրանց հիմնական սկզբունքները, իսկ անհրաժեշտության
դեպքում՝ գործնական աշխատանքի մեջ նաև օգտվելու դրանից:

Հայերենում գրության այս ճյուղի համար ծածկագրություն անու-
նից բացի գործածվում են նաև «փակագրություն», «գրափակություն»,
«գաղտնագրություն» և այլ անվանումներ, որոնք բոլորն էլ վերջիվերջո
ցույց են տալիս, որ գրողը ցանկացել է սովորական ընթերցողից ինչ-
որ բան ինչ-որ նպատակով թաքցնել: Իրականում այդպես էլ կա: Ա.
Գ. Աբրահամյանը «Հայկական ծածկագրություն» աշխատության
մեջ (Երևան, 1978 թ.) իրավացիորեն նկատում է, որ հայկական
ծածկագիր տեքստերը իրենց բովանդակությամբ ունեն քաղաքական,
գրչածածուկ, **արհեստագործական** և **առեղծվածագիր** բնույթ: Քա-
ղաքական բովանդակություն ունեցող ծածկագրերը, որոնց թիվը այն-
քան էլ մեծ չէ, հայ իրականության մեջ հանդես են գալիս 17—18-րդ
դարերում և հիմնականում վերաբերում են հայ-ոսմանական հարաբե-
րություններին: **Գրչածածուկ ծածկագրերը** բազմաթիվ են և բազմա-
բնույթ, կապված գրիչների անհատական հնարանքների հետ: Ծած-
կագրության այս տեսակի մեջ հիմնականում օգտագործվել են հայե-
րեն (երբեմն նաև հունարեն և արաբերեն) տառերը, հավելված գծիկ-
ների, կետերի ու օղակների սովորական կամ զարդարուն պատկեր-
ներով: Գրչածածուկ ծածկագրերը մեծ մասամբ պահպանվել են գրիչ-
ների թողած ձեռագիր հիշատակարաններում և հիշատակագրություն-
ներում, ուր հեղինակները սովորաբար գաղտնագրում էին իրենց
անունը, ձեռագիրը գրելու թվականն ու վայրը: Այսօրինակ վարմունքի
հիմնական պատճառը այն էր, որ միջին դարերում պատահում էին
մարդիկ, որոնք իրենց ձեռքի տակ եղած ձեռագրերից անազնվորեն
ջնջում էին գրիչի անունը, գրում իրենցը և դնում նոր տարեթիվ: Սա,
դժբախտաբար, այնքան տարածված երևույթ էր, որ ազնիվ ու բա-
րեխիղճ գրիչները իրենց հետնորդներին զգուշացնում էին այսօրինակ
խոսքերով. «Գիտե՞ք, եղբարք..., զանուն կու ջնջեն ու զիրեանցն կու

գրեմ. եւ չար է սովորութիւնս այս: Աղաչեմ, մի գործել զչարդ զայս մեծ: Ապա թէ արժան է գրելոյ, գրեսցէ զիր անունն յայլում տեղոջ, և զառաջնոյն մի ջնջեսցէ անուն կամ գիր: Եւ որ ոք յայս յանդգնի և ջնջէ, ինքն ջնջի ի կենաց գրոյն ո ոք և իցէ»: Իսկ մեկ ուրիշը ուղղակի անհիծում է չարագործին. «Ինչ մարդ որ յիշատակս կտրել և ճնճել կամի, անուն նորա ի գրոյն կենաց ճնճեալ լիցի», կամ՝ «...որ այս թղթերոյս կտրէ՝ նայ աստուած զնա ի կենաց կտրէ» և այլն և այլն: Փաստորեն, գրիչները ծածկագրելով իրենց անունն ու ձեռագրի թվականը, ցանկացել են ապահովագրել այն վաստակը, որի օրինական տերերը իրենք էին: Նրանք համոզված էին, որ խարդախ ու չարագործ մարդիկ ծածկագրերը կարդալ, հետևաբար կեղծել չէին կարող, որովհետև այդպիսիները սովորաբար տգետ են լինում, իսկ նրանք, որ կրթված էին ու բանիմաց, վերծանելով դրանք, ըստ արժանվոյն կգնահատեին և՛ իրենց հիշատակը, և՛ աշխատանքը:

Գրիչների ծածկագրերը ունեին նաև մեկ այլ պատճառ: Երբեմն, լարված ու ծանր աշխատանքից կտրվելու, փոքր-ինչ թարմանալու և հետագա ընթերցողների միտքն ու սրամտությունը շարժելու համար, նրանք դիմում էին սովորական գրչախաղերի, իսկ ծածկագրից հետո գրում՝ «Թէ դպիր ես ընթերցիր, թէ տգէտ՝ յիմարացիր» և այլն:

Հայկական աղբյուրներում բավական շատ են նաև արհեստագործական բովանդակություն ունեցող ծածկագրերը, որոնք մեծ մասամբ պահպանվել են զանազան բժշկարաններում և քիմիական կամ ալքիմիական բնույթի ձեռագրերում: Դրանց հեղինակները մեծ մասամբ արհեստավորներ են, որոնք չցանկանալով տարածել իրենց արհեստի հետ կապված գաղտնիքները, դիմել են ծածկագրերի, որոնք ըստ երևույթին հայտնի էին միայն իրենց գործը շարունակող բանիմաց և արժանավոր աշակերտ-հետնորդներին:

Արհեստագործական ծածկագրերում գաղտնագրվում են արհեստների հետ կապված տարբեր նյութերի՝ ոսկու, արծաթի, անագի, ծծմբի անունները և արհեստի տեխնոլոգիային վերաբերող կարևոր տեղեկությունները: Պահպանվել են նույնիսկ այդ բնագավառի ընդարձակ ծածկագիր տեքստեր:

Առեղծվածագիր ծածկագրերը, որոնց թիվը նույնպես բավական մեծ է, գործածվել են տոմարական հաշվումների մեջ:

Ինչպես մյուս թեմաները, այնպես էլ ծածկագրությունը այստեղ ներկայացվում է զուտ ուսուցողական նպատակներով և հարմարեցվում հայկական հնագրության դասընթացի պահանջներին: Դրա համար էլ այստեղ ներկայացվում են ոչ թե ծածկագրերն ամբողջությամբ,

այլ նրանց առավել գործածական տեսակները՝ անհրաժեշտության դեպքում նաև համապատասխան օրինակները, որոնք շնորհակալությանը քաղել ենք մասնագիտական գրականությունից:

ՓՈԽԱՐԻՆԱԳԻՐ ԾԱԾԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Փոխարինագիր ծածկագրությունը գաղտնագրության հին ձևերից մեկն է և, ըստ էության ամենապարզը, որովհետև նրանում կատարվում է հայերեն տառերի պարզ փոխակարգում, որի համար էլ այն ստացել է փոխարինագիր անունը: Ծածկագրության այս եղանակը մի դեպքում ծածկագրվող բառի մեջ հանդիպող միավորները (Ա—Թ) փոխարինում է հազարավորների շարքում (Ռ—Ք) համապատասխան տեղեր գրավող տառերով, տասնավորները (Ժ—Ղ)՝ հարյուրավորներով (Ծ—Ջ), իսկ մյուս դեպքում՝ միավորները (Ա—Թ) փոխարինում է հարյուրավորներով (Ծ—Ջ), տասնավորները (Ժ—Ղ)՝ հազարավորներով (Ռ—Ք): Նույն սկզբունքով է հորինված նաև փոխարինագրի երրորդ տարբերակը, երբ միավորները (Ա—Թ) արտահայտվում են տասնավորներով (Ժ—Ղ), հարյուրավորները (Ծ—Ջ)՝ հազարավորներով (Ռ—Ք):

Ծածկագրության այս երեք ձևերն ունեն հետևյալ պատկերը.

Ա Բ Գ Դ Ե Ջ Է Ը Թ								
Ռ Ս Վ Տ Ր Յ Ի Փ Ք								
Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Հ Ջ Ղ								
Ճ Մ Յ Ն Ծ Ո Չ Պ Ջ								

Ա Բ Գ Դ Ե Ջ Է Ը Թ								
Ճ Մ Յ Ն Ծ Ո Չ Պ Ջ								
Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Հ Ջ Ղ								
Ռ Ս Վ Տ Ր Յ Ի Փ Ք								

Ա Բ Գ Դ Ե Ջ Է Ը Թ								
Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Հ Ջ Ղ								
Ճ Մ Յ Ն Ծ Ո Չ Պ Ջ								
Ռ Ս Վ Տ Ր Յ Ի Փ Ք								

Այս աղյուսակները կօգնեն անհրաժեշտության դեպքում հեշտությանը վերծանելու փոխարինագիր ծածկագրերը, եթե նրանցում այլևայլ հնարանքներ չեն կիրառվել: Ծածկագրության այս տեսակի հնագույն նմուշը 7-րդ դարի Ավանի արձանագրությունն է: Հետագայում հայերեն ձեռագրերում հանդիպում են ավելի շատ թվով փոխարինագիր ծածկագրեր:

Նոր Զուղայի № 73 ձեռագրում հետագայի հիշատակագիրը փոխարինագրով ծածկագրել է իր անունը այսպես. «Ես Ի Ժ Շ Մ Ծ Թ Յ Ժ Շ Խ Ժ Փ Ծ Ն եկի Զուղայ թվին ՌԾ (= 1601)», որը վերծանվում է՝ «Ես Բարսեղ վարդապետ եկի Զուղայ թվին ՌԾ (= 1601)»:

Երևանի Մատենադարանի 1636 թվականին գրված № 1740 ձեռագրի գրիչը իր անունը գաղտնագրել է փոխարինագրով՝ «Ես Զ Ր Մ Ռ Վ Բ Ծ Լ յեղկելի գծողս յիշել աղաչեմ ՌԶԵ (= 1636)», որը վերծանվում է՝ «Եւ գԵսայիայ...» և այլն:

ԳՈՒՍԱՐԳԻՐ ԺԱԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ծածկագրության այս տեսակի սկզբունքը շատ պարզունակ է: Ծածկագրվող տառերը ոչ թե փոխարինում են մեկը մյուսին, ինչպես փոխարինագրերում էր արվում, այլ բաժանվում են երկու և ավելի մասերի ու գրվում բաժանված մասերի տառերով, այսինքն՝ «Դ»-ի փոխարեն գրվում է «ԲԲ», «Խ»-ի փոխարեն՝ «ԻԻ», «Պ»-ի փոխարեն՝ «ՆՆ» և այլն: Իսկ եթե տառը իր թվական համարժեքով երկու հավասար մասերի չի բաժանվում, հետևաբար նաև բաժանված կեսերը հնարավոր չի լինում երկու նույնանման տառերով նշանակել, օգտագործում են տարբեր տառեր: Օրինակ, «Հ» տառը կարող է արտահայտվել և՛ «ԼԵԼԵ» և՛ «ԼԽ» ձևերով: Երկու դեպքում էլ ընդհանուր թվագումարը 70 է, այսինքն՝ «Հ»: Գումարգրերում «Ա» տառը կամ չի ծածկագրվում, կամ նշանակվում է լատիներեն «C»-ի, գրոյի («Օ») և նույնիսկ ստորակետի նշաններով: Երբեմն «Ա»-ն արտահայտվում է «ՕՕ» ձևով, երբ Օ-ին փաստորեն տրվում է կեսի իմաստը և երկու կեսերի գումարով հասկացվում «Ա»-ն: «Օ»-ն կարող է օգտագործվել նաև, օրինակ, «Թ» տառը գաղտնագրելիս, որը տվյալ դեպքում կգրվի «ԴԾԴԾ», այսինքն $4\frac{1}{2} + 4\frac{1}{2} = 9$, այսինքն՝ «Թ»:

Բերենք գումարգրի ծածկագրերի մի քանի օրինակ.

1674 թվականի ձեռագրերից մեկում գրիչն իր անունը ծածկագրել է այսպես՝ «Ծնորհի Տեառն սկսայ և ողորմութեամբ նորին աւարտեցի զԱրարածոց գիրքս ես անարժան և նուաստ ծառայ Ա ՌՏ ԺԺ ՌՌ ՍՍ Ա ԼԼ ԳԴ ՌՌ ԺԺ թվ. ՌԾԻԳ (= 1674) ամսեանն յուլիս Ե

(= 5)», որը հեշտությամբ վերծանվում է Արիստակէս ի... և այլն:

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության № 40 ձեռագրի վերանորոգող ու կազմող վարպետը իր անունը գրել է գումարգիր ծածկագրերով. «Կրկին նորոգեցաւ Սաղմոսարանս և կազմեցաւ ձեռամբ յոգնամեղ գրչի ԾԾ ԺԺ ՄՄ 00 ՌՌ ԺԺ դպրի ի քաղաքս Կամենից, թվին ԶՂԳ (= 1544) մարտի Ի (= 20) աւարտեցաւ»: Վարպետի անունը Մինաս է:

Նույն ձեռագրական ֆոնդի № 323 ձեռագրում օգտագործված է ծածկագրության մի տարբերակ, որտեղ անջատված տառերը ոչ թե գումարվում, այլ բազմապատկվում են, իսկ ստացված արտադրյալներով որոշվում է տառը: Ահա այդ ծածկագիրը և նրա վերծանումը.

ԲՌ ԴՌ Ե ԸՌ Ա ԴԾ ԶԾ
Ս տ ե փ ա ն ո

ԲՌ ԲԾ Է ԹԺ Ա ԷՌ ԶԾ
ս մ է ղ ա լ ո

ԵՌ ԵԺ Ա Ռ Ա ԹՌ ԵՌ
ր ծ ա ռ ա Ք ր

ԲԺ ԲՌ ԴՌ ԶԾ ԲՌ (ԲԺ)
ի ս տ ո ս (ի)

ԵՂԲԱՅՐԱԳԻՐ ԺԱԺԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ծածկագրության այս եղանակը նույնպես ստանձին բարդություններ չունի: Անվանումն իսկ նշում է, որ ծածկագրված բառի յուրաքանչյուր տառը արտահայտվում է իր համակարգի հաջորդ տառով, այսինքն՝ «Ա»-ի փոխարեն գրվում է «Բ», «Լ»-ի փոխարեն՝ «Խ», «Ռ»-ի փոխարեն՝ «Ս», իսկ «Ք»-ի փոխարեն՝ «Ա» և այլն: Ստացվում է այսպիսի պատկեր.

Ա Բ Գ Խ Ե Զ Է Ը Թ
բ գ դ ե զ է ը թ ժ
Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Հ Զ Ղ
ի Լ Խ ծ Կ հ ձ ղ ճ
Ծ Մ Յ Ն Ծ Ո Զ Պ Զ
մ յ ն շ ո չ պ շ ո
Ռ Ս Վ Տ Ր Յ Ի Փ Ք
ս վ տ ր ց լ փ ք ա

Այս աղյուսակով արդեն հեշտ է վերծանել եղբայրագիր ծածկագրությունները, եթե տեքստերի հեղինակները դրանցում մտածված խախտումներ չեն կատարել, որպիսիք և պատահում են: Ծածկագրողները ընթերցողներին շփոթեցնելու համար երբեմն խառնում են տառերի հերթականությունը և հաջորդ տառի փոխարեն դնում նախորդը կամ կամայականորեն ընտրում նույն տառաշարքի (օրինակ, տասնավորների) ցանկացած տառը, որը իր գրաված տեղով շատ է հեռու ծածկագրվող տառից:

Ծանոթանանք այդ ծածկագրերից մի քանիսին.

Նոր Զուղայի 13-րդ դարի №162 ձեռագրում գրիչն իր անունը ծածկագրել է

Ն Ո Ս Բ Յ Ը Վ

որը վերծանվում է **Յովանէս:**

Երևանի Մատենադարանի 1313 թվականի №6273 ձեռագրում գետեղված

Ճ Ծ Լ Ժ Բ Տ Բ Ն

ծածկագիրը վերծանվում է **Մխիթարայ** և այլն:

Հայերեն տառերով կազմված ծածկագրեր են նաև **աջից ձախ գրվող** ծածկագրերը և **շրջագրերը**: Սրանք երկուսն էլ ըստ էության գաղտնագրելու ամենապարզունակ եղանակներն են, որովհետև դրանցում հայերեն տառերը պահպանում են իրենց սովորական հնչյունական արժեքները, բայց մի դեպքում դրանք գրվում են աջից ձախ, մյուս դեպքում՝ շրջագիր, ըստ որում առաջինները վերծանելը մեծ հմտություն չի պահանջում, իսկ երկրորդները ընթերցվում կամ վերծանվում են հայելու միջոցով:

ՕՐԱԿԵՏԱԳԻՐ ԾԱԾԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մինչ այժմ բերված ծածկագրերի նմուշներում, ինչպես նկատվում է, ծածկագրության հիմքը կազմում էին հայերեն տառանիշները, որոնց ի տարբերություն իրենց իսկականի, տրվում էին հնչյունական տարբեր իմաստավորումներ: Սակայն հայկական ծածկագրերի ստեղծման այս եղանակը միակը չէր: Կա նաև ծածկագրերի մի մեծ խումբ, որտեղ հայերեն տառերի փոխարեն օգտագործվում են կետեր, ուղղահայաց գրծիկներ և օղակաձև ու երկրաչափական բնույթի այլևայլ պատկերներ: Դրանցից մեկը, օրինակ, **օղակետագիր** ծածկագրությունն է:

Ծածկագրության այս ձևի համար հայերեն այբուբենի միավոր տառերը (Ա—Թ) արտահայտվում են մեկ կտր օղակով (օ), տասնավորները (Ժ—Ղ)՝ երկու (օօ), հարյուրավորները (Ճ—Ջ)՝ երեք (օօօ), հազարավորները (Ռ—Ք)՝ չորս (օօօօ), որոնց մոտ հորիզոնական դիրքով կամ խառը շարված կետերը իրենց քանակով ցույց են տալիս ծածկագրված տառի տեղը իր համակարգում, որից և ստացվում է օղակետագիր ծածկագրերի հետևյալ այբբենական շարքը.

Օ . Օ.. Օ... Օ,,, Օ,,,, Օ..... Օ..... Օ.....

Ա Բ Գ Դ Ե Ջ Ը Թ

ՕՕ. ՕՕ.. ՕՕ... ՕՕ,,, ՕՕ,,,, ՕՕ..... ՕՕ..... ՕՕ.....

Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Ն Չ

ՕՕՕ. ՕՕՕ.. ՕՕՕ... ՕՕՕ,,, ՕՕՕ,,,, ՕՕՕ..... ՕՕՕ..... ՕՕՕ.....

Ճ Մ Յ Ն Շ Ո Պ Ջ

ՕՕՕՕ. ՕՕՕՕ.. ՕՕՕՕ... ՕՕՕՕ,,, ՕՕՕՕ,,,, ՕՕՕՕ..... ՕՕՕՕ..... ՕՕՕՕ.....

Ռ Ս Վ Տ Բ Յ Ի Փ Ք

Երևանի Մատենադարանի 15-րդ դարում գրված №4676 ձեռագրում **Ք ր ի գ ո թ** անունը գրված է այսպես.

ՕՕՕՕ,,, ՕՕՕՕ,,, Օ... ՕՕՕՕ,,, ՕՕ.. Օ... ՕՕՕ,,, ՕՕՕՕ,,,

որը ընթերցվում է՝ «Տ(Է)ր **Ք ր ի գ ո թ**»:

Նույն ֆոնդի №193 ձեռագրում ծածկագրված է «Յ ա կ ո ք» անունը.

ՕՕՕ... Օ. ՕՕ,,, ՕՕՕ,,, Օ..

և այլն:

Սյունակետագիր ծածկագրությունը հորինված է մախորդի սկզբունքով, որտեղ միայն կտր օղակներին փոխարինում են ուղղահայաց կամ քիչ թեքությամբ գրված գծիկները, իսկ կետերը մնում են անփոփոխ.

Ի Ե Է Ը Թ Կ Ն Շ

Պ Բ Գ Դ Ե Զ Ը Թ Կ Ն Շ

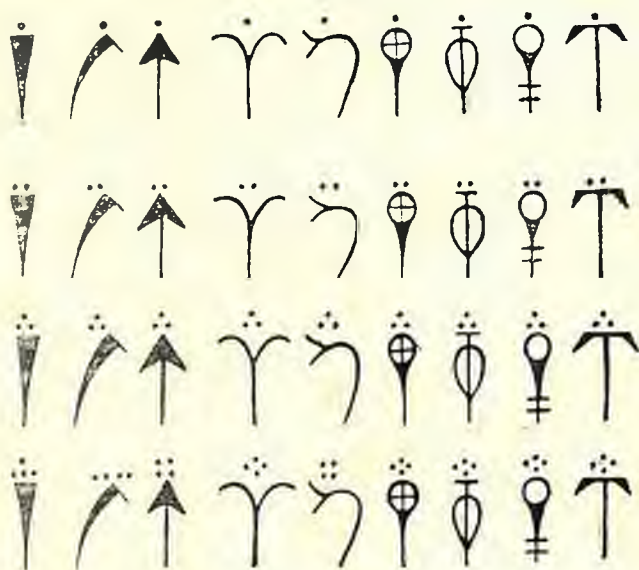
Պ Բ Գ Դ Ե Զ Ը Թ Կ Ն Շ

Պ Բ Գ Դ Ե Զ Ը Թ Կ Ն Շ

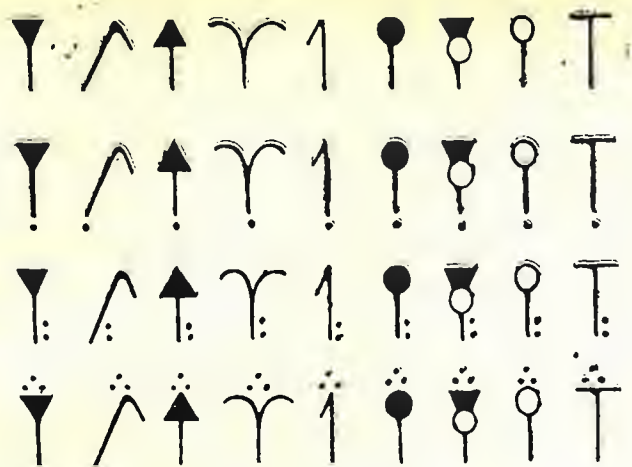
Իսկ թե դրանցից որը որ հասակարգին է պատկանում, որոշում են նշանների վրա, ներքևը կամ կողքերը դրված կետերը: Եթե այդ նշաններից յուրաքանչյուրն ունի մեկ կետ, ուրեմն դրանք պատկանում են միավորներին, երկու կետ՝ տասնավորներին, երեք կետ՝ հարյուրավորներին, չորս կետ՝ հազարավորներին (նկ. 41): Եթե պատկերտառերի միավոր արժեք ունեցող համակարգը չունի կետեր, ապա այդ դեպքում մեկ կետով նշանակվածները դառնում են տասնավորներ, երկու կետերովները՝ հարյուրավորներ, երեք կետերովը՝ հազարավորներ (նկ. 42): Գավազանագրի մեկ այլ տարբերակում միավորները արտահայտվում են երեք, տասնավորները՝ երկու, հարյուրավորները՝ մեկ, իսկ հազարավորները՝ առանց կետերի (նկ. 43):

Երբեմն գավազանագիր ծածկագրությամբ գաղտնագրված նախադասությունների կամ բառերի մեջ խառը ձևով օգտագործվում են նշաններ, որոնք տարբերակները միասին:

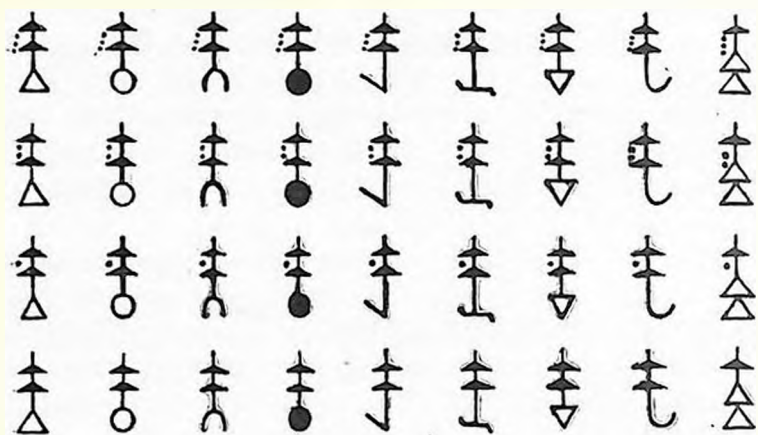
Հիշյալ սկզբունքներով ստեղծված գավազանագրերի այբուբենները ունեն հետևյալ պատկերները.

Նկ. 41

ᠮᠤ. 42

ᠮᠤ. 43

ՏՈՄԱՐ

Տոմարը ժամանակը չափելու և որոշելու միջոց է, որի անհրաժեշտությունը մարդը զգացել է շատ վաղ ժամանակներում, որովհետև այն գործնականորեն կապված է եղել նրա գոյության պայմանների հետ և, գուցե, ինչ-որ չափով նաև պայմանավորել այն:

Հայերեն ձեռագրերից, արխիվային փաստաթղթերից, վիմագիր արձանագրություններից և նույնիսկ հնատիպ գրականությունից օգտվելու և դրանց ժամանակը ճիշտ որոշելու համար անհրաժեշտ է լինում կատարել նաև տոմարական հաշվումներ, կարդալ ու վերծանել հայկական կամ հայերենում գործածված այլևայլ տոմարներով տրված թրվականները: Դրա համար էլ ինչպես ուրիշ ժողովուրդների, այնպես էլ հայկական հնագրության մեջ տոմարը, որպես նրա մի բաղկացուցիչ մասը, գրավում է կարևորագույն տեղ:

Հայկական հարուստ մատենագրության մեջ տոմարական խնդիրներին հատկացվել է կարևոր տեղ, և հայկական տոմարը մեծ չափով առնչվել է միջազգային ճանաչում ունեցող տոմարների հետ: Դրա համար էլ հայկական տոմարը ուսումնասիրելուց և նրա գիտական արժեքավորումը ներկայացնելուց առաջ, անհրաժեշտ է գոնե ընդհանուր գծերով ծանոթանալ մյուս տոմարների ու դրանց սկզբունքների հետ:

Տոմարը հունարենից փոխառյալ բառ է և ծագում է «τόμος»-ի «τόμαριον» փոքրացուցիչ, նվազական ձևից, որ նշանակում է **հատոր, գիրք, վավերագիր** և այլն: Հայերենում այն ունի նաև աստղաբաշխական հաշվումների վրա հենված ժամանակագրական համակարգի իմաստ, որը ելնում է երկնային պարբերաբար կրկնվող հաստատուն ժամանակամիջոցներից, ինչպես, ասենք, գիշերվա ու ցերեկվա, այսինքն՝ օրվա հասկացողությունից, Լուսնի փուլերի միանման կրկնումից (լուսնային ամիս), տարվա տևողությունից ու նրա եղանակների հաջորդականությունից և այլն: Այս թվարկված երևույթների մեջ, ինչ-

պէս հաստատում են մասնագետները, ամենակարևորը տարվա տնտեսության ճիշտ հաշվումն է, որովհետև դա ավելի բարդ ու դժվարին խնդիր է հենց թելուզ այն պատճառով, որ տարբեր տարիների միևնույն օրերը օդերևութաբանական և կլիմայական տեսակետից երբեք մույնը չեն լինում ու մույն կերպ չեն կրկնվում, եթե հաշվի չառնենք հազվադէպ ու պատահական զուգադիպությունները: Եվ եթե մարդը այս և այլ հանգամանքները չկարողանար ճիշտ հասկանալ, ապա նրա կատարած տոմարական հաշվումները պարզապէս սխալ կլինեին ու գործնական կիրառության համար ոչ պիտանի:

Վաղ ժամանակներում օրվա, ամսվա և տարվա գործածությունը ունեցել է համեմատաբար սահմանափակ նշանակություն: Նման հաշվումները մարդիկ կատարել են միայն ճամփորդությունների կամ վար ու ցանքի և բերքահավաքի ժամանակը որոշելու համար: Մարդու ֆիզիկական և մտավոր զարգացման հետ մեծանում, ընդարձակվում են նաև տոմարի ու տոմարական հաշվումների կիրառության շրջանակները: Տոմարական հաշվումների մեջ կարևորագույն տեղ են գրավում օրվա, ամսվա և տարվա հաշվումները:

Օրը, ամիսը, տարին տիեզերական երևույթներ են, որոնք պայմանավորվում են Արեգակի, Լուսնի և Երկրագնդի բնական վիճակներով, նրանց փոխհարաբերություններով: Օրվա տևողությունը Երկրագնդի՝ իր առանցքի շուրջը կատարած մեկ լրիվ պտույտի ժամանակն է: Այն, մյուս երևույթների նման, հաստատուն է և երբեք չի կրճատվում կամ ավելանում ու պայմանականորեն բաժանվում է 24 հավասար մասերի, այսինքն՝ 24 ժամերի:

Օրը 24 հավասար մասերի առաջին անգամ բաժանել է հույն գիտնական Պտղոմեոսը (2-րդ դար): Ժամը 60 մասի և վերջինիս յուրաքանչյուր մասը կրկին 60-ի բաժանելու սկզբունքը դարձյալ տվել է Պտղոմեոսը՝ առաջինի մասերը կոչելով «առաջին փոքրիկ մաս» (*partes minutae primae*), երկրորդները՝ «երկրորդ փոքրիկ մաս» (*partes minutae secundae*), որոնք շատ լեզուների անցել են «մինուտա» և «սեկունդա» կամ դրանց հնչումափոխված ձևերով, որոնք բովանդակությամբ համապատասխանում են հայերեն բույե և վայրկյան անուններին:

Երկրագնդի՝ իր առանցքի շուրջը կատարած պտույտից առաջանում է նաև մեկ այլ երևույթ՝ ցերեկվա ու գիշերվա հաջորդականությունը: Եվ քանի որ Երկրագունդը իր լույսը ստանում է Արեգակից, նրա պտույտի ժամանակ այն կիսագնդում, որն ուղղված է լինում դեպի Արեգակը, ցերեկ է լինում, իսկ հակառակ կիսագնդում՝ գիշեր: Կես պտույ-

տից հետո այդ պայմանական կիսագնդերի լուսավորվածության ու մըթության վիճակները փոփոխվում են, և այդպես շարունակ ու անընդհատ... Այսպիսով, օրվա 24 ժամերը բաժանվում են 12 ցերեկային և 12 գիշերային մասերի, որոնք նույնպես պայմանական են: Դրանք վերաբերում են օրվա ամբողջ տևողությանը և ոչ անպայման գիշերին ու ցերեկին, քանի որ տարվա ընթացքում միայն երկու ամիս է, որ գիշերն ու ցերեկը տասներկու-տասներկու ժամերով են լինում, մնացած ամիսներին մեկը անպայման կարճանում, մյուսը երկարում է: Օրը որպես ժամանակի չափի փոքր միավորներից մեկը սահմանելուց հետո, հնարավոր է դառնում նաև որոշել տարվա ու ամսվա տևողությունը, այսինքն՝ չափել տարին ու ամիսը:

Հայտնի է, որ տարին ժամանակի այն տևողությունն է, որի ընթացքում Երկրագունդը մեկ լրիվ պտույտ է կատարում Արեգակի շուրջը: Այդ պարբերականը, որն անվանվում է նաև **արեգակնային տարի**, հավասար է 365 օր 5 ժամ 48 րոպե 46 վայրկյանի կամ կլորացրած՝ 365 լրիվ օրվա: Տարվա տևողությամբ էլ որոշվում է ամիսը: Ընդունված է տարին բաժանել 12 ամիսների, ու թեև այդ բաժանումը կամայական է, սակայն դա հարմար է այն պատճառով, որ 12-ը որպես թիվ առանց մնացորդի բաժանվում է այնպիսի մասերի, որոնք գոյացնում են կիսամյակի, քառամյակի, եռամյակի հասկացությունները, օգնում տոմարական և ժողովրդատնտեսական նշանակություն ունեցող հաշվարկներ կատարելուն: Սակայն այս բոլորից հետևում է նաև, որ եթե մեկ տարվա կամ 12 ամսվա ընդհանուր տևողությունը կլորացրած ընդունվում է 365 օր, օրացույցային տարին Երկրագնդի Արեգակի շուրջը կատարած մեկ լրիվ պտույտի իրական ժամանակից 5 ժամ 48 րոպե և 46 վայրկյանով շուտ է բոլորում, և տարիների ընթացքում այդ ժամանակը գումարվելով տոմարական հաշիվների մեջ առաջ է քերում ամբողջական օրերի, ամիսների ու տարիների լուրջ սխալներ ու խառնաշփոթություն: Այդ սխալներից խուսափելու համար տարբեր տոմարներում կիրառվել են տարբեր հնարանքներ, որոնցից առ այսօր ամենահարմարը, բայց դարձյալ ոչ ամենակատարյալը նահանջ տարվա գաղափարն է, երբ 4 տարին մեկ 5 ժամ 48 րոպե 46 վայրկյանը անցած չորս տարիների համար հաշվելով մեկ լրիվ օր, ավելացվում է չորրորդ տարվա օրերի ընդհանուր քանակի վրա և տարին հաշվում ոչ թե 365, այլ 366 օր: Սա հենց նահանջ տարին է: Ուրեմն նահանջ տարիները այն տարիներն են, որոնք թվաբանական սլարգ սկզբունքով առանց մնացորդի բաժանվում են 4 թվանշանի վրա (4, 8, 1920, 1924, 1984 և այլն):

Պատմության ընթացքում, տարբեր երկրներում ու տարբեր ժամանակներում ամիսներն ունեցել են իրենց ներքին բաժանումը՝ հնգօրյակ, վեցօրյակ, տասնօրյակ և այլն: Այժմ շատ մեծ տարածում ունի ամսվա յոթնօրյա բաժանումը, որը մենք անվանում ենք **շաբաթ**: Յոթնօրյա շաբաթի գաղափարը ծագել է շատ վաղուց, դրա համար էլ այն գիտական բացատրություն չունի: Մի դեպքում շաբաթը կապում են Լուսնի փուլերի (նորալուսին, կիսալուսին, լիալուսին, վերջալուսին), մեկ այլ դեպքում՝ 7 թվանշանի խորհրդավորության, կամ էլ անգեմ աչքով դիտվող 7 մոլորակների՝ Լուսնի, Մերկուրիի, Վեներայի, Արեգակի, Մարսի, Յուպիտերի, Սատուրնի հետ և այլն: Որոշ ժողովուրդների մոտ օրերն անվանում են ըստ շաբաթվա մեջ նրանց գրաված կարգի՝ առաջին օր, երկրորդ օր, երրորդ օր և այլն: Հետագայում, քրիստոնեության տարածման շրջանում ի պատիվ Քրիստոսի հարության, ընդունվեց կիրակին, որ բառացի նշանակում է «տիրոջ օր» և հանգստյան օրը շաբաթից տեղափոխվեց այդ օրը:

Հնում շատ ժողովուրդներ օգտագործել են **Լուսնային օրացույցը**, որով տարին բաժանվում էր 12 ամիսների, յուրաքանչյուր ամիսը 29,5 օր: Սակայն Լուսնային օրացույցը տոմարական մեծ նվաճում լինելով հանդերձ, ուներ մեծ լուրջ թերություններ, որովհետև նրանում տարեկգրի արագ փոփոխվելու պատճառով գյուղատնտեսական աշխատանքների նույնիսկ մոտավոր ժամանակները շփոթվում էին: Դրա համար էլ Լուսնային օրացույցը ժամանակի ընթացքում իր տեղը զիջում է **Լուսնա-Արեգակնային օրացույցին**, որի մեջ թեև տարին նորից բաղկացած էր 12 լուսնային ամիսներից, սակայն ի հավելումն դրա, երբեմն մտցվում էր մեկ 13-րդ ամիսը՝ լուսնա-արեգակնային տարին ինչ-որ չափով Երկրագնդի՝ Արեգակի շուրջը մեկամյա պտույտի ժամանակին մոտեցնելու և տարվա հաշիվը համեմատաբար ճիշտ կատարելու համար: Ենթադրվում է մեկ, որ Լուսնա-Արեգակնային օրացույցում օգտագործվել է մեկ յոթնօրյա շաբաթը և շաբաթվա օրերը կոչվել են վերևում հիշատակված մոլորակների անուններով:

Ներկայումս ՍՍՀՄ-ում և աշխարհի շատ երկրներում գործածության մեջ գտնվող ամսանուններն ու նրանց կարգաբանությունը ձևավորվել է Հռոմում մեր թվականությունից առաջ 8-րդ դարից մինչև մեր թվականության 1-ին դարը: Ահա այդ ամսանունները և նրանց հնարավոր ստուգաբանությունները.

Հունվար

— ծագում է հռոմեական Յունուս՝ ժամանակի աստծո անունից,

Փետրվար	— հոռմեական Փեքրուս՝ ընդերկրյա թագավորության աստծո անունից,
Մարտ	— հոռմեական Մարս՝ պատերազմի աստծո անունից,
Ապրիլ	— ծագում է լատիներեն ապերիրե բառից, որ նշանակում է բացվել,
Մայիս	— հոռմեական Մայս՝ գարնան աստծո անունից,
Հունիս	— հոռմեական Յունոն՝ պտղաբերության աստծո անունից,
Հուլիս	— կայսր Հուլիոս Կեսարի անունից,
Օգոստոս	— կայսր Օկտավիանոս Օգոստոսի անունից,
Սեպտեմբեր	— նշանակում է յոթերորդ,
Հոկտեմբեր	— նշանակում է ութերորդ,
Նոյեմբեր	— նշանակում է իններորդ,
Դեկտեմբեր	— նշանակում է տասներորդ:

Հոռմեական տոմարը մշակվելով, իր վերջնական տեսքը ձեռք է բերում Հուլիոս Կեսարի ժամանակ մեր թվարկությունից առաջ 1-ին դարում, երբ չորս տարին մեկ, տարվա ընդհանուր 365 օրերի վրա ավելացվում էր ևս մեկ օր և կիրառվում նահանջ տարին, այսինքն՝ տարվա օրերի ընդհանուր քանակը հաշվում էին 365 և մեկ քառորդ օր, որը սակայն իրականում արեգակնային տարուց 11 րոպե 14 վայրկյանով երկար էր և այդ տարբերությունը տարեցտարի գումարվելով, 400 տարում դառնում էր 3 օր (ճշգրիտը՝ 3 օր 2 ժամ 53 րոպե): Տոմարական վերոհիշյալ հաշվումը ընդունված է անվանել **Հուլյան տոմար**: Հուլյան տոմարում առկա 11 րոպե 14 վայրկյանի սխալի պատճառով փոփոխվում էին գարնանային գիշերահավասարի օրերը և տոմարական հաշիվները կրկին շփոթվում: Դրա համար էլ Հռոմի Գրիգոր 13-րդ պապի նախաձեռնությամբ, Հուլյան տոմարում եղած սխալներն ուղղելու նպատակով, կազմվում է նոր տոմար և 1582 թվականից սկսած տարեհաշիվը (Հուլյան տոմարով) 13 օրով առաջ են տանում, որով հին, այսինքն՝ Հուլյան և նոր տոմարների տարբերությունը կազմում է 13 օր, որը հաստատուն կմնա նաև հաջորդ՝ 21-րդ դարում: Այս նոր

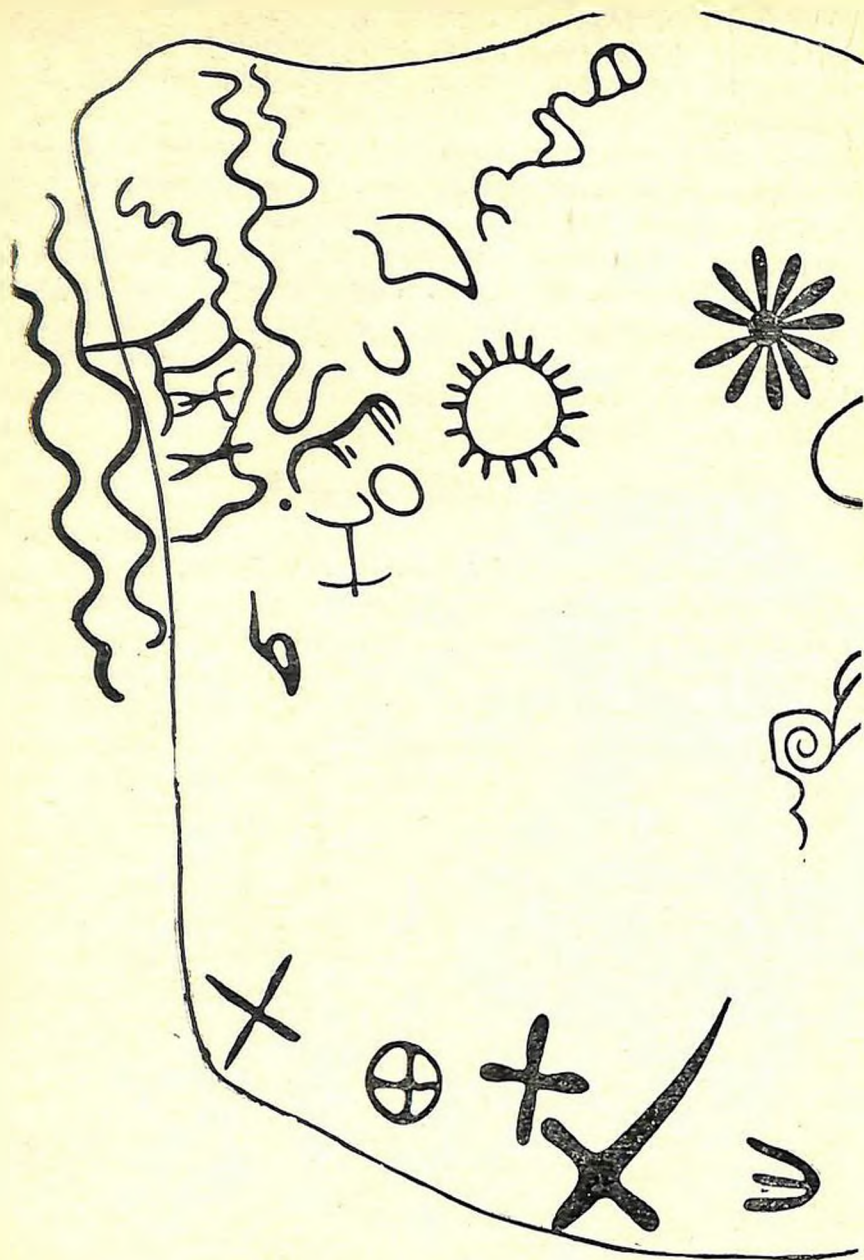
տոմարը ի պատիվ Գրիգոր պապի՝ կոչվում է **Գրիգորյան տոմար**, որով առաջնորդվում են աշխարհի շատ երկրներում: Սովետական Ռուսաստանում Գրիգորյան տոմարը պաշտոնապես ընդունվել է 1918 թվականին:

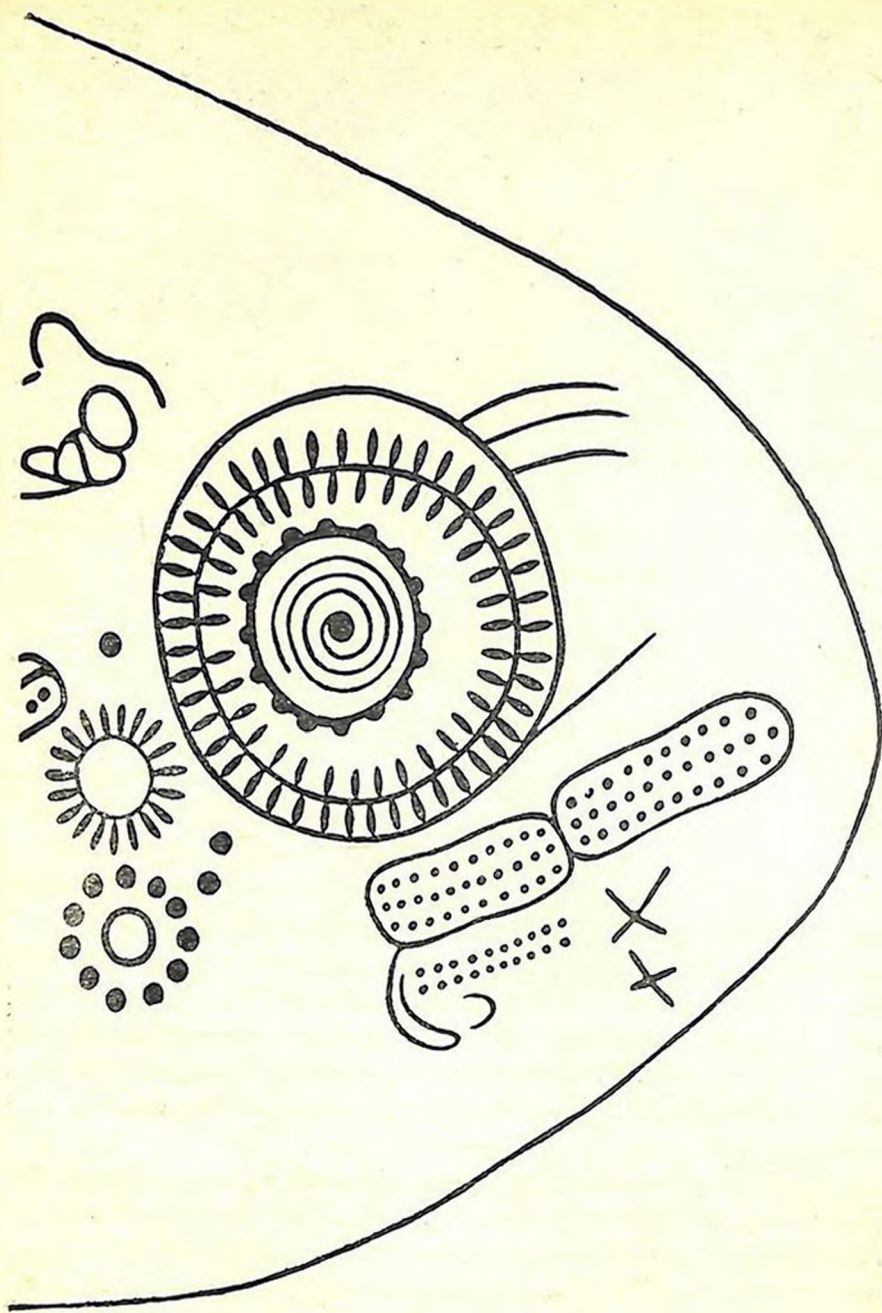
Հուլյան և Գրիգորյան տոմարներից բացի հայտնի են նաև ուրիշ տոմարներ՝ արաբական լուսնային կամ Հիջրայի, հունական, իրանական, վրացական, հրեական և այլ տոմարներ, որոնց սկզբունքները տարբեր են և հայկական սկզբնաղբյուրներում քիչ գործածական: Այդ և մյուս տոմարներով, անհրաժեշտության դեպքում, տարեհաշիվներ կատարելու համար կարելի է օգտվել Բ. Թումանյանի «Տոմարի պատմություն» (Երևան, 1972) և Հովսեփ Օրբելու «Синхронические таблицы хиджры и европейского летоисчисления» (Ленинград—Москва, 1961) աշխատություններից:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՈՄԱՐԸ

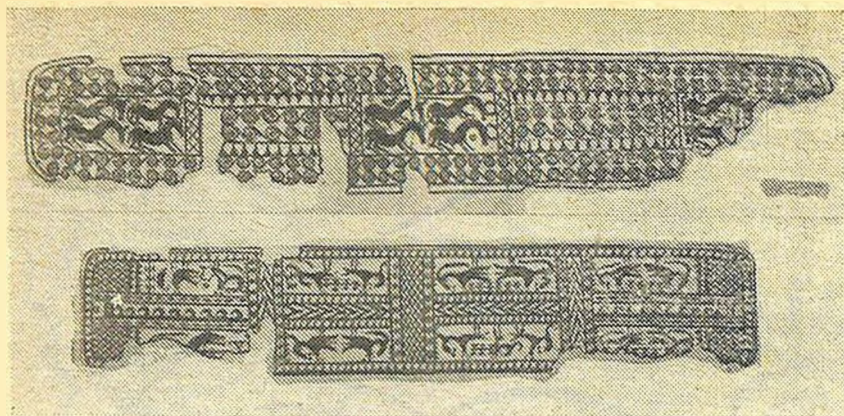
Հայկական լեոնաշխարհի հնագույն բնակիչները վաղ ժամանակներից զբաղվել են տիեզերագիտությամբ ու տոմարով և առօրեական պահանջներից ելնելով փորձել կողմնորոշվել ժամանակի մեջ: Գրի մըշակույթի բաժնում արդեն աավել է, որ Հայկական լեոնաշխարհում ստեղծված ժայռապատկերների մեջ կան նաև այնպիսիները, որոնք ունեն աստղագիտական նշանակություն և ծառայել են ժամանակը որոշելու նպատակին: Գեղամա լեոններում մինչև վերջերս պահպանվում էր մի քարաքեկոր, որի վրա եղած ժայռագիր նշաններով մարդիկ կողմնորոշվել են ճամփորդության ընթացքում և որոշել ժամանակը:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայկական լեոնաշխարհի ժողովուրդները շատ վաղ ժամանակներում օգտագործել են Լուսնային օրացույցը: Այս երևույթը հստակ կերպով արտահայտվել է Գեղամա ու Վարդենիսի լեոններում հայտնաբերված ժայռապատկերներում, որոնք վերաբերում են ամենաքիչը մեր թվականությունից առաջ առաջին հազարամյակին: Այն ժամանակ Հայկական լեոնաշխարհում նույնպես լուսնային տարին բաժանել են 12 ամիսների, ամիսը հաշվել 29,5 օրով, իսկ տարվա օրերի ընդհանուր քանակը՝ 354: Ժամանակի ընթացքում լուսնային օրացույցին փոխարինում է լուսնա-արեգակնայինը: Սանահինում հայտնաբերված հնագույն գոտի-օրացույցը դրա գործածության անվիճելի ապացույցն է: Սակայն տարեհաշիվ այս եղանակը նույնպես հին հայկական քաղաքակրթությանը չի բավարարել: Մեր թվականությունից առաջ մոտավորապես առաջին հազարամյակում

Նկ. 44. Տոմարական բովանդակությամբ ժալոապատկեր:

Նկ. 45. Գոտի-օրացույց:

Հայաստանում սկսում են կիրառել Արեգակնային տոմարը, որը մալիկներին նկատմամբ ուներ զգալի առավելություններ, որովհետև հայկական Արեգակնային տոմարով տարին հաշվում էին 365 օր, որը բաժանվում էր 13 անվանական ամիսների՝ 12-ը 30-ական օրով, իսկ 13-րդը՝ 5 օրով: Դժվար չէ նկատել, որ հայկական արեգակնային տարին արեգակնային իրական տարուց, այսինքն՝ Արեգակի շուրջը Երկրագնդի մեկ լրիվ պտույտի ժամանակամիջոցից, մոտ մեկ քառորդ օրով պակաս է, որի պատճառով 1460 տարվա ընթացքում տարբերությունը կազմում էր ուղիղ մեկ տարի և հայկական տոմարը մեկ տարով առաջ էր ընկնում: 1460-ամյա այդ շրջանը հայերն անվանել են «Հայկյան շրջան», որի երկրորդ փուլը իբր ավարտված պետք է լինի մեր թվականության 428 թվականին: Եթե այդ հաշվարկը ճիշտ է, ապա Հայկյան առաջին շրջանի սկիզբը կլինի մեր թվականությունից առաջ 2492 թվականը ($428 + 1032 = 1460$, $1032 + 1460 = 2492$), որից և հաշվել են հայկական հին տոմարը: Ուրեմն՝ այդ տոմարով հայոց առաջին տարին կլինի մ. թ. ա. 2492 թվականը: Այդ թվականը Հայկյան է անվանվել ի պատիվ հայ ժողովրդի նախահայր Հայկ Նահապետի, որը իբր 2492 թվականին սպանել է բռնակալ Բեդին:

Հայկական արեգակնային տոմարը շարժական էր, որովհետև նրանում տարեակիզբը անընդհատ փոփոխվում էր, որի պատճառով էլ, հատկապես քրիստոնեության ընդունումից հետո (301 թ.), կրոնական տոների նշման ժամանակը շփոթվում էր: Այդ վիճակից դուրս գալու համար, մյուս երկրների փորձով, հայերն էլ սկսեցին օգտագործել մաթօրոք ժամանակի որոշ հատվածի համար կազմած կալուն աղյուսակներ, որոնցից ամենահարմարը 352 թվականից գործածության մեջ

որված Անդրեաս Բյուզանդացու 200-ամյա աղյուսակն էր, որի բնագիրը չի պահպանվել և այն մեզ է հասել միայն հայերեն թարգմանությամբ՝ կատարված 5-րդ դարի առաջին կեսերին: Այդ աղյուսակը տոմարական ճշգրիտ հաշվումները կարող էր սպասիկովել միայն մինչև 552 թվականը ($352 + 200 = 552$): Եվ որպեսզի հետագայում նորից ապահովեն տոմարական ճշգրիտ հաշվումները, 6-րդ դարում Դվինի եկեղեցական ժողովը որոշեց 552 թվականին, այսինքն՝ վերոհիշյալ 200-ամյա աղյուսակի ժամկետը լրանալու առթիվ, Հայաստանում մտցնել տոմարի նոր դարաշրջան՝ **Հայոց մեծ թվականը**, որի սկիզբը հաշվելու էին սկսած Քրիստոսի ծննդից 551 թվականի հուլիսի 11-ից: Ուրեմն Հայոց մեծ թվականի առաջին տարին համապատասխանելու էր 552 թվականին: Այսպիսով, հայկական մատենագրության մեջ կամ վիմագրություններում, եթե թվականները տրված են Հայոց մեծ թվականով, դրանք այժմյան տոմարին վերածելու համար պետք է ավելացնել 551: Այսպես, Հայոց ՈՒԳ (633) թվականը կհամապատասխանի 1184, ՌՃԽԲ-ն՝ 1693-ին և այլն: Հասկանալի է, որ եթե ցանկանանք ներկա թվականով տրված տարեթվերը վերածել Հայոց մեծ թվականին, պետք է կատարենք թվաբանական հսկառակ հաշվարկը, այսինքն՝ ներկա թվականից հանենք 551: Օրինակ 1984-ը Հայոց մեծ թվականով կլինի 1433 թվականը՝ (ՌՆԼԳ) և այլն:

Հայկական տոմարի 13 ամիսներն ունեն իրենց հատուկ անունները՝ լեզվաբանական համապատասխան ստուգաբանություններով: Դրանք հետևյալներն են.

1. **Նավասարդ** — ծագում է իրանական «նավա»—նոր և «սարդ»—տարի բառերից, այսինքն ունի նոր տարի իմաստը:
2. **Հոռի** — չի ստուգաբանվում, եղած ստուգաբանություններն անընդունելի են:
3. **Սահմի** — ծագում է իրանական «սահմ»—ան, երկյուղ բառից, հայերենում դառնալով սեռական:
4. **Տրե** — հայկական հեթանոսական Տիր աստծո անվան սեռական հոլովը:
5. **Քաղոց** — առաջացել է «քաղ» բառից, որ նշանակում է արու այծ, քաղերի ամիս իմաստով՝ այսինքն տարվա այն ժամանակը, երբ արու այծերը խառնվում էին էգերին՝ գուգավորվելու համար:
6. **Արաց** — ծագում է «այր»—տղամարդ բառից: «Արաց»-ը այրի հոգնակի սեռական ձևն է:

7. **Մեհեկան** — ծագում է հին պարսկական *maivrya*—Մեհր-Միհր աստծո անունից:
8. **Արեգ** — բնիկ հայերեն անուն է: Ունի Արեգակ, Արև իմաստը, որը ծագում է հնդեվրոպական *rev* բառից:
9. **Ահեկան** — ծագում է պահլավերեն *ahrakān* բառից, որ նշանակում է «կրակ», «հուր»:
10. **Մարերի** — ծագում է պահլավերեն *mađyarya* բառից, որ նշանակում է տարելերջ:
11. **Մարգաց** — ծագում է հայերեն «մարգ», «մարգագետին» բառից՝ սեռական հոլովով:
12. **Հրոտից** — ծագում է հայերեն «հուր», «կրակ» բառից:
13. **Ավելյաց** — հայերեն «ավելի» բառի հոգնակի սեռականն է, որն օգտագործվել է նաև հավելյաց (յաելեաց) ձևով:

Վերոհիշյալ ատուգաբանությունները, որոնք ավելի ընդունելի են, տրված են ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Էդվարդ Աղայանի «Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմության» գրքում (Երևան, 1986):

Երբեմն հայկական աղբյուրներում այս ամսանունները կապում են Հայկ Նահապետի տղաների ու աղջիկների անունների հետ, որն անընդունելի է:

Հայկական օրացույցը շարժական օրացույց էր, դրա համար էլ նրա ամիսները եղանակների իմաստով հաստատուն տեղ չեն ունեցել և անընդհատ փոփոխվել են: Այդ տոմարով հնարավոր չէր, որ, օրինակ, այս ու այն ամիսները բոլոր թվականներին անպայման ընկնեին ամառվա կամ անպայման ձմեռվա միևնույն ժամանակահատվածում: Հետաքրքիր է նաև, որ հնում հայերի մոտ ամսաթվերը ամսվա մեջ իրենց հերթական համարակարգով արտահայտվելու հետ մեկտեղ, ամսվա 30 օրերը՝ 1-ից մինչև 30-ը նույնպես ունեցել են իրենց հատուկ անունները և այդ օրերը արտահայտվել են հատուկ անուններով: Հայկական ամիսների օրերի անունները հետևյալներն են.

1-ը՝ Արեգ	7-ը՝ Աստղիկ	13-ը՝ Պարխար
2-ը՝ Հրանտ	8-ը՝ Միհր	14-ը՝ Վանատուր
3-ը՝ Արամ	9-ը՝ Զույաբեդ	15-ը՝ Արամազդ
4-ը՝ Մարգար	10-ը՝ Մուրց	16-ը՝ Մամի
5-ը՝ Ահրանք	11-ը՝ Երեզկան	17-ը՝ Աստակ
6-ը՝ Մազդեդ	12-ը՝ Անի	18-ը՝ Մասիս

19-ը՝ Անահիտ
20-ը՝ Արագած
21-ը՝ Գրգուռ
22-ը՝ Կորդուիք

23-ը՝ Ծմակ
24-ը՝ Լուսնակ
25-ը՝ Յրոն
26-ը՝ Նպատ

27-ը՝ Վահագն
28-ը՝ Սիմ
29-ը՝ Վարագ
30-ը՝ Գիշերավար

Այս անուններն իրենց անփոփոխ հերթականությամբ վերաբերում են հայկական բոլոր 30-օրյա ամիսներին: Դրանցից բացի, ավելաց ամսի 5 օրերն էլ ունեցել են իրենց ստանձին անունները. 1-ը՝ Լուծ, 2-ը՝ Եղջերու, 3-ը՝ Փարագնոտ, 4-ը՝ Սրտախուր, 5-ը՝ Ծկրավորի: Ամսվա օրերի անունները, ինչպես տեսնում ենք, անծանոթ անուններ չեն: Դրանք Հայկական լեոնաշխարհի առավել հայտնի լեոների ու լեոնագազարների (Մասիս, Արագած, Նպատ, Սիմ, Վարագ, Պարխար և այլն), հեթանոս աստվածների (Անահիտ, Աստղիկ, Արամազդ) կամ հայերի մեջ տարածված անձնանուններն են: Սրանց մեջ հեթանոս աստվածների անունների առկայությունն ինքնըստիսքյան հաստատում է նրանց շատ հին լինելը և լայն տարածումը, որը պահպանվում էր նաև Հայաստանում քրիստոնեությունը ընդունելուց հետո:

Հայկական հին տոմարում անուններ են ունեցել նաև օրվա 24 ժամերը՝ ցերեկային 12 ժամերը առանձին, գիշերային 12-ը՝ առանձին:

Օրվա ցերեկային ժամերը.

1. Այգ	7. Ծանթակող
2. Ծայգ	8. Հրակոթ
3. Ծայրացյալ	9. Հորթափյալ
4. Ծառագայթ-
յալ	10. Թաղանթյալ
5. Ծառավիղյալ	11. Առաղոտ
6. Երկրատես	12. Արփող

Օրվա գիշերային ժամերը.

1. Խավարուկ	7. Հալթափյալ
2. Աղջամուլջ	8. Գեղակ
3. Մթացյալ	9. Լուսաճեմ
4. Ծաղալիտ	10. Առալիտ
5. Կամալիտ	11. Լուսափայլ
6. Բավական	12. Փայլածու

Օրը 24 հավասար մասերի բաժանելու սկզբունքը, որը գալիս է դեռևս Պտղոմեոսից, Հայաստանում սկսել են կիրառել 4-րդ դարից: Նույն ժամանակ մեզ մոտ ժամերը ևս բաժանում էին ավելի փոքր մասերի՝ 2, 5, 30, իսկ ավելի ուշ՝ նաև 60-ի, վերջինս էլ իր հերթին՝ 60 ենթամասերի: Հայաստանում միջին դարերում օրը հաշվում էին առալիտյան արևածագից սկսած, որը հաստատուն չլինելով, շփոթությունների տեղիք էր տալիս: Օրը կես գիշերից սկսելը ավելի ճիշտ էր, որը և ընդունվեց Հայաստանում ավելի ուշ՝ 1925 թվականի հունվարի 1-ից:

Ծատ տոմարների մյան հայկական տոմարը նույնպես կիրառել է

ամսվա յոթնօրյա բաժանման սկզբունքը, այսինքն՝ շաբաթը: Հայերենում շաբաթվա օրերն ունեին այսպիսի անվանումներ. միաշաբթի, երկուշաբթի, երեքշաբթի, չորեքշաբթի, հինգշաբթի, վեցշաբթի և շաբաթ: Հետագայում, քրիստոնյա աշխարհի օրինակով հայերն ընդունեցին ոչ միայն կիրակին միաշաբթիի, այլև ուրբաթը վեցշաբթիի փոխարեն: Վերջինս ծագում է ասորական «ուրբաթ» բառից և նշանակում է նախապատրաստվել, այսինքն՝ նախապատրաստվել հանգստանալու, և ըստացվեց շաբաթվա օրերի այն անվանումը, որը մինչև այսօր էլ օգտագործվում է հայերենում: Դժվար չէ նկատել, որ ուրբաթ, շաբաթ և կիրակի անունների ընդունումով ու ըստ սրանց օրերի տեղերի տեղափոխությունով շաբաթվա կարգաբանական սկզբունքը խախտվում էր, որը սակայն էական ոչ մի նշանակություն չունի:

6-րդ դարում Դվինի եկեղեցական ժողովի որոշումով, տոմարի բնագավառում, հայկական իրականության մեջ կատարված փոփոխությունները հայկական տոմարի շարժական բնույթը չէին փոխում, դրա համար էլ 7-րդ դարում Ամաստաս կաթողիկոսի հանձնարարությամբ մեծ գիտնական Անանիա Շիրակացին կազմում է հայկական անշարժ տոմարի նախագիծը, որը, սակայն, Հայաստանի քաղաքական խառնակ վիճակի պատճառով, դժբախտաբար, գործնական կիրառություն չի ունենում: Անանիա Շիրակացին այդ ժամանակ կազմել էր (ինչպես անցյալում Ա. Բյուզանդացին՝ 200-ամյա) 532-ամյա կամ ՇԼԲ տոմարական աղյուսակները, որոնք տոմարական հաշվումները ապահովելու էին 552, այսինքն՝ հալոց 1 թվականից մինչև 1084 թվականը: 532 տարին այնպիսի մի պարբերաշրջան է, որի նույն ամսաթվերին միևնույն հաջորդականությամբ կրկնվում էին Լուսնի փուլերն ու շաբաթվա օրերը: Հետևաբար կրոնական տոների ժամանակը ադ պարբերաշրջանում անփոփոխ էր մնում: 1084 թվականին 532-ամյա պարբերականի լրանալու պատճառով, հաջորդ 532 տարիների համար Շիրակացու օրինակով նոր աղյուսակները կազմեց Հովհաննես Իմաստասերը (Սարկավազը): Հովհաննես Իմաստասերի նորամուծությունը այս նոր տոմարում եղավ այն, որ նա հալոց շարժական տոմարը դարձրեց անշարժ, այսինքն՝ չորս տարին մեկ, չորրորդ տարվա Ավելյաց հնգօրյա ամիսը այսուհետև պետք է հաշվեին 6 օրով: Ի տարբերություն նախկին տոմարի (Հալոց մեծ թվական), այս տոմարը ընդունված է անմասնե Հալոց փոքր կամ Սարկավազադիր տոմար, որի մեկ թվականը համապատասխանում է ներկա թվականության 1085-ին: Ստույանասուրդի տոմարով հալոց ամսանունները և դրանց օրերի քսնակը մնում էր նույնը, սակայն տարեակիզբը հուլյան տոմարով ընկնում էր 1084 թ-

վականի օգոստոսի 11-ին, որի հետևանքով այդ թվականի նավասար-
դի 1-ը հայոց մեծ թվականով ընկել էր փետրվարի 29-ին, այսինքն՝
հայոց մեծ և փոքր թվականների հաշվումների տարբերությունը կազ-
մում էր 5 ամիս: Տարեակզրի փոփոխությունով Հովհաննես Խմատա-
սերը իրականում ստեղծել է տոմարական նոր դժվարություններ, դրա
համար էլ նրա տոմարը թեև պարունակում էր նահանջ տարվա գաղա-
փարը, լայն ընդունելության չարժանացավ:

1615 թվականին, երբ ավարտվում էր Հովհաննես Խմատասերի
532-ամյա աղյուսակի ժամանակը, 1616 թվականից գործադրության մեջ
դրվեց միևնույն սկզբունքով և դարձյալ ասպագա 532 տարիների համար
կազմված մի նոր աղյուսակ, որի հեղինակը Ագարիա Ջուղայեցին է:
Ջուղայեցու տոմարը հայկական օրացույցի կառուցման սկզբունքը չէր
փոխում: Այս տոմարով նույնպես տարին հաշվում էին 365 օր, 12-ը՝
30-ական օրով և մեկը՝ 5 օրով, իսկ նահանջ տարիներին մեկ օրվա
հավելումը կատարվում էր 12-րդ ամսվա վրա և վերջինս 30-ի փոխա-
րեն հաշվում էին 31 օրով: Ինչպես երևում է այս տոմարի ստավելու-
թյունը նույնպես նրա անշարժ լինելն էր և այն, որ Ջուղայեցին տարե-
ակիզքը տեղափոխել էր գարնանային գիշերահավասարի օրը, որը ա-
վելի միշտ էր, քան փոքր թվականին: Ագարիա Ջուղայեցին իր կազ-
մած տոմարում տվեց նաև ամսանունների նոր համակարգ.

Ծամա	Նախա	Թիրա	Արամ
Ադամ	Ղամար	Դամա	Օվտան
Ծաքաթ	Նադար	Համերա	Նիրհան
			Ավելյազ

Այս անունները հիմնականում արաբա-եբրայական ծագում ունեն, դրա
համար էլ ինչպես Ագարիայի ամսանունները, այնպես էլ նրա կազմած
տոմարը հիմնականում օգտագործվեցին Պարսկաստանի և մասամբ
Հնդկաստանի հայկական գաղթավայրերում և ասպարեզից դուրս ելան
այդ գաղթավայրերի խամբելու հետ միասին:

Հայկական տոմարի պատմությունը թվարկվածներով չի սահմա-
նափակվում: Հատկապես 18—19-րդ դդ. հսկ հեղինակների կողմից
կազմվել են ևս մի քանի տոմարներ, որոնք սակայն լայն ընդունելություն
չեն գտել:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ՝ ԽԱՋԵՐ

Հայկական գրի մշակույթի մեջ որոշակի տեղ են գրավում մասնաշնչերը՝ երաժշտական նշանները, որոնց ընդունված է անվանել խազեր կամ խազագրություններ: Հայերեն ձեռագրերի հետ գործունեցող լուրաքանչյուր ոք ոչ միայն պետք է տարբերի խազագիր և ոչ խազագիր ձեռագրերը, այլև կարողանա բուն տեքստից անջատել խազերը, միշտ կարդալ ու վերծանել տեքստը: Անշուշտ, մասն գործողությունը նպատակային ու գիտական կլինի միայն այն դեպքում, եթե ձեռագիրը հետազոտողը հայկական հնագիտության մյուս խնդիրների հետ, համապատասխան գիտելիքներ ունենա մասն խազերի մասին: Ստորև բերված խազագիր ձեռագրերի մոտիվները կարող են այդ միտքը հաստատել:

Պահպանվել ու մեզ են հասել 5-րդ դարի նշանավոր անձանց՝ Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Պարթևի, Մովսես Խորենացու, Հովհան Մանգակունու և այլոց հարյուրավոր երաժշտական ստեղծագործությունները: Այս հանգամանքը հնարավորություն է տալիս ենթադրել, որ երաժշտական նշանները նույնպես ստեղծված պետք է լինեն 5-րդ դարում, հայերեն այբուբենի հետ միաժամանակ:

Խազերով սկզբնապես գրի են առնվել հոգևոր երգերն ու երաժշտությունը, որոնք, որպես կանոն, կատարվում էին կրոնական արարողությունների ժամանակ և ծեսերին հաղորդում ավելի խորհրդավոր ու վեհ իմաստ: Խազերը նույնպես իրենց զարգացումն են ապրել: Նրանց կատարելագործման ու զարգացման գործում մեծ դեր է խաղացել 8-րդ դարի հեղինակ Ստեփանոս Սյունեցին: Սյունեցուց հետո հայկական երաժշտական նշանները հղկվելով ու մշակվելով ձեռք են բերել իրենց վերջնական տեսքը: Ստորև ներկայացվում են հայկական խազերի մոտիվները որոշ բացատրություններով:

Խազերի գործածությունը լայն տարածում է ստանում միջին դարերում: Դրա լավագույն ապացույցն են պահպանված ու մեզ հասած

— փուշ

— բութ

— Վարկ

— պարույկ

— Բենկործ

— ուորակ

— խուշ

— փշադարծ

— վերնախաղ

— ներքնախաղ

— թուր

— սուր

— Երկար

— Կարեղ

— խոսրովային

— Էկործ

— Մենկործ

— ծակործ

— Կրկնուորակ

— Կրկնաբենկործ

— սուր

— թաշ

— փութութ

— թագավորատրոս

Նրևանի Մատենադարան, ձեռ. 1590/1308թ. Սխ

2000-ի չափ խազագրված ձեռագրերն ու ձեռագրական պատուհիկները, որոնց կեսից ավելին պահվում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Այդ ժամանակ, եկեղեցականից բացի խազերով են գրի առնվել նաև աշխարհիկ երգն ու երաժշտությունը: Հաշկական միջնադարյան բարձրագույն դպրոցներում խազերի միջոցով էին դասավանդում երաժշտություն առարկան, և այս գործում կարևոր դեր էին կատարում տղամարդկանցից բացի կին երաժիշտներն ու մասնագետները: Երաժշտագիտությունը Հայաստանում մեծ ու քնդարձակ մշակութային ասպարեզ էր, որն իր պատշաճ գիտական մակարդակին էր հասել հենց խազերի միջոցով: Դաստելով այս ամենից, կարելի է եզրակացնել, որ երաժշտական մշակույթի բարձր մակարդակը կարող էր ապահովվել միայն խազերի կատարելությամբ, սոսկ այն դեպքում, եթե դրանք լիակատար կերպով բավարարեն ժամանակի պահանջներին: Այս հանգամանքը հաստատվում է նրանով, որ հաշկական միջնադարյան երաժշտական նշանները իրենց տեսակով ու քանակով ավելի շատ են ու բազմազան, քան նույն ժամանակներում գործածության մեջ եղած բյուզանդական և այլ նշանները: Իսկ երաժշտական նշանների բազմազանությունը անպայման ավելի մեծ հնարավորություններ պիտի ընձեռեր մասնագետներին իրենց գործերը մասնագիտական բարձր մակարդակով ձայնագրելու: Սակայն, ցավոք, պետք է նշենք, որ այսօր խազերը գրեթե անընթեռնելի են, և այն հին ձայնագիր գործերը, որոնց կատարվում են մեր օրերում, հետևանք են ոչ այնքան խազերի ճշգրիտ ընթերցման, որքան բանավոր ավանդույթի, որը սերնդեսերունդ փոխանցել է դրանք: Խազերի վերծանման ասպարեզում ժամանակին մեծ հաջողությունների է հասել Կոմիտասը, սակայն այդ ուղղությամբ նրա կատարած աշխատանքները և վերծանման բանալին ինչ-ինչ պայմաններում կորել ու չեն պահպանվել: Այդ ուղղությամբ այսօր եռանդուն աշխատանքներ են ծավալում սովետահայ երաժիշտ-մասնագետները՝ Ռ. Սթալյանը, Ն. Թահմիզյանը և Կ. Չալիկյանը, որոնց հաջողությունները բավական հուսադրող են:

16-րդ դարից հետո խազերը կամաց-կամաց մոռացվում ու գործածությունից դուրս են մղվում: Եվ թեև հետագայում համաշխարհային երաժշտական կյանքում համընդհանուր ճանաչում են ստանում շատ ավելի կատարյալ ձայնանիշները՝ նոտաները, որոնց նախնական տիպերը ստեղծվել էին դեռևս 14-րդ դարում, մեր իրականության մեջ անհրաժեշտ եղավ հորինել հաշկական երաժշտական նշանների փաստորեն երկրորդ սերնդի տեսակները: Չայնանիշերի այս նոր խմբի հեղինակը պոլսահայ կոմպոզիտոր, երաժիշտ, տեսաբան և մանկա-

վարժ Համբարձում Լիմոնջյանն էր (1768—1839 թթ.): 1813—1815 թրվականներին Լիմոնջյանի ստեղծած հայկական ձայնանիշները, ինչպես նշում են մասնագետները, շատ ավելի կատարյալ էին և անցման փուլ եղան հին խազերից դեպի ժամանակակից նոտագրությունը: Դրանց շրմորհիվ հնարավոր եղավ կորստից փրկել ու պահպանել հայկական ազգային, ժողովրդական ու հոգևոր երաժշտության մի զգալի մասը:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ

Մանրանկարչությունը կերպարվեստի առանձին մի ճյուղն է, որը հայ իրականության մեջ սերտորեն կապված է եղել գրքի արվեստի հետ, այսինքն սկսել է ձևավորվել 5-րդ դարից: Հետագա ժամանակներում արվեստի այս ճյուղը այնքան է զարգանում, որ Հայաստանում ու նրանից դուրս եղած հայկական գաղթավայրերում արդեն ձևավորվում են մանրանկարչական առանձին դպրոցներ, որոնք հայկական կերպարվեստին հատուկ ընդհանրություններից բացի ունեին նաև միայն իրենց բնորոշ գծեր ու առանձնահատկություններ: Այն իր զարգացման բարձրակետին է հասել 13—14-րդ դարերում:

Հայկական ձեռագրերից լիարժեք կերպով օգտվելու համար հաճախ անհրաժեշտ է լինում որոշել ձեռագրի գրության վայրը, ժամանակը և նույնիսկ հեղինակը: Եվ եթե նման տեղեկությունները տվյալ ձեռագրում բացակայում են, ապա խնդրի լուծմանը ինչ-որ չափով օգնում են զարդանկարներն ու մանրանկարները, որոնց միջոցով հնարավոր է լինում գոնե որոշել, թե տվյալ ձեռագիրը մանրանկարչական որ դպրոցին է պատկանում, երբ է ստեղծվել կամ ով կարող է լինել նրա հեղինակը: Ուրեմն, մանրանկարչությունը հայկական հնագրության մեջ ծառայում է որպես օժանդակ միջոց ձեռագրերից լիարժեք կերպով օգտվելու համար:

Հայերեն ձեռագրերից ամենից շատ պատկերազարդվել են Ավետարանները, Սատվածաշնչերը և կրոնաժխատական բովանդակություն ունեցող գրքերը: Եվ թեև մանրանկարչությունը հայ իրականության մեջ գոյատևել է շուրջ 1500 տարի, նրա զարգացման վաղ շրջանի մասին մենք ունենք շատ սակավ տեղեկություններ: Մանրանկարչությունը նույնպես ունեցել է իր ելևէջները: Եղել են պահեր, որ արվեստի այդ ճյուղը ապրել է իր բուռն զարգացումը և, ընդհակառակը: Հասկանալի է, որ այդ ամենը կապված է եղել Հայաստանի քաղաքական ու տրն-

տեսական զարգացման ընդհանուր ընթացքի հետ և պայմանավորվել է նրանով:

Մանրանկարչության զարգացումը նկատելիորեն նվազել է սել-ջուկ-թուրքերի արշավանքներով՝ 11—12-րդ դարերում, և վերջիններիս տիրապետության ժամանակաշրջանի գրքային գեղանկարչության հուշարձաններից շատ քիչ բան է մեզ հասել: Կարճատև է եղել նաև Զաքարյանների իշխանության տարիներին պատմական Հայաստանի մի մասում սկսված մշակութային կյանքի և մանրանկարչության զարթոնքը: 1240-ական թվականներին, երբ ողջ երկիրը նվաճվում է մոնղոլների կողմից, Հայաստանում սկսվում է քաղաքական և սոցիալական իրավագրկության, տնտեսության աննախընթաց փլուզման մի ժամանակաշրջան, որը գրեթե ամբողջապես բացառում էր նաև արվեստի այդ ճյուղի շատ թե քիչ առաջընթացը: Եվ միայն հայ ժողովրդի հոգեվոր տոկոսությունն է, որ չի դադարեցնում ձեռագրերի ստեղծման և նկարազարդման ընթացքը: 16—17-րդ դարերում, երբ Հայաստանը կռվախնձոր է դառնում Թուրքիայի և Իրանի միջև, երկրի մշակութային զարգացումը գրեթե կանգ է առնում: Իր անկման ժամանակաշրջանն է սուրբում նաև մանրանկարչությունը: Նկարազարդ ձեռագրերի նվազումը ինչ-որ չափով պայմանավորված էր նաև հալկական տպագրության հանդես գալով:

Հալկական գրքային գեղանկարչության մասնագետները, ըստ ոճական առանձնահատկությունների, մանրանկարչության մեջ իրավացիորեն նկատում են երկու ուղղություն՝ **ակադեմիական** և **ժողովրդական**: Առաջինն արտահայտել է ֆեոդալական վերնախավի գեղագիտական ճաշակը, երկրորդը՝ հասարակ ժողովրդի: Ակադեմիական ուղղության մանրանկարներն աչքի են ընկնում կատարման տեխնիկայի բազմաշերտ և թանձր եղանակով, զգեստների, մարդկային դեմքերի մանրակրկիտ մշակմամբ, ֆիգուրների վեհ ու գեղեցիկ շարժումներով: Բարդ բնանկարի ֆոնի վրա պատկերվում են բազմաթիվ ու բազմազան կերպարներ: Այստեղ մեծ տեղ են գրավում կենդանիների, թռչունների պատկերները, գույներից գերակշռում են կապույտ ֆոնը և ոսկին: Այս ամենը բնորոշ էր միայն այն նկարիչներին, որոնք անցել էին երկաթաձառ ակադեմիական դպրոց:

Ժողովրդական մանրանկարչության բնորոշ գծերից է լակոնիզմը, որն արտահայտվում է գործող անձանց կրճատմամբ, ֆոնի, բնանկարի, կենցաղային առարկաների բացակայությամբ, գույների սահմանափակ ընտրությամբ, առանց ոսկու գործածության, գեղանկարչության պարզությամբ և համեմատաբար էժան ու մատչելի նյութերի օգտա-

գործմամբ: Այս ուղղության մանրանկարներն աչքի են ընկնում մարդկային դեմքերի և շարժումների բացառիկ սրտահայտչականությամբ:

Համեմատաբար վաղ շրջանի նկարագարող հուշարձանների նյութը բացառապես մագաղաթն էր, որը թանկության պատճառով, բնականաբար, օգտագործվում էր խնայողությամբ: Թողլով այդ նպատակի համար օգտագործվել է համեմատաբար ավելի ուշ՝ 13-րդ դարի կեսերից:

Վաղ շրջանի (6—7-րդ դդ.) մանրանկարների կերպարները, ինչպես նաև ողջ գեղանկարչությունը հիշեցնում են Լմբատավանքի, Արուճի և այլ հուշարձանների որմնանկարները: Հատկապես 9—10-րդ դարերից մեզ հասած ձեռագրերում (Մլքե թագուհու Ավետարան, Կարսի Ավետարան, Տրապիզոնի Ավետարան և այլն) սրդեն սուկա են հայկական մանրանկարչության հետագա զարգացման հիմնական գծերը, որոնք են.

ա) սյունագարդ խորաններ, որոնք ունեն ճարտարապետական կամարը հիշեցնող զարդանկարային հորինվածք: Սրանց ներսում տեղավորված են լինում տառ-թվանշաններ՝ Ավետարանի համաբարբառ: Ծարտարապետությունը այստեղ ոչ միայն մանրանկարի պատկերավորման մասն է, այլև ուշադրության կենտրոնում գտնվող մարդկային ֆիգուրների ֆոնը,

բ) ոսկետառ անվանաթերթեր՝ գլխագարդերով և տիտղոսագարդերով,

գ) տերունական նկարներ, որոնք պատկերում են Քրիստոսի կանգնածի կամ դեպքերը, որոնք ընկնում են եկեղեցական տոների ժամանակ և վերջապես՝

դ) բնագրի հետ դրվող զարդանկարներ:

11-րդ դարի վերջերից շատ ինքնատիպ ու զարգացած ձևեր է բնորոշում բաժանագարդը, որը լուսանցքներում տառ-թվանշանի շուրջը նկարվող զարդանկարային հորինվածքն է, որով համարակալվում էին գրքի գլուխներն ու պարբերությունները: Հին ձեռագրերում բաժանագարդը մի փոքրիկ շրջանակ է՝ մեջը տառ-թվանշան, որը որպես կանոն զարդարված է լինում պարզ ու հասարակ, բայց չկրկնվող նախշերով: Հետագայում է, որ այդ նշան-զարդը ստանում է բուսական բարդ հորինվածք:

Հայ մանրանկարիչների զարդարվեստային մտածողության ընդգրկումը բացառիկ կերպով լայն է եղել, անսպառ ու բազմակողմանի: Հայկական ձեռագրական զարդարվեստի անքակտելի մասն է կազմել նաև բուսական ու կենդանական աշխարհը: Ժամանակի ընթացքում

բուսական զարդաձևերն երբեմն այնքան են ոճավորվել ու մշակվել, որ դարձել են համարյա անճանաչելի: Դրան հակառակ, կենդանիները զարդանկարի մեջ գրեթե չեն աղավաղվել:

Հայկական մանրանկարների հորինվածքի անբաժանելի մասն են հան ավետարանիչների պատկերները՝ Մատթեոսը՝ մարդու, Մարկոսը՝ առյուծի, Դուկասը՝ հորթի, Հովհաննեսը՝ արծվի այլաբանություններով: Մինչև 11-րդ դարը ընդունված սովորություն է եղել ավետարանիչներին պատկերել մեկ էջի վրա՝ չորսը միասին կանգնած փճակում: Հետագայում այդ սովորույթը փոխվում է և ավետարանիչները ներկայացվում են առանձին-առանձին, նստած յուրաքանչյուրը իր Ավետարանի սկզբում:

Օտար ու հետամնաց ցեղերի արշավանքները, բնականաբար, սուպարեզից դուրս են մղում շքեղազարդ ձեռագրերի ունևոր հայ պատվիրատուներին: Սակայն քանի որ գիրքը նկարազարդելու արվեստը չէր կարող անհետանալ, այն սկսում է զարգանալ նոր ժամանակների հղմարավորություններին ու պայմաններին համապատասխան: Այժմյան պատվիրատուները մեծ մասամբ քաղաքային ունևոր խավերի ներկայացուցիչներն էին, իրենց գոյությունը մի կերպ պահպանող, բայց արդեն համարյա աղքատացած հայ իշխանական տոհմերի փոքրաթիվ անդամները ու նշանավոր վանքերն ու բարձրաստիճան հոգևորականները: Այս նոր պատվիրատուներին սկսում են ավելի ու ավելի հետաքրքրել առօրյա կյանքի ու մարդու գործունեության հետ կապված երևույթները: Դրա համար էլ տվյալ ժամանակաշրջանի մանրանկարներում երբեմն պատկերվում են զուտ ժանրային ու կենցաղային տեսարաններ: Նույնիսկ ավետարանական բովանդակության մեկնաբանությունն ընդունում է կենցաղային բնույթ: Այդ ժամանակաշրջանի մանրանկարների կարեվոր առանձնահատկություններից մեկն էլ դիմանկարի ի հայտ գալն է, որն իր զարգացման բարձրակետին հասավ հատկապես կիլիկյան մանրանկարչական դպրոցում: Այդ ժամանակ փոքրացում են ձեռագրերի չափերը, շարունակվում է անվանաթերթի զարգացումը, որի վրա հաճախ է գալիս լուսանցազարդը՝ պատվանդանի վրա դրված խաչի ձևով, որը, աստիճանաբար, զարդանկարչական մի մեծ մոտիվի վերածվելով, գրեթե ամբողջովին կլանում է խաչը:

Հայկական ձեռագրերի մանրանկարներն աչքի են ընկնում զարմանալի դիմացկունությամբ և օգտագործված ներկերի արտակարգ թարմությամբ: Եթե 16-րդ դարից մեզ հասած որոշ ձեռագրեր արդեն մանրանկարներով հարուստ չեն, ապա դրա պատճառը Հայաստանի անհանգիստ քաղաքական փճակն էր: Այդ ժամանակաշրջանի ձեռա-

գրերը հաճախ հարդարված են միայն խորանցներով ու բաժանազարդերով, ոճով միօրինակ և մեկ կամ երկու գույնի ներկերի օգտագործմամբ:

Հայ մանրանկարչության ճանաչված մասնագետ Լ. Ա. Դուռնովոն մանրանկարչությունը իրավացիորեն բաժանում է մի քանի ստանձին դպրոցների, որոնց գոյությունը արդյունք էր Հայաստանի ֆեոդալական մասնատված վիճակի: Նկարչական այս կամ այն դպրոցի ձևավորման գործում վճռական դեր են կատարել խոշոր վանքերին կից գրչության կենտրոնները և նկարչական հատուկ արվեստանոցները: Հայկական միջնադարյան մանրանկարչական դպրոցներից ստավելապես հայտնի են եղել Անի-Ծիրակի, Հաղպատ-Սանահինի, Այրարատի, Վասպուրականի, Գլաձորի, Տաթևի, Կիլիկիայի, Ղրիմի, Կարինի, Նոր Զուղայի և այլ դպրոցներ:

Վասպուրականի դպրոցի մանրանկարները շքեղ չեն և արտաքինապես առանձին փայլ չունեն: Որոշ ուսումնասիրողներ Վասպուրականի մանրանկարները համեմատելով Կիլիկյան և Սյունյաց վարպետների գործերի հետ, դրանք նույնիսկ համարել են «կոպիտ», «խղճուկ» և «անկարող» գործեր: Սակայն այս բնութագրությունը արդարացի չի կարելի համարել, որովհետև Վասպուրականի դպրոցում դրսևորվել է տարբեր ոճ և բնույթ ունեցող մանրանկարները մեկ ոճի չափանիշով գնահատելու սովորույթը: Վասպուրականի մանրանկարչության ոճը ինքնատիպ է: Նրա առանձնահատկություններից մեկը հարթապատկերայնությունն է: Այստեղ գիծն ու գույները պարզ են և հասարակ, ընդհանրացված են ձևերը, շեշտված էականը: Վասպուրականի վարպետներն օգտագործում էին ընդամենը երեք-չորս գույն: Սրանց բնորոշ է նաև մանրանկարչության ժողովրդական ուղղության հատկանիշների գորացումը: Վասպուրականի մանրանկարներում բացակայում են բնանկարը, տեսարանի ետին պլանը, ճարտարապետական շինությունը և այլն: Կոնկրետ միջավայրը արտահայտվում է մանրանկարներին խորհրդանշական իմաստ տալու միջոցով կամ պարզ ու հասարակ մակագրություններով: Համեմատաբար պակաս է կիրառվում զարդանրկարը, բարդանում է բաժանազարդը և այլն:

Վասպուրականի մանրանկարչական դպրոցի ներկայացուցիչներից աչքի են ընկնում հատկապես 14-րդ դարում ապրած Ծերունը, Զաքարիա Աղթամարցին և Ռստակեսը:

Հայկական գրքային գեղանկարչության պատմության մեջ մի առանձին տեղ է գրավում Կիլիկիայի մանրանկարչական դպրոցը: Այս-

տեղ ստեղծված մանրանկարների գլուխգործոցները հիմնականում պատկանում են 13-րդ դարին:

Կիլիկյան դպրոցի մանրանկարները ամենից առաջ աչքի են ընկնում արտակարգ ճոխ ու շքեղ զարդանկարներով, վառ, բայց և խիստ ներդաշնակ գույներով, մարդկային մարմինների պատկերման վարպետությամբ և այլն: Այս բոլորը, իհարկե, պայմանավորված էին նաև Կիլիկիայում հայերի ունեցած պետական անկախությամբ ու ինքնուրույնությամբ, մի բան, որը նրանք, ավա՛ղ, կորցրել էին Մայր Հայրենիքում: Այստեղ կերտված նկարների ֆոնը և զարդանկարների շատ մանրամասներ, ինչպես նաև զգեստների ծալքերը անպայման ծածկվում են ոսկով, խորանները հարդարվում են նրբին և բազմատեսակ բուսական ու երկրաչափական զարդանկարներով և այլն: Ծառ են կիրառվում նաև որսորդական, թատերական, կրկեսային տեսարանները: Կիլիկյան դպրոցի գեղանկարչության աշխարհալացքային ամենամեծ նվաճումը նրա նոր վերաբերմունքն է դեպի մարդը, միջնադարյան արվեստի համար արտասովոր ձգտումը մարդու մեջ տեսնելու և արտահայտելու նրա անհատականությունը:

Կիլիկյան մանրանկարչության նշանավոր կենտրոններն են եղել Դրազարկ, Հոռմկյա, Սկևռա, Սիս քաղաքները, Ակների վանքը և զբրչության ուրիշ շատ կենտրոններ, որտեղ ապրել ու ստեղծագործել են այնպիսի հռչակավոր արվեստագետներ, ինչպիսիք են Գրիգորը (12-րդ դ.), Կոստանդինը (12-րդ դ.), Վարդանը (12-րդ դ.), Թորոս Ռուպինը (13-րդ դ.), Սարգիս Պիծակը (13—14-րդ դդ.) և շատ ուրիշներ: Կիլիկիայի դպրոցի որոշ նկարիչների, և առաջին հերթին Թորոս Ռուպինի գործունեությունը գնահատվում է որպես նախավերածնության արվեստի դրսևորում:

13-րդ դարի վերջերին և 14-ի սկզբներին Սյունիքի գրչության կենտրոններից առաջատարի դերը կատարում էր Գլաձորը՝ իր հռչակավոր համալսարանով: Այստեղ շուրջ վաթսուն տարի շարունակ բուռն կերպով զարգանում էր նաև գրքային գեղանկարչությունը: Մանրանկարչության **Գլաձորի դպրոցի** զարգացման սկզբնական փուլը կապված էր ավագ սերնդի նկարիչներ Հովհաննեսի և Մատթեոսի գործունեության հետ: Կրտսեր սերնդի առավել աչքի ընկնող վարպետներից էին Մոմիկը, Թորոս Տարոնացին, Պողոսը, թեև Մոմիկի գործունեությունը ժամանակաշրջանով համընկնում է նաև ավագ սերնդի ներկայացուցիչների ստեղծագործական շրջանին:

Գլաձորի մանրանկարչությունը Կիլիկիայի և Մայր Հայաստանի արվեստների մի յուրահատուկ համադրությունն է: Հայտնի է, որ ու-

սումնառության կամ փորձի փոխանակման նպատակով որոշ ժամանակ Կիլիկիայում են ապրել և ստեղծագործել Գլաձորի դպրոցի ներկայացուցիչները և, ընդհակառակը, մի շարք մանրանկարիչներ ու գեղագիրներ Կիլիկիայից եկել ու բնակություն են հաստատել Գլաձորում: Սակայն, հետաքրքիր է, որ այս կարգի փոխադարձ շփման պայմաններում նույնիսկ Գլաձորի դպրոցը չյուրացրեց Կիլիկիայում ստեղծված մանրանկարներին բնորոշ զուտ գրքային, պալատական շքեղությամբ հագեցված ոճը և միևնույն ժամանակ հեռացավ Մայր Հայաստանի արվեստին հատուկ կոթողայնությունից ու հստակությունից:

Գլաձորի դպրոցի արվեստագետների ստեղծագործություններում վառ կերպով արտահայտվում են հայրենի երկրամասի ճարտարապետությունն ու քանդակագործությունը: Եթե վաղ գլաձորյան մանրանկարներում պատկերները ավելի պլաստիկ են, ծավալային, հագուստների ծալքերը՝ բնական և այդ ամենը ունի լուսաստվերային մոդելավորում, ապա ուշ շրջանի աշխատանքները զուրկ են գեղանկարչական նման հատկանիշներից: Ուշ շրջանում չկա նաև մարդկային կերպարների նախկին բազմազանությունը: Ծաղկման ժամանակաշրջանի, այսինքն՝ 14-րդ դարի առաջին քառորդի մանրանկարներն աչքի են ընկնում երանգապնակի մեծ ներդաշնակությամբ և գույնի երանգների փոխհարաբերության հմուտ օգտագործմամբ: Ոչ մի տեղ չի հանդիպում տարբեր գույների, հատկապես սևի հետ ոսկու համադրման այնպիսի տպավորիչ եղանակ, ինչպես Գլաձորում: Սակայն ավելի ուշ այս երեւույթը փոխվում է, մանրանկարների խաչտաքդետ տեսքն ընդգծում է որոշ գույների ավելորդությունը: Գլաձորի դպրոցի գոյության վերջին շրջանը խոսում է սկսված անկման մասին, որը պայմանավորված էր Սյունյաց երկրի և ողջ Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական ընդհանուր անկյալ վիճակով:

14-րդ դարի 40-ական թվականների սկզբին դադարեց Գլաձորի համալսարանի գոյությունը: Նրա ժառանգորդը և գեղարվեստական ու նկարչական ավանդների շարունակողը դարձավ Տաթևի համալսարանը: Տաթևի նկարչական դպրոցի առանձնահատկություններից են մանրանկարների մոնումենտալիզմը և գույների ուժգին հակադրումը: Այս դպրոցի ամենաականավոր ներկայացուցիչն էր մեծ գիտնական ու արվեստաբան Գրիգոր Տաթևացին:

Հայկական մանրանկարչության ինքնուրույն ճյուղավորումներից մեկն էլ **Ղրիմի դպրոցն է:** Ղրիմի հայկական գաղթավաղոր օղյատևել է 13—19-րդ դարերում: Այստեղ կառուցված հայկական վանքերում ու եկեղեցիներում գրվել և նկարազարդվել են բազմաթիվ ձեռագրեր:

Միայն Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահպանվում են Ղրիմի գրչության կենտրոններում ընդօրինակված շուրջ 300 հայերեն ձեռագրեր:

Ղրիմի մանրանկարչական դպրոցի վարպետների ստեղծագործություններում նկատելի են մայր երկրի արվեստի ավանդներն ու կիլիկյան մանրանկարչության խոր ազդեցությունը: Ղրիմի դպրոցի վրա որոշակի ազդեցություն է թողել միջավայրը, որտեղ հայերից բացի ապրում էին նաև այլ ժողովուրդներ: Այստեղ հայ մանրանկարիչները ստեղծել էին մի ուրույն արվեստ, որը բնորոշվում է բարձր պրոֆեսիոնալիզմով, գծային և երփներանգային ձևերի յուրօրինակ զուգորդմամբ: Ղրիմի գեղանկարիչները ֆոնի ոսկին հաճախ փոխարինում էին մուգ կապույտ գույնով, որը մանրանկարներին հաղորդում է ընդգծված արտահայտչականություն և խորհրդավորություն: Ղրիմի գրչության և արվեստի առավել աչքի ընկնող կենտրոններն էին Կաֆան (Թեոդոսիա) և Սուրխաթը: Նկարիչներից հայտնի էին Նաղաշ Էռլայեն, Նիկողայոս Ծաղկարարը, Խասպեկը և ուրիշներ:

16-րդ դարի վերջերին և 17-ի սկզբներին հայ արվեստում ձևավորվում է նաև մանրանկարչության **Ջուղայի դպրոցը**, որի հետ է կապված այդ ժամանակաշրջանի հայկական ձեռագրային գեղանկարչության ամենասկանալիոր նկարիչներից մեկի՝ Հակոբ Ջուղայեցու ստեղծագործությունը: Ջուղայեցու կյանքի սկզբնական շրջանն անցել է Հայաստանում, իսկ հաջորդ շրջանը՝ Պարսկաստանում: Նա մեկն էր բազմահազար այն հայերից, որոնք 1604 թվականին Ծառ Աբասի կազմակերպած բնագաղթի ժամանակ թշվեցին դեպի Պարսկաստան և հաստատվեցին Նոր Ջուղայում: Ջուղայեցու ստեղծագործություններն աչքի են ընկնում գույների մաքրությամբ, պայծառությամբ, հորինվածքների ինքնօրինակությամբ և գեղարվեստական հնարանքներով ու նորություններով: Բուն հայրենիքից ժառանգված բազմատեսակ զարդամոտիվների մեջ մուտք են գործում նոր՝ արևելյան, գլխավորապես իրանական զարդանախշեր: Սակայն նկարիչն այդ օտար ձևերն ընկալել է յուրովի՝ այն ծառայեցնելով ազգային զարդարվեստի ընդհանուր ճաշակին ու պահպանելով: Նոր Ջուղայի աչքի ընկնող նկարիչներից էր նաև Հերասեդը (17-րդ դար):

Այս բոլորից հետո դժվար չէ համոզվել, որ նույնիսկ ընդհանուր գծերով ծանոթությունը հայկական մանրանկարչության դպրոցների առանձնահատկություններին, անհրաժեշտության դեպքում կարող է օգնել որոշելու օգտագործվող ձեռագրի գրչության վայրը և անգամ ժամանակը:

ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հնում, տպագրության գյուտից առաջ գրքերը գրվում ու տարածվում էին ձեռագիր վիճակում և այդպես էլ անվանվում էին՝ **ձեռագիր**: Այժմ նույնպես ձեռագիր ասելով նկատի ունենք ձեռքով գրված գիրքը, որին տրվում է նաև **գրչագիր** անվանումը:

Ձեռագիրը, որպես գիրք, ստեղծվում էր տարբեր արհեստավորների ու արվեստագետների միացյալ ու քրտնաջան աշխատանքով: Զեռագիր ունենալու համար ամենից առաջ անհրաժեշտ էր ձեռք բերել գրանյութը՝ մագաղաթը կամ թուղթը: Հնում, Հայաստանում ևս որպես գրանյութ օգտագործել են մագաղաթը և թուղթը, իսկ վիմագրելու համար՝ քարը: Թեև մագաղաթից, թղթից ու քարից բացի կային նաև այլ գրանյութեր, ինչպես կալվն ու պապիրուսը, սակայն դրանք մեր իրականության մեջ համարյա չեն օգտագործվել: Հայաստանում մի երկար ժամանակ, մինչև թղթի մատուցական օգտագործումը, մագաղաթը մնում էր որպես հիմնական և տարածված գրանյութ, որի պատրաստման եղանակը հայերն ընդօրինակել էին ուրիշներից:

Հունական մի հին ավանդության համաձայն, մագաղաթի գյուտը արվել է Փոքր Ասիայի Պերգամ պետության մալրաքաղաք Պերգամում, որը դեռևս մեր թվականությունից առաջ աչքի ընկնող մշակութային ու առևտրաարհեստագործական կենտրոն էր: Պերգամը, ուրիշ ապրանքների հետ միասին, Եգիպտոսից ներմուծում էր նաև պապիրուս: Սակայն մեր թվականությունից առաջ 2-րդ դարում Եգիպտոսը դադարեցնում է պապիրուսի վաճառքը Պերգամին, որովհետև վերջինիս թագավորը՝ Էվմենեսը մտադրվել էր իր երկրում Ալեքսանդրիայի գրադարանից մեծ ու հարուստ գրադարան ստեղծել, ինչը ցանկալի չէր Եգիպտոսին: Եվ այսպես, կարիքը ստիպում է պերգամցիներին նոր գրանյութ գտնելու: 197 թվականին (մ. թ. ա.) այդ նյութը հայտնագործում է Կրատես անունով մեկը և պետության ու մալրաքաղաքի անու-

նով կոչում պերգամենտ, որը համարյա նույն ձևով գործածվում է աշխարհի շատ լեզուներում: Հայերենում, սակայն, պերգամենտի փոխարենն օգտագործվել ու այժմ էլ օգտագործվում է մագաղաթ անունը, որը փոխ է առնվել ասորերեն *magal ʾeta'* գալարված մատյան, բառակապակցությունից:

Մագաղաթը, որպես գրանյութ, պատկերումս նկատմամբ ուներ շատ մեծ առավելություններ: Ամենից կարևորն այն էր, որ մագաղաթի պատրաստման եղանակը ավելի հեշտ էր, քիչ ժամանակ էր խլում և համեմատաբար էժան էր: Մյուս կողմից մագաղաթը ճկուն էր, չէր փշրվում կամ կոտրվում, ինչպես պատկերուսը: Այն կարելի էր լվանալ և նորից օգտագործել: Նրա թերթի երկու երեսների վրա կարելի էր գրել ու նկարել և այլն: Փոփոխ և ցեցից պաշտպանելու համար մագաղաթի թերթերը ծածկում էին հատուկ քսանյութով, որը ստացվում էր մաշրի ծառից:

Հայաստանում միջին դարերում մագաղաթի պատրաստմամբ ըզբաղվում էին շատերը, հայ մասնագետների արտադրանքը բավարարում էր տեղական պահանջները և նրա ներմուծման անհրաժեշտությունը չէր զգացվում:

Մագաղաթը պատրաստում էին կաթնասուն կենդանիների՝ գառան, աչծի, ոչխարի, հորթի, ավանակի, վաչրի նապաստակի մորթուց: Փոքրիկ գառան մորթուց պատրաստված մագաղաթն ամենաբարձր զինն ուներ, որովհետև այն իր նրբությամբ ամենալավորակն էր: Մագաղաթի որակը կախված էր նաև պատրաստողի հմտությունից, պատրաստման տեխնոլոգիայից և օգտագործվող քիմիական նյութերի ճիշտ ընտրությունից:

Մագաղաթի արհեստանոցները Հայաստանում գտնվում էին հիմնականում վանքերին ու եկեղեցիներին կից գործող գրչության կենտրոններում: Այստեղ մագաղաթագործ վարպետները հոգևոր ու աշխարհիկ մեծամեծների նյութերով կատարում էին նրանց պատվերները: Հայերեն ձեռագրերում պահպանվել են բազմաթիվ դեղատոմսեր և տեխնոլոգիական գործողությունները պարզաբանող ցուցմունքներ, որոնց հիման վրա էլ մագաղաթ պատրաստելու արվեստը փոխանցվել է սերունդներուն՝ ու չի կորել:

Մագաղաթն իր առավելություններով հանդերձ, արժեքի տեսակետից նույնպես թանկ էր նստում: Մեկ ամբողջական ձեռագիր ստեղծելու համար հաճախ անհրաժեշտ էր լինում ձեռք բերել տասնյակ ու հարյուրավոր հորթի կամ ոչխարի մորթի: Հայտնի է, օրինակ, որ հայերեն ամենախոշոր ձեռագրի՝ Մուշի ճառընտրի (55,3 × 70,5 սմ)

վրա (1200 — 1202 թթ.) ծախսվել է 600 հորթի կաշի: Այն կշռում է 27,5 կգ: Եթե դրան ավելացնենք նաև մորթիների մշակման, ձեռագիրը գրելու, զարդանկարելու, կազմելու և մյուս ծախսերը, ապա պարզ կլինի, թե ձեռագիրը որպես սպրանք ինչպիսի գին ուներ: Այդ էր պատճառը, որ այն ժամանակ հասարակության բոլոր անդամները ձեռագիր պատվիրել կամ գնել չէին կարող: Այդ հնարավորությունն ունեին միայն բարձրաստիճան հոգևորականները, թագավորները, իշխանները, անվանի զորականները և բոլոր նրանք, ովքեր նյութական և ֆինանսական միջոցներ ունեին: Դրա համար էլ ձեռագրերի պատվիրատուները գերազանցապես խոշոր վանքերն էին կամ վերոհիշյալ խավերի ներկայացուցիչները և ոչ հասարակ մարդիկ: Հայկական քրիստոնեական պաշտամունքի մեջ գոյություն ունեցող մատաղացու անատունի մորթու հաճմունքը վանքին կամ եկեղեցուն գուցե ավելի շատ արվում էր տրվյալ հոգևոր հաստատության ձեռագրական ծախսերը թեթևացնելու համար: Վանքերում ու եկեղեցիներում հավաքված մորթիները աքիստանոցներում մշակում ու մագաղաթ էին դարձնում, որից հետո սկսվում էին ձեռագրական մյուս պրոցեսները:

Ժամանակը, սակայն, հաճախ քայքայում, շարքից հանում էր նաև մագաղաթյա ձեռագրերը: Այդ ձեռագրերի ստույգ և պիտանի թերթերը միջին դարերում լվանում և նորից էին օգտագործում: Սակայն նույնիսկ ամենահաջող լվացումը հին տեքստերը թերթերի վրայից իսպառ ջրնջել չէր կարող: Հայերենում այդ լվացված ու նորից գրված ձեռագիրը կոչվում էր **կ ր կ ն ա գ ի ր** ձեռագիր, որոնցից միայն մեկ տասնյակ ամբողջական ձեռագրեր և բազմաթիվ պատռուկներ պահպանվում են Երևանի Մատենադարանում: Այդ ձեռագրերի միջազգային անվանումը **պալիմպսեստ** է (παλιμψεστος հունարեն նշանակում է ջնջված, մաքրված և նորից գրված ձեռագիր): Այժմյան տեխնիկական հնարավորությունները թույլ են տալիս ընթերցել կրկնագիր ձեռագրերի հին տեքստերը, որոնք բնականաբար գիտության համար հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Մեր թվականության 2-րդ դարում Չինաստանում հայտնագործված **թ ու ղ ք ը** (գյուտարարը՝ Ցայ Լուն) շուտով տարածվում է նաև մյուս երկրներում ու դառնում մագաղաթի լուրջ մրցակիցը:

Թուղթը, որպես նոր գրանյութ, Հայաստանում սկսել է օգտագործվել 8—9-րդ դարերում կամ գուցե դրանից էլ առաջ: Հայերեն ամենահին ու ամբողջական թղթյա ձեռագիրը 981 թվականի պատմափիլիսոփայական երկերի ժողովածուն է, որը պահվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Թուղթը պատրաստում էին տարբեր փայտանյութերից, բուսական թաղանթներից ու բամբակից: Այն որպես գրանյութ և՛ էժան էր և՛ իր հատկություններով նախընտրելի, քան մագաղաթը: Հայաստանում 12—13-րդ դարերից սկսած, թուղթը կամաց-կամաց ասպարեզից դուրս է մղում մագաղաթին: Հայաստանում թուղթը ներմուծվող ապրանք էր, այն ստանում էին սկզբում Թավրիզից կամ Դամասկոսից, իսկ հետո նաև եվրոպական երկրներից: 18-րդ դարում կաթողիկոս Սիմեոն Երեվանցու ջանքերով Էջմիածնում հիմնված թղթի առաջին փոքրիկ գործարանը իր սահմանափակ արտադրանքով չէր կարող բավարարել այն ժամանակվա պահանջները, դրա համար էլ շարունակվում էր նրա ներմուծումը դրսից: Թղթի ներմուծման և նրա լավ կամ վատ որակի մասին բավական շատ տեղեկություններ կան հայկական աղբյուրներում: Այդ տեղեկություններից երևում է, որ ձեռք բերված թուղթը անմիջապես չէին օգտագործում, այլ ենթարկում էին նախնական մշակման, այսինքն, ինչպես այն ժամանակ էին ասում, կոկում էին: Այդ գործողությունը, ըստ երևույթին, դժվարին ու աշխատատար պրոցես էր, որովհետև դրանով զբաղվում էին հատուկ մասնագետները, որոնք կոչվում էին **կ ո կ ո ղ ն ք**: Սրանք հատուկ կոկիչներով հարթեցնում էին մագաղաթը և թուղթը, կտրատում, թերթերի էին վերածում, փայտե կամ ոսկրե տողաշարով կամ քանոնի օգնությամբ սեղմելով ու գծելով տողատում էին թերթերը և դրանք պատրաստում գրելու համար: Մագաղաթի և թղթի վերջնական մշակման ժամանակ օգտագործում էին նաև տարբեր տեսակի դանակներ, կտրիչներ ու մկրատներ, որոնց մասին նույնպես հիշատակություններ կան ձեռագրերում: Գրելու համար պատրաստված մագաղաթյա կամ թղթե թերթերը ծալում, դարձնում էին ոչ մեծածավալ մամուլներ ու հետո սկսում գրել:

Գրելու գործողությունն իրականացնում էին այդ բնագավառում մասնագիտացած մարդիկ, որոնց կոչում էին **գ ր ի չ ն ք**: Գրում էին երկաթյա, եղեգնյա (հունարեն՝ *χαλαρος*, որից և հայերենում՝ դալամ) ու սագի փետուրներից պատրաստված գրչածայր-գրիչներով: Եղեգնյա կամ փետուրե գրչածայրերով երկար գրել հնարավոր չէր, որովհետև դրանք շատ շուտ մաշվում ու բթանում էին: Դրա համար էլ գրիչները մշտապես իրենց մոտ ունենում էին հատուկ սրիչներ՝ «գրչատաշներ», որոնցով սրում էին մաշված գրչածայրերը: Հետագայում գրիչ-գրչածայրերը կատարելագործվում են այնպես, որ մեկ անգամ թանաքի մեջ թաթախելուց հետո հնարավոր էր լինում մեկ ամբողջական էջ գրել: Այս գրիչները պետք է որ ներկա ինքնահոսների կամ գնդիկավոր գրիչների նախատիպերը եղած լինեն:

Գրելու համար Հայաստանում օգտագործում էին մի քանի տեսակի **ք ա ն ա ք ն եր** (հայերենում կոչվում է մակ մելան, որը փոխառություն է հունարեն *μελαν* բառից, որ նշանակում է սևադեղ): Հայկական թանաքները բազմազան են: Ամենից շատ օգտագործվել են սև, շագանակագույն, կարմիր ու սրանց մուգ կամ բաց երանգի թանաքները, որոնք այնքան բարձրորակ էին, որ դարերի ընթացքում գրեթե նույնությամբ պահպանել են իրենց գույնն ու թարմությունը:

Թանաք պատրաստելը նույնպես նեղ մասնագիտություն էր, որը պահանջում էր քիմիական որոշակի գիտելիքների իմացություն: Թանաքները պահում էին մետաղյա, ապակյա կամ կավե ամանների ու սրվակների մեջ, իսկ գրելու համար անհրաժեշտ չափով լցնում էին թանաքամանի մեջ և օգտագործում: Այդ թանաքամանը կոչվում էր **կ ա դ ա մ ա ր** (հունարեն՝ *χαλαμύριον* բառից, որը նշանակում է գլորչատուփ):

Վերևում հիշատակված թանաքներից բացի Հայաստանում պատրաստել և օգտագործել են մակ կապույտ, կանաչ, դեղին, մարնջագույն, վարդագույն և այլ թանաքներ ու ներկեր: Գունավոր թանաքներն ավելի շատ օգտագործում էին զարդագրության և մանրանկարչության համար: Հայերեն ձեռագրերում պահպանվել են բազմաթիվ դեղատոմսեր, որոնք ցուցմունքներ են պարունակում ներկերի ու թանաքների պատրաստման եղանակների մասին:

Հայկական ձեռագրական արվեստի ու մանրանկարչության մեջ օգտագործված բարձրորակ ու բազմերանգ ներկերն ու թանաքները պատրաստում էին բույսերից, միջատներից (որդան կարմիր) և հաճախյութերից: Ներկերից ու թանաքներից ամենից հարգի էին կարմիրն ու կապույտը, ապա մակ՝ երկնագույն, մարնջագույն և ուրիշ գույներ ու սրանց երանգները: Գրքարվեստի հայ մասնագետները մանրանկարչության և զարդարվեստի մեջ մեծ հմտությամբ և անկրկնելի ճաշակով էին օգտագործում մակ ոսկին: Ոսկին նրանք հատուկ քիմիական նյութերով լուծում, դարձնում էին թանձր զանգված և վրձնի միջոցով զարդանկարում, կամ էլ հատուկ եղանակով ստանում էին ոսկու ֆոլգալանման բարակ թերթիկներ, որոնք այնուհետև կաշուն նյութերով փակցվում էին նկարի համապատասխան հատվածներում:

Կարմիր ներկի ու թանաքի ստացման հիմնական նյութը որդան կարմիր կոչվող միջատն էր, որը հավաքում, չորացնում էին, ապա փոշիացնում ու հատուկ լուծիչներով բացելով, ստանում էին մուգ ու բաց երանգներով ցանկացած կարմիրը: Որդան կարմիրով ոչ միայն նկարում կամ գրում էին մագաղաթի ու թղթի վրա, այլև ներկում էին

բրդյա ու բամբակյա կտորեղէնը: Որդան կարմիրը իբրև ներկանյութ շատ դիմացկուն էր, և ժամանակը նրա վրա կարծեք չէր ազդում: Նրանով ներկած նյութերն ու նկարները զարմանալիորեն մինչև այժմ էլ պահպանում են իրենց հիասքանչ գունագեղությունն ու թարմությունը: Այդ է պատճառը, որ որդան կարմիրը Հայաստանից արտահանվող ապրանքների մեջ միշտ էլ գրավում էր առաջնակարգ տեղ և արտաքին շուկաներում ուներ բարձր գին: Օտար հեղինակներն այդ ներկանյութի մասին հիացմունքով են խոսում և այն ուղղակի անվանում են «հայկական ներկ»:

Թանաքների ու ներկերի համար որպես լուծիչներ օգտագործվել են ամենատարբեր նյութեր՝ ջուր, ձու, բուսական յուղեր ու կենդանական ճարպ, մեղրամոմ, խեժանյութեր, տարբեր բաղադրության սոսինձներ, այլև այլ քիմիական նյութեր, որոնց մի մասի պատրաստման եղանակն ու օգտագործման կարգը հայտնի չէ:

Գրելու և նկարելու համար գրենական պիտույքներից օգտագործվել են նաև տարբեր տեսակի ու սրության գրիչներ, կարկիճներ, սրիչներ և մագից ու փետուրից պատրաստված վրձիմներ:

Ձեռագիրը ավարտելուց հետո սկսում են այն զարդանկարել: Այդ աշխատանքը կատարում էին **ծ ա դ կ ո դ - ն կ ար ի չ ն եր ը**, որոնք իրենց արվեստի հմուտ և գիտակ վարպետներն էին: Նրանք համբերատարությամբ և ճաշակով զարդանկարում էին ձեռագրերը, ծաղկում վերնագրերն ու գլխատառերը: Այդ աշխատանքը սովորաբար կատարվում էր կամ ըստ պատվիրատուի հանձնարարության, կամ էլ ծաղկողների ու մանրանկարիչների անհատական մտահղացմամբ ու ճաշակով: Նկարագարդման աշխատանքին հաջորդում էր կազմելու աշխատանքը: Որպես կազմանյութ այն ժամանակ հիմնականում օգտագործում էին նուրբ ու բարակ տախտակիկները և մշակված կաշին: Կազմելու աշխատանքով դարձյալ զբաղվում էին մասնագետ վարպետները՝ **կ ա գ - մ ա ր ա ր ն եր ը**: Սրանք ձեռագրի սխտրաստի մամուլները կարում, իրար էին միացնում և հատուկ մամլիչով սեղմելուց ու չորացնելուց հետո ամրացնում էին կազմին: Կազմի համար նախօրոք մշակված ու պատրաստված կաշին սոսինձով փակցնում էին կազմացու տախտակիկների երկու կողմերի արտաքին երեսներին: Իսկ կաշեպատ երեսի հակառակ կողմից, այսինքն ներսից, աստառապատվում էր, որի համար սովորաբար օգտագործվում էր որևէ զարդադաշ, ասեղնագործ կամ միագույն կտոր, ինչպես նաև հնացած մագաղաթյա կամ թղթե ձեռագրերի թերթեր: Այդ կազմաստառները երբեմն լինում էին ավելի հին, քան նոր գրված ու կազմվող ձեռագրերը: Կտորե կազմաստառները

փաստացի ու անգնահատելի վկայություններ են միջնադարյան Հայաստանի մանածագործվածքի զարգացման մակարդակի վերաբերյալ:

Ձեռագրի ապահովության համար կարված մամուլներին սկզբից ու վերջից ավելացնում էին նաև մեկ կամ ավելի թերթիկներ, որոնք սովորաբար հին, շարքից դուրս եկած ձեռագրերից մնացած թերթիկներ էին: **Ձեռագրերը պահպանող այս թերթիկները հայերենում կոչվում են պահպանակներ:** Հայագիտության համար թե պահպանակները, թե կազմաստառի համար օգտագործված ձեռագրական պատտիկները բացի հնագրական արժեքից, երբեմն ունենում են նաև պատմաբանասիրական բացառիկ արժեք:

Կազմարար վարպետները մեծ մասամբ կաշեպատ կազմերը նախազարդում էին, նրանց տալիս էին գեղարվեստական տեսք: Կազմը նախշվում էր դրվագելու կամ սեղմելու, դրոշմելու եղանակներով, որը իրականացվում էր մետաղյա գործիքներով ու այդ նպատակի համար հատուկ պատրաստված նախշիչներով: Հարուստ խավերի ներկայացուցիչների պատվիրած ձեռագրերը երբեմն կազմում էին թանկարժեք քարերով դրվագված ոսկով, արծաթով կամ այլ մետաղներով: Այդ ձեռագրերի մեծ մասը հասկանալի պատճառներով կորել ու չի պահպանվել: Սրանցից մնացել ու մեզ են հասել միայն մի քանի տասնյակ, որոնք պահվում են Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և այլ ձեռագրատներում: Այդ կարգի կազմերն արդեն ստեղծվել են ոչ միայն սովորական կազմարարների, այլև հմուտ ոսկերիչների ձեռքերով: Մետաղյա կազմերը պատրաստում էին ձուլման ու կաղապարման, քանդակելու կամ էլ մետաղյա թելերը հյուսելու եղանակներով: Այս բոլոր կազմերն էլ արվեստի նուրբ ու հիասքանչ կոթողներ են, հալարվեստագետ-վարպետների հմտության ու քարձր ճաշակի վկաներ:

Հայկական կազմարարական արվեստի մեջ ստանձնահատուկ տեղ է գրավում Երևանի Մատենադարանի № 2374 ձեռագրի կազմը, որի նյութը փղոսկր է: Այդ կազմը հայկական կիրառական արվեստի մի զարմանահրաշ ստեղծագործություն է, կատարված 5—6-րդ դարերում: Փղոսկրյա այս կազմը իրավունք է տալիս ենթադրելու, որ Հայաստանում այն միակը չի եղել, որ փայտի, կաշվի ու մետաղի հետ փղոսկրը նույնպես օգտագործվել է որպես կազմի նյութ:

Այսպիսով, միջնադարյան ձեռագրերի նախազարդ կազմերը նույնպես հայկական գարդարվեստի յուրատեսակ նմուշներն են: Կազմերի վրա օգտագործվել են մարդկային, կենդանական, երկրաչափական, բուսական և այլ կարգի նախշեր, որոնք անխզելիորեն կապված լինե-

լով միջնադարյան հայկական մանրանկարչական արվեստի հետ, այսօր էլ բարձր են գնահատվում մասնագետների կողմից:

Վերևում ասվածից պարզ դարձավ, որ ձեռագրերի ստեղծումը բարդ, երկարատև ու աշխատատար պրոցես էր: Այն իրագործվում էր ամենատարբեր մասնագիտությունների տեր մարդկանց համատ, քըրտնաշան ու համագործակցված աշխատանքով: Ծիշտ է, երբեմն պատահում էր, որ այդ արվեստի հետ կապված բոլոր գործողությունները՝ մագաղաթ պատրաստելուց սկսած մինչև ձեռագիր գրելն ու կազմելը կամ զարդանախշելը կատարում էր մեկը, սակայն դրանք բացառիկ դեպքեր էին: Ձեռագիրը, որպես այդպիսին, կոլեկտիվ ու համերաշխ աշխատանքի արգասիք էր: Ձեռագրական արվեստի մասնագետները հիմնականում ցածրաստիճան հոգևորականներն ու աշխատավորական զանգվածների ներկայացուցիչներն էին, որոնք ապրում ու ստեղծագործում էին կենսական ամենադժվարին պայմաններում, մշտական կարիքի մեջ: Նրանք ստեղծագործում էին վանքերի ու եկեղեցիների մութ, խավար ու ցուրտ խցերում, ճրագի աղոտ լույսի տակ, երբեմն քաղցած ու ծարավ: Ձեռագրերում շատ են հանդիպում գրիչների, կազմարարների և մյուսների թողած հիշատակագրությունները իրենց չարքաշ վիճակի մասին, նաև շնորհակալության ու երախտիքի խոսքեր, ուղղված իրենց համար նույնիսկ մեկ գավաթ թան կամ մի քիչ վառելիք բերող բարի մարդկանց: Գրիչներն ու ձեռագրեր ստեղծող վարպետները փաստորեն անձնական կյանք չեն ունեցել: Նրանք ստեղծագործել են ոչ միայն տնտեսական սուղ դրության մեջ, այլև օտարի դաժան տիրապետության, արշավանքների ու ասպատակությունների պայմաններում: Պատահում էր, որ ձեռագիրը գրելու կամ նկարագրողելու պրոցեսը երկար ժամանակով ընդհատվում էր, կոլեկտիվ աշխատանքը խափանվում էր, և եթե գրիչը երջանիկ պատահականությամբ կենդանի էր մընում ու կարողանում էր ինչ-որ տեղ, թշնամու աչքից հեռու պատասխարվել, ապա նա իր հետ վերցրած ձեռագիրը ավարտում էր այնտեղ: Զրկանքներով լեցուն այդ կյանքը հալումաշ էր անում գրիչներին, քայքայում նրանց առողջությունը. նրանց ձեռքերը սկսում էին դողալ, աչքերը լավ չէին տեսնում: Այս դեպքում նրանց ընդհատված աշխատանքը նույն եռանդով շարունակում էին աշակերտները կամ այլ մարդիկ, իսկ աշխատանքը հարկադրաբար դադարեցնող գրիչը համեստորեն դիմում էր ընթերցողին թե՛ «անմեղադիր լեռուք վասն սխալանացս, քանզի կարն մեր այս էր»:

Հայկական ձեռագրական արվեստի հետ կապված համարյա բոլոր մասնագետները զարմանալի համեստ ու չափավոր մարդիկ էին,

մեծամտությունն ու գոռոզությունը նրանց համար խորթ հասկացողություններ էին, թեև արվեստի ու գիտության համար այդքան արժեքավոր ստեղծագործություններ լույս աշխարհ բերած լինելու համար ներանք ադալիսին լինելու իրավունքն ունեին: Գրիչների անսահման համեստությունը բնորոշող բազմաթիվ հիշատակություններից բերենք միայն մեկը՝ Հովհաննես գրչի խոսքերը, որը 1280 թվականին Կիլիկիայում գրած ձեռագրում ասում է. «Արդ գրեցաւ սա ձեռամբ մեղապարտ եւ անարժան ծառայիս Աստուծոյ սուտանուն կրանատրի Յոհաննիսի, որ միայն զձեռս ունիմ քահանայութեան, այլ մեղաք լի եմ... գրեցի զսա ի վայելումն անձին իմոյ եւ ի յիշատակ հոգւոյ ինձ եւ ծնողաց իմոց... ոչ գիտելով զգրչութիւն, այլ միայն ցանկացեալ հոգելից տառիս. աղաչեմ անմեղադիր լինել խոշորութեան եւ սխալանացս որ ի սմայ է...»:

Ձեռագիր կերտող վարպետների անմնացորդ նվիրումն իրենց գործին մեծ խորհուրդ ուներ: Այն պայմանավորված էր Հայաստանի ու հայ ժողովրդի պատմաքաղաքական իրավիճակով: Պետականությունը կորցրած, օտարի տիրապետության տակ հեծող և ֆիզիկական բնաջնջման եզրին կանգնած հայ մտավորականությունը հարկադրված էր միջոցներ գտնել գոյատևելու համար և այդ միջոցներից ամենագլխավորը մարենի լեզուն ու ազգային ավանդույթները պահպանելն էր գրքի ու գրքարվեստի միջոցով: Գրքի ունեցած համազգային դերի նշանակության գիտակցումն էր հալին թելադրել նրա ստեղծողին՝ Մեսրոպ Մաշտոցին սրբացնել: Գրքասիրությունը հայ մարդուն մղել է ուրիշների համար գուցե անծանոթ այնպիսի զոհողությունների, ինչպես, ասենք «գերի» տարված ձեռագրերի որոնելն ու ամեն ինչի զոհաբերությամբ ազատելն ու ետ բերելը: Հայոց Մեծ եղեռնի տարիներին պատահել է, որ հայ մարդը արյան փոթորիկների մեջ թողնելով իր տուն ու տեղը, հարստությունը, գանձը, անգամ հարազատ զավակին, գիտակցաբար գերադասել է ձեռագիրը փրկել ու ազատել, և ազատել է: Նման հոգեբանությունը հաստիկ է եղել միայն հայ մարդուն, որովհետև ձեռագրի ու գրքի մեջ նա տեսնում էր ազգային ոգու պահպանման ու հարստման հնարավորությունները, որոնք գանձ ու հարստությունից շատ վեր հասկացողություններ էին:

Հայկական ձեռագրական արվեստի մեջ հաստիկ տեղ են գրավում **հ ի շ ա տ ա կ ար ա ն ն եր ը**, որոնց հեղինակները գերազանցապես վերևում ներկայացված գրիչները, կազմարարները, նկարազարդողները, ձեռագրերը վերանորոգող վարպետներն ու պատվիրատուներն էին: Հիշատակարանները սովորաբար գրվում էին ավարտված ձեռագրի

վերջում կամ առանձին հատվածներից հետո և անգամ լուսանցքներում: Հիշատակարաններից ավելի սեղմ ու համառոտները կոչվում են **հիշատակագրություններ**: Սրանք երկուսն էլ թեև ձեռագրերի ընդհանուր բովանդակության հետ առնչություն չունեն, սակայն իրենց բնույթով միջնադարյան հայ գրչությանը շատ հատուկ և բարձրարժեք ստեղծագործություններ են, որովհետև դրանց հեղինակները երբեմն շատ մանրամասնորեն պատմում են իրենց, հարազատների ու մերձավորների մասին, նշում ձեռագիրը գրելու, կազմելու, վերանորոգելու թրվականը, վայրը և քաղաքական դեպքերի, սովի, համաճարակի, տարերային աղետների, թշնամիների հարձակումների և դրանց հետ կապված ձեռագրագործ վարպետների ծանր առօրյայի մասին, որոնք այլ կարգի աղբյուրներում ընդհանրապես բացակայում են: Ուրեմն, հիշատակարանները գրված լինելով դեպքերին անմիջապես ժամանակակից անձնավորությունների կողմից, վստահելի ու բարձրարժեք սկզբնաղբյուրներ են և մեծ չափով լրացնում են պատմագիտական բովանդակության մյուս սկզբնաղբյուրների պակասը:

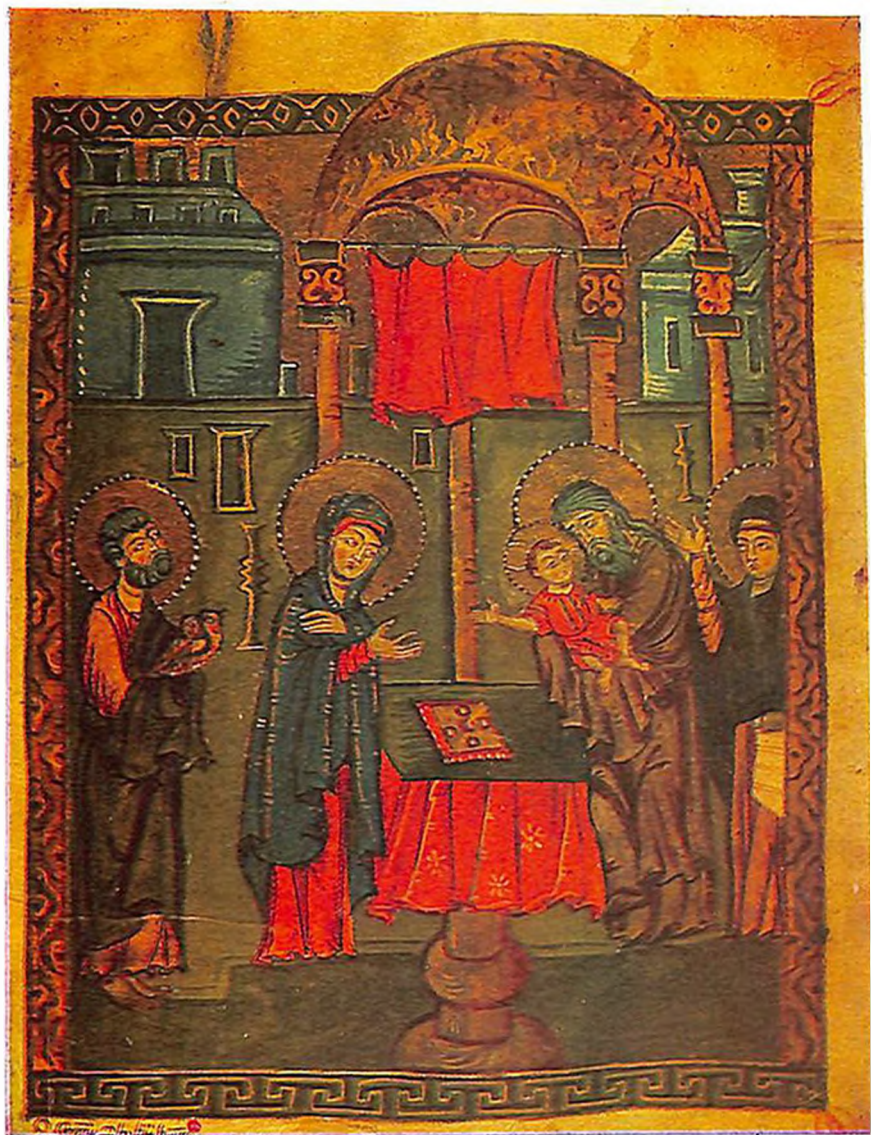
Արդեն ասվել է, որ ձեռագրերն ստեղծվում և հիմնականում պահպանվում էին վանքերում ու եկեղեցիներում: Այստեղ էին սպրում ձեռագրագործ վարպետները, այստեղ էին գտնվում հայ գրչության կենտրոնները, դպրոցներն ու միջնադարյան տիպի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները՝ համալսարանները: Մի կողմից Հայաստանի աշխարհագրական պայմանները, մյուս կողմից օտարների տիրապետությունն ու քաղաքական անկայուն վիճակը, հայկական գրչության կենտրոններին թույլ չէին տալիս նորմալ կերպով զարգացնելու ներքին բազմակողմանի կապերն ու կանոնավոր համագործակցությունը: Դրա համար էլ հայկական գրչության կենտրոնները կամա թե ակամա ձեռք էին բերում իրենց հատուկ ուղղվածություն և ստեղծագործական, գիտական ու մշակութային յուրահատուկ առանձնահատկություններ, որոնք երբեմն հնարավորություն են տալիս մասնագետներին որոշելու տվյալ ձեռագրի գրության տեղն ու մոտավոր ժամանակը:

Ձեռագրերի գիտական ուսումնասիրությունն ունի որոշակի կարգ ու կանոն, որոնց պահպանումը պարտադիր է բոլորի համար: Այդ կարգ ու կանոնների մեջ սմեհից կարևորը ուսումնասիրվող ձեռագրի նկարագրությունն է, որն անվանվում է **սիգնատուրայի լրացում** (փոխառություն է ռուսերենից, որ նշանակում է դեղորայքի սիտակ): Սիգնատուրայի լրացումը կատարվում է **համառոտ** և **ընդարձակ** ձևերով: Եթե ուսումնասիրողը ձեռագրի հետ առնչվում է սովորական, թոռուցիկ կերպով, սիգնատուրան տրվում է համառոտ: Իսկ եթե կազ-

մըվում է ձեռագրի համեմատական-գիտական բնագիրը, կամ այն ենթարկվում է հանգամանալից ուսումնասիրության, ապա սիզմատորայի լրացումը կատարվում է ընդարձակ ձևով: Համառոտ սիզմատորայում տրվում է օգտագործված ձեռագրի պատկանելությունը, այսինքն, թե այն որ մատենադարանի կամ հավաքածուի մեջ է մտնում (Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագրատուն և այլն), համարը, գրության ժամանակը, տեղը, նյութը (մագաղաթ, թուղթ), գրությունը (երկաթագիր, բոլորգիր և այլն), գրիչը, վերնագիրը (Ավետարան, գիտական նյութերի ժողովածու), լիճակը (ձեռագիրն ամբողջական է, թե պակասավոր): Ընդարձակ սիզմատորայում վերոհիշյալ տվյալներին ավելացվում են նաև ձեռագրի թերթերի և պրակների քանակը, մեծությունը (երկարությունը, լայնությունը, հաստությունը սանտիմետրերով), կազմի նկարագրությունը, պահպանակները, հիշատակարաններն ու հիշատակագրությունները, դատարկ, չգրված թերթերի քանակը, զարդագրությունները, մանրանկարները, պատվիրատուն, կազմողը, վերանորոգողը և այլն:

Ձեռագրերը, որտեղ էլ որ նրանք պահպանվելիս լինեն, մեծ մասամբ որպես կանոն ոչ թե էջակալվում, այլ թերթակալվում են, այսինքն առաջին էջի վրա մատիտով գրված է լինում 1 կամ 1 ա, իսկ նրա հակառակ երեսին կամ ոչինչ չի գրվում, կամ գրվում է 1 բ: Եվ այսպես, հաջորդ բոլոր էջերը համարակալվում են այդ նույն եղանակով: Հետևաբար ձեռագրերից մեջքերված հատվածի համար նշվում է, օրինակ, Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 1265, էջ 12 ա:

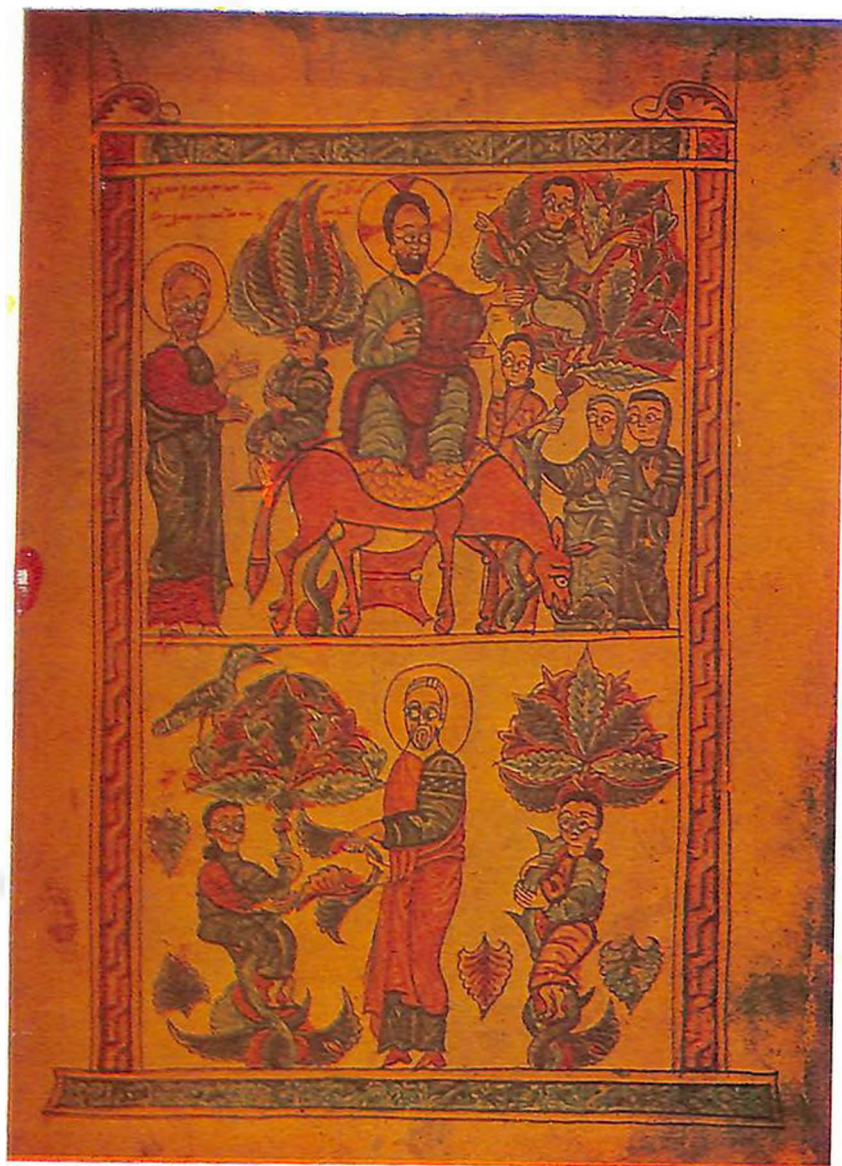
1512 թվականին ստեղծված հայկական տպագրությունը և Հայաստանից դուրս պարբերաբար գործող տպարանները այնուամենայնիվ երկար ժամանակ փաստորեն չկարողացան խափանել հայկական ձեռագրական արվեստը: Այն դադարում է 19 դ. սկզբներից, երբ տպագրության շատ թե քիչ մասսայականությունը արդեն անիմաստ էր դարձնում գրքերը ձեռքով գրելը: Այսպիսով, հայ ձեռագրական արվեստը ունի ավելի քան 1400 տարվա պատմություն, որի ընթացքում հարյուրավոր ու հազարավոր վանքերում, եկեղեցիներում, քաղաքներում, ավաններում, գյուղերում, բերդերում ու ամրոցներում ստեղծված պետք է լինեին տասնյակ հազարավոր ձեռագրեր: Պատմական աղբյուրի ձիգ ու երկար ժամանակաշրջանում գրված հայերեն ձեռագրերի վիթխարի ժառանգությունը, իհարկե, ամբողջությամբ չէր կարող պահպանվել ու հասնել մինչև մեր օրերը: Եթե ժամանակի ավերիչ գործողություններին ավելացնենք նաև Հայաստանի ողբերգական ելևէջներով

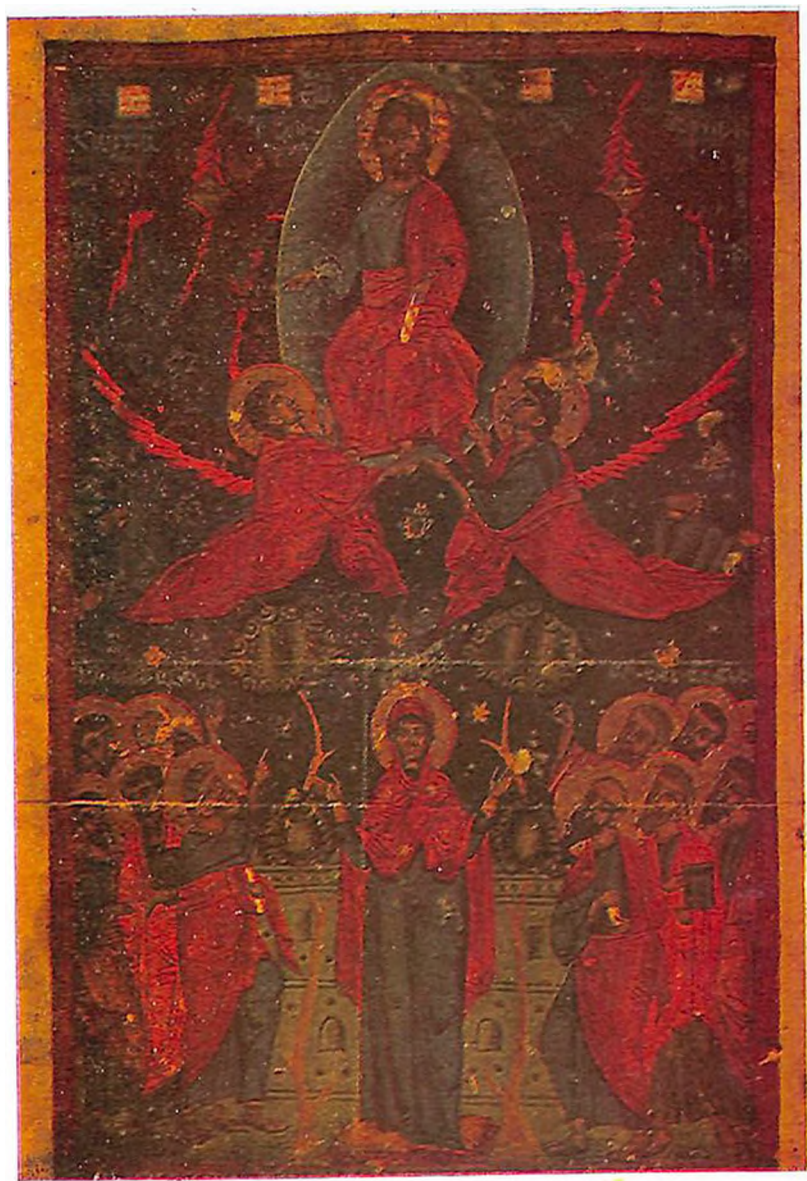
Նկ. 1. Մանրանկար (Գլաձորի դպրոց), ծաղկող՝ Թորոս Տարոնեցի,
1323 թ. Երևանի Մատենադարան, ձեռ. № 6259, 1շ 148 ա:

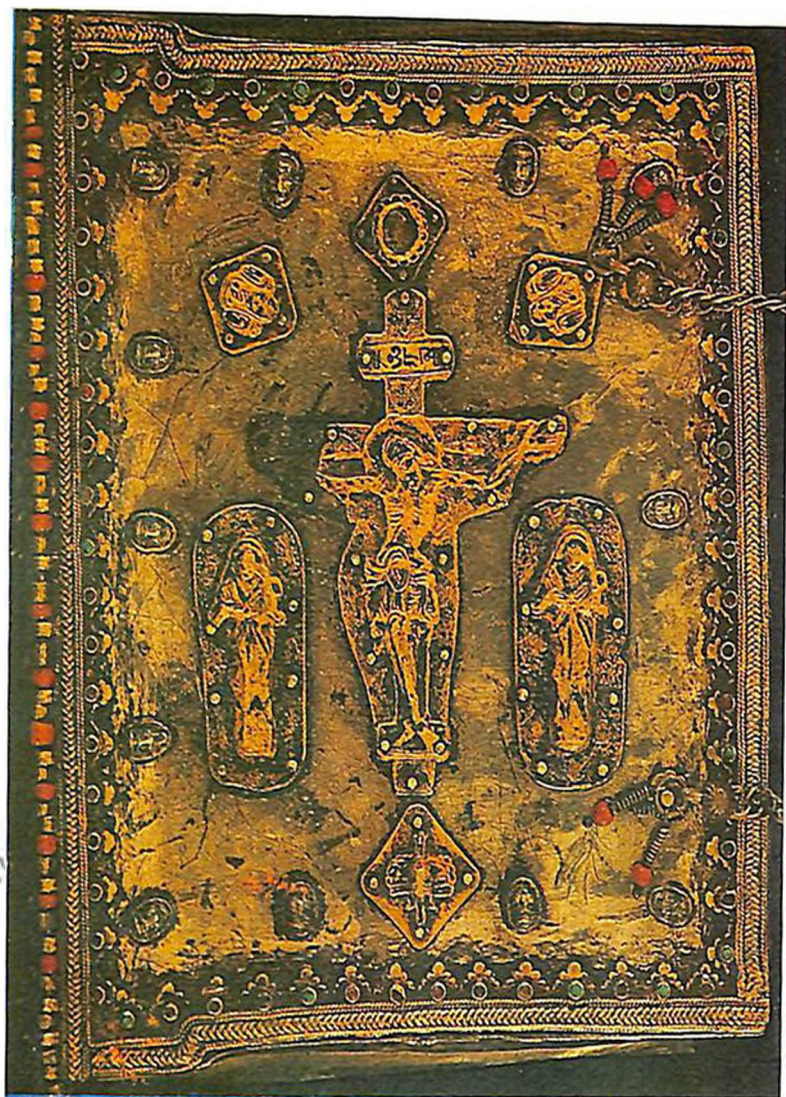
Նկ. 3: Կազմի կտորե սատառ, Մուղնի, 1250 թ.
Երևանի Մատենադարան, ձև. № 355:

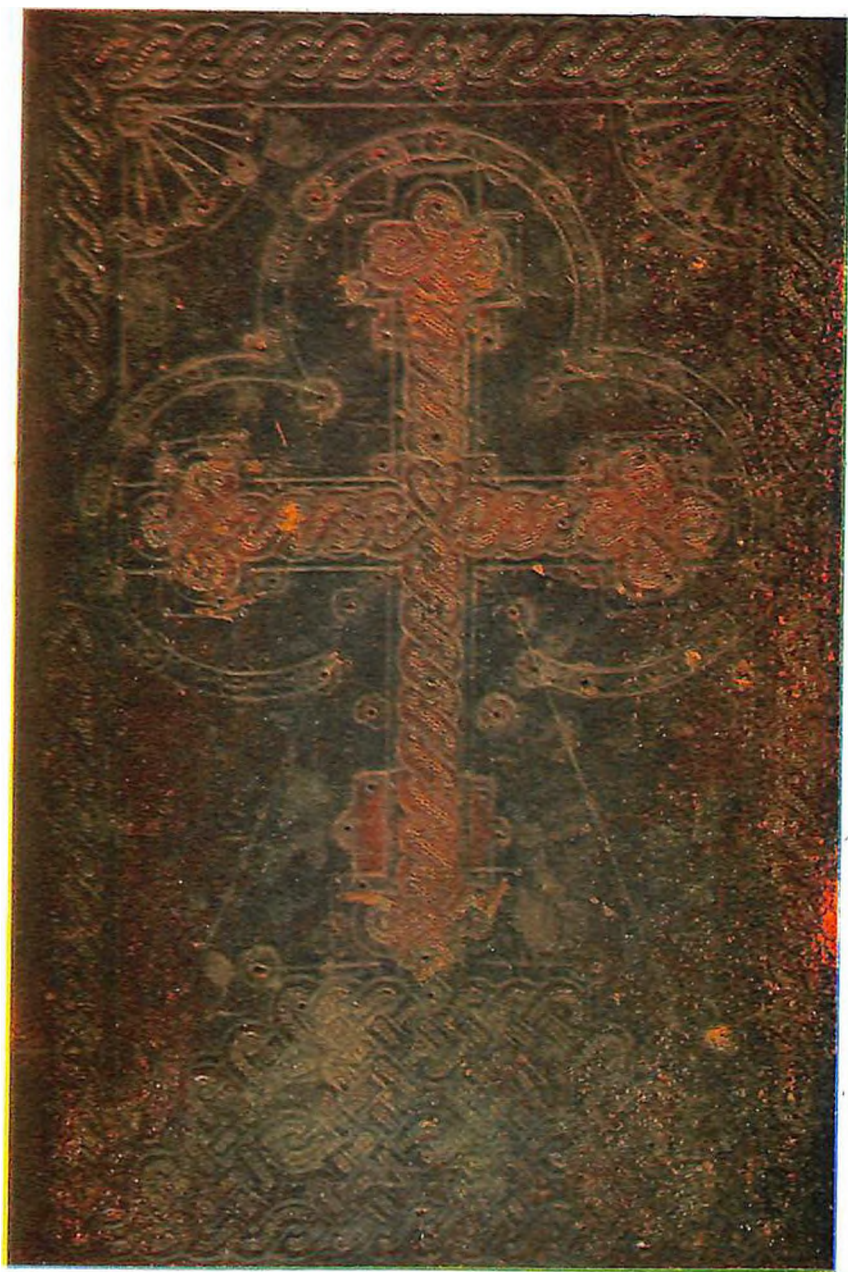
Նկ. 4. Մանրանկար (Վասպուրականի դպրոց), ծաղկող՝ Զաքարիա Աղբամարցի, 1357 թ. Երևանի Մատենադարան, ձեռ. № 5382, էջ 5 ա:

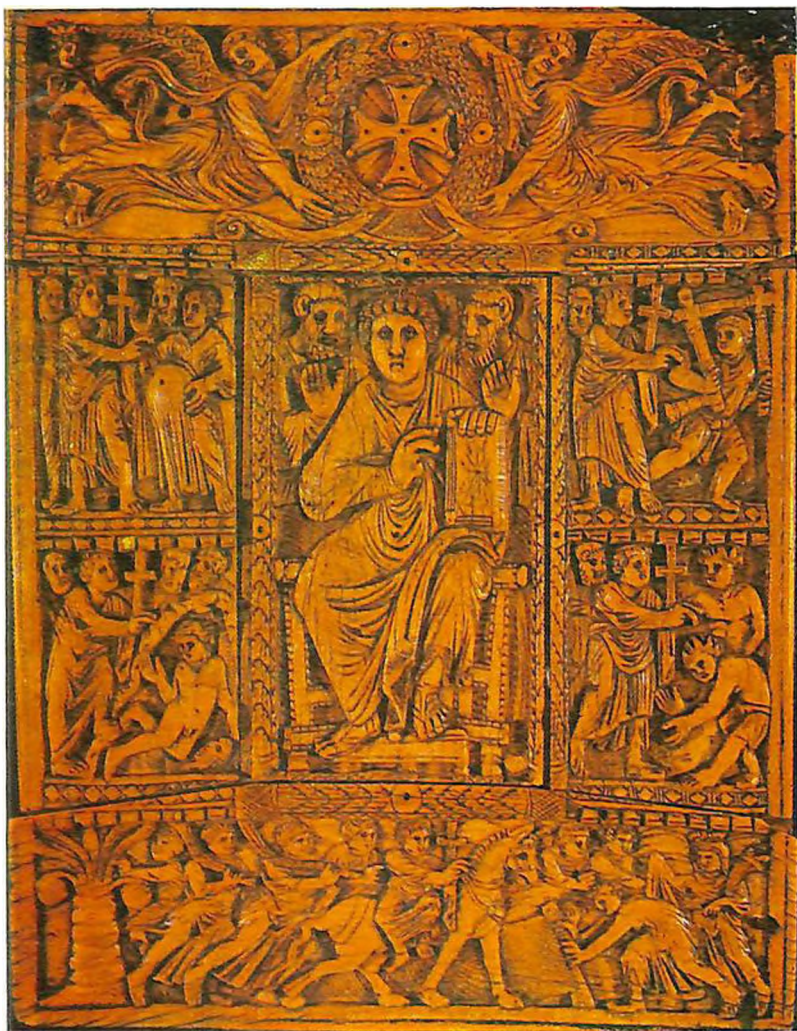
Նկ. 5 Մանրանկար (Ղրիմի դպրոց), ծագկողներ՝ Առաքել և Կարապետ
 Երեց, 1356 թ. Երևանի Մատենադարան, ձեռ. № 7408, էջ 222 ր:

Նկ. 7. Արծաթե սկեմագարդի կրկնակազմ, 16-րդ դ. Երևանի
Մատենադարան, ձեռ. № 10075:

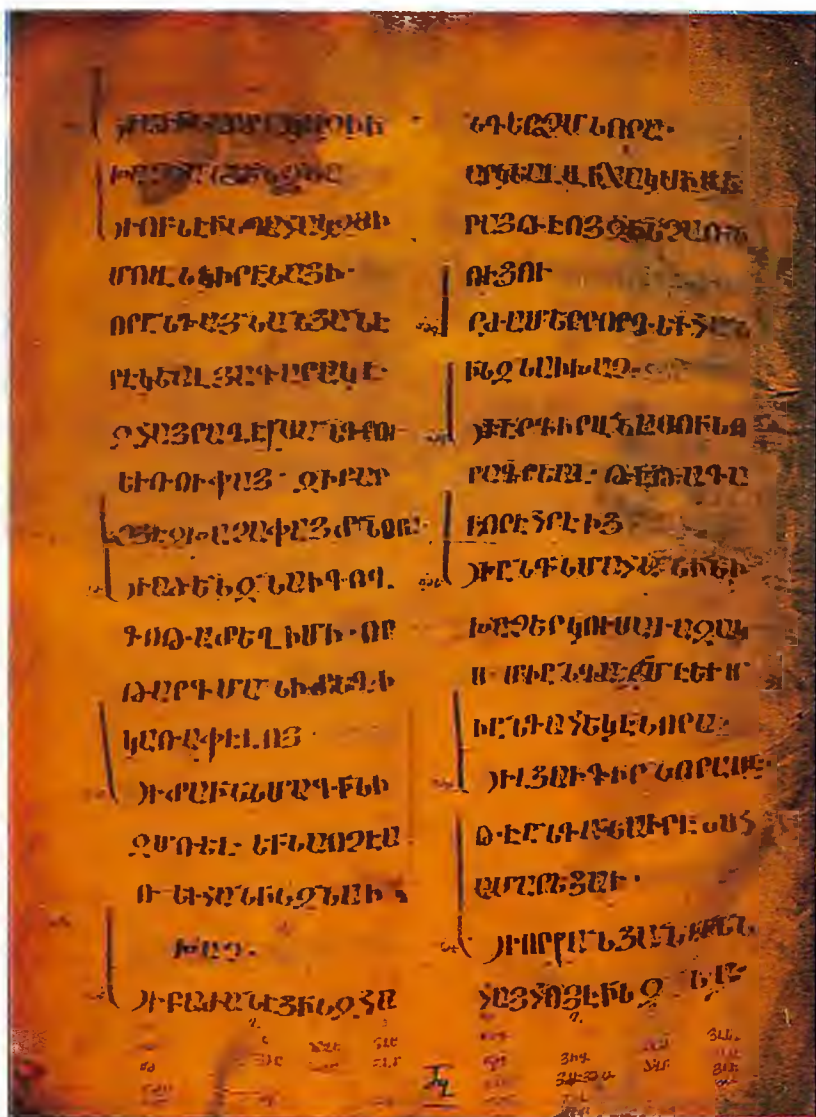
Նկ. 8. Կաշեպատ նախշազարդ կազմ, 1569 թ., Երևանի
Մատենադարան, ձեռ. № 5554:

Նկ. 10. Փղոսկրե կազմով Ավետարան, 6-րդ դ. Երևանի
Մատենադարան, նեո. № 2874:

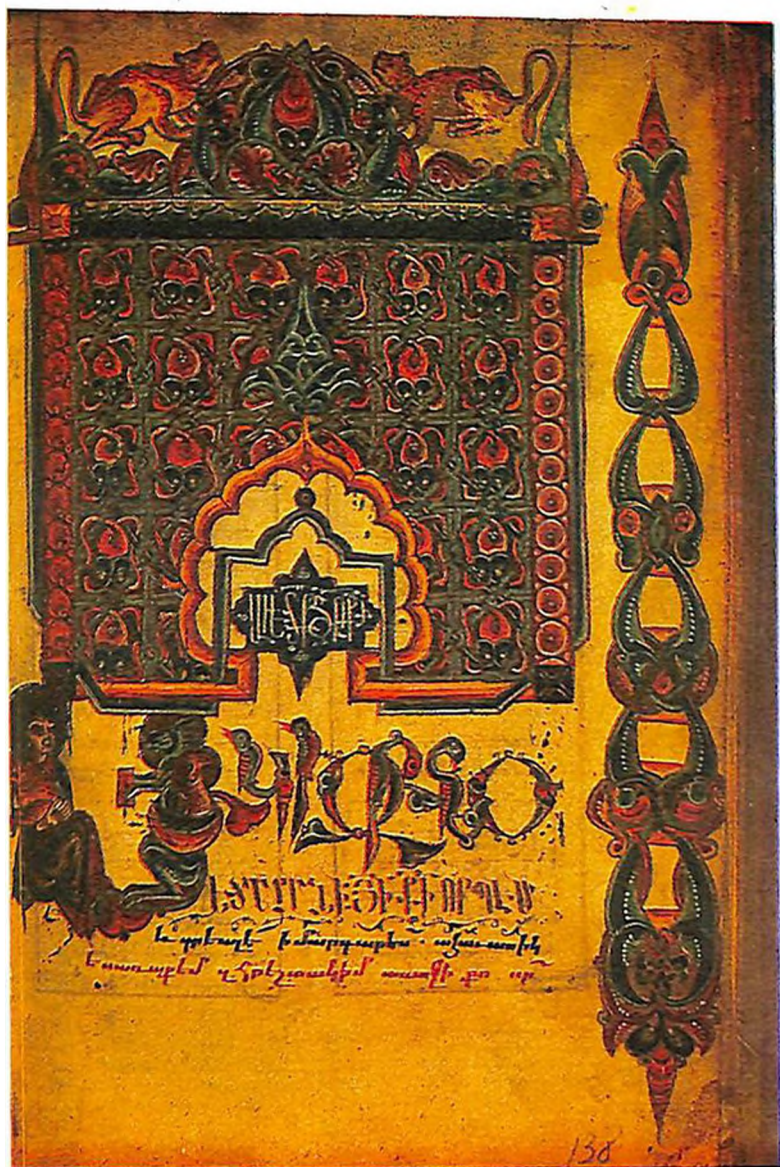
Նկ. 11. Արծաթակազմ ձեռագիր (Կիլիկյան դպրոց), 1255 թ.
Երևանի Մատենադարան, ձեռ. № 7698:

Նկ. 12. Երկաթագիր գրերի Գմուշ, 7-րդ դ. Երևանի Մատենադարան, ձեռ. № 10080, 12 116 ք:

Եւք լուսաւորչին յերո-
ւանդան Լեւոնի-
նոք Երեւնիկ հայրու
սխառն խոյոց անկուս
աւանդեայ, որ զաժու
հաճոյ զարայիր ց
Լեւոնի անտան, ան
համեմատութեւ զպա
ստութի: որ Լեւոնն
իւր ինկոնքալակրան
բաժնացին թորոսի
եղբարորդիւրոյ,
եւս քեզ զաւանդանա
բժանութեանա (Թոր
ոսն մականուն Դաւ
թն հոգեւերոյ եւ
նորիւրեայ զաւս, Կոստ
կիւպոյիւրոյ, Լեւոն
սին Եղեղեյիկ մանկան

հեծնոյ, որոյն լեւոն
որոյն հեծում յաւան
որի: Լեւոն Կառու
րեայ զԼեւոնիւր հան
գեաւերս, Կառու զա
թոր հայրապետութե
ան Լեւոն: Որ Լե
շոր հացնայ Լեւոն
անաւ թապաւորի ն
հեծնոյ, յաջորդ ե
զաթոննոք, աթ յակ
ոք, այրբարի Լեւոն Բ
դապետ հինկնորկա
ակարանայ, անապ
ատանան զարուր ճգն
եայ: Ի ծանանակի
յայրսիկ մեծանանոր
գերի վարեայ զբազո
մսն աւրէն աթ

Նկ. 15. Մանրանկար (Զուղայի դպրոց), ծաղկող՝ Հակոբ
 Զուղայեցի, 1610 թ. Երևանի Մատենադարան, ձեռ. № 7689, էջ 88 ա:

ղեցում պատմության ընթացքը, օտար նվաճողների ավերիչ ու ոչըն-
չացնող վայրագությունները, ապա հասկանալի պետք է լինի, թե մշա-
կության ինչ արժեքներ են կորել ու անհետացել: 13-րդ դարի պատ-
միչ Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ 1170 թվականին սելջուկ-
թուրքերը Սյունիքի Բաղաբերդ ամրոցում ոչնչացրել, ցաք ու ցրիվ են
արել 10.000 ձեռագիր: Եթե բարբարոսները միայն մեկ արշավանքի
ժամանակ և այն էլ մեկ վայրում ոչնչացրել են այդքան ձեռագիր, ապա
դժվար չէ պատկերացնել, թե 1400 տարվա ընթացքում հազարավոր
արշավանքներով ոչնչացած ձեռագրերի քանակը ինչ վիթխարի թիվ
պետք է կազմի: Եվ այսօր թեև մշակութային այդ մեծ ժառանգությու-
նից մնացել է 25.000 ամբողջական և 4.000 պատտակի ձեռագիր, այդ-
քանն էլ բավական է եղել որպեսզի հայերեն ձեռագրերը համարվեն
աշխարհի ամենահարուստ ու ամենաարժեքավոր ձեռագրական ժա-
ռանգություններից մեկը: Նշված ձեռագրերը, սակայն, մեկ վայրում
չեն ամփոփված, նրանք ցրված են աշխարհով մեկ: Դրանցից շուրջ
11.000 ամբողջական և 2.000 պատտակի գտնվում է Երևանի Մատե-
նադարանում, 4.500-ը՝ Երուսաղեմի ա. Հակոբյանց վանքի ձեռագրա-
տանը, 4.000-ը՝ Վենետիկի, 1200-ը՝ Վիեննայի Մխիթարյան միաբա-
նություններում, 1000-ը՝ Իրանի Նոր Զուղայի ա. Ամենափրկիչ վանքում,
Բեռլինում, Հալլեյում և այլն: Հայերեն ձեռագրեր կան նաև Լոնդոնում,
Փարիզում, Լեհինգրադում, Մոսկվայում, Նյու Յորքում, Վաշինգտո-
նում, Թբիլիսիում, Բաքվում և այլուր, ինչպես նաև մասնավոր ան-
ձանց հավաքածուներում: Այդ ձեռագրերն ունեն համաշխարհային գի-
տական արժեք և բարձր են գնահատվում գիտության ու արվեստի մաս-
նագետների կողմից:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ*

* Այստեղ ներկայացված հայկական վիմագրերի, ձեռագրերի և արխիվային վավերագրերի լուսանկարներն ու լրանց վերծանումը տրվում է գրքի վերջում նույն հերթականությամբ:

Նկ. 3. Անիի Խամբուշենց եկեղեցու արձանագրությունը, 1054 թ.:

Նկ. 4. Անիի Մամխաթունի բուրգի արձանագրությունը, 1219 թ.:

Նկ. 5. Արաուեսի վանքի արձանագրությունը, 1270 թ., ՀՍՍՀ Եղեգնաձորի շրջան:

ԹԱԳԱՌԻՄԼԱՅՁԵՑ ԵՆՈՅՆԱՅԻՅԱԲ
 ԹԵՎԵՑԵԼԵԼԵՊԱՇՏ՝ ՆԱՊԱՆԱՅՈՒՄ
 ՆԱՅԿԱԼԵԼԱՅՈՐՆԱԼԵՆՈՐՈՐԹԵԱՅ
 ԻԿԱԹՈՒԿՈՐԹԵՐՆԱԿՈՒՄԱՅՆԱՅԻՅԱՅ
 ԵՄՈՐԹԵՐՈՒՄԱՅՆԱՅԻՅԱՅՆԱՅԻՅԱՅ
 ԻԿԵԼԵՑԻՍԵԼԱՅԻՅԱՅՆԱՅԻՅԱՅ
 ՈՐԹՈՐԹԵՐՆԱՅՆԱՅԻՅԱՅՆԱՅԻՅԱՅ
 ԵՑՈՐԹԵՐՆԱՅԻՅԱՅՆԱՅԻՅԱՅ
 ԵՑՈՐԹԵՐՆԱՅԻՅԱՅՆԱՅԻՅԱՅ

ՅԱՅԵՅԱՅՆԱՅԻՅԱՅՆԱՅԻՅԱՅ

Նկ. 6. Թանահատի վանքի արձանագրությունը, 1273 թ., ՀՍՍՀ Եղեգնաձորի շրջան:

ԹՎՁԻ Թ	ԵԼԱՆ ԻՆ
ՇՆՈՐԻԲՆ	ՄՅԵՍՆԱՐԻՍՅ
ԴԻՖՈԹԻՍ	ԻՄՆԻԿԵՐՍԻՍԵ
ԿԻՅԱՆԻՍԻՍ	ՎԵՐԱՅՆԱՅՈՐՈՐ
ՆՈՅԻՐԻՅԱՆՈՐ	ՈՐՍՈՒԼԻԻՆՔ
ԱՄԱՆՔՆՈՐԻՍԿ	ԲՄՆԵՐՍԻՆՈՐՍ
ԱՄՈՐԹԻՆԻՍԵԼ	ԵՍՍՅԱՆԱՅՈՐ
ԵՅԻՍՆԻԿԵՐԱԲ	ՍՈՐՈՂԲԱՆՈՐ
ՈՐՈՂԲԱՆԱՅՈՐ	ԻՆՔՆԱՅԻՅԱՅ
ԱՄԱՆՔՆՈՐԻՍԿ	ԲՄՆԵՐՍԻՆՈՐՍ
ԴԱՐԻՖՈՐԹ	ՇԱՆՔՆԱՅՈՐՈՐ
ԲՄՆԵՐՍԻՆՈՐՍ	ՆԱՅԱՅՈՐՈՐ
ՆԱՅԱՅՈՐՈՐ	ԻՆՔՆԱՅԻՅԱՅ
ՅՈՐԴԱՆԱՅՈՐՈՐ	ԵՍՍՅԱՆԱՅՈՐ
ՅՈՐԴԱՆԱՅՈՐՈՐ	ՈՐՍՈՒԼԻԻՆՔ
ՈՐԻՆՔԱՆԱՅՈՐՈՐ	ՆԱՅԱՅՈՐՈՐ
ԻՆՔՆԱՅԻՅԱՅ	ՆԱՅԱՅՈՐՈՐ

Նկ. 7. Անիի Առաքելոց եկեղեցու արձանագրությունը, 1280 թ.:

Ի ԲԱՎՁԻՆԻ:

ՕՏՐՍՏԵ ՓԱՍԿ
ՅԱՊԱԼԻՄ ԽԻՆԱՅՈՒՄԵՊՈՒԱ
ՅԱՔՐԱՆ ՅԵՍՈՒՆԱՅԻՆՈՒ
ԴԵՐԱՓԱՆԻՇԻՄԱՆԵՐԱՍԱԻՃԵՆ:
ԵՈՂՍԻ ԵԿԵԷԵՆՈՅՍՅԻ ԸԵՅԵՔԻՔՍ

Նկ. 8. Տաթևի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու արձանագրությունը, 1295 թ.,
ՀՍՍՀ Գորիսի շրջան:

Դ ԿԱԿ ԿԱՊԱՆՈՒՄԻՆ ԵՄ ՅՐՍՏԵՓ
ԱՆ ՈՍՍԻՆԵԱՅԻՆ ԵՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՌԵԼԵՐԻ

ԵՒ ԲԱԵՊԱՆՏԻՇԻԱՆ ԱՅԻՆ ԽԱՆԻՆ ՅԱՐՍԱՅ
ԻՃԻՆ ԵՅՈՒՄԵՐԱՆԻՍՈՒՄԱՆՈՒԱԾԱԾՆԻ Ս ՄԵԿԱՊԵ
ՅԻՍԻ ԵՐԱՓԱՆԱՆԿԵԼԵՆԻ ԳԵՂԱՔՈՒՆ ՈՅ ՁԳԵՂԱՆ
ԵՎԱՆՁԿԻ Ս ԱՆՈՅՆ ՁՓԱՌԱԿՈՒՆԻՔ ԵՂԱՅ ԸԵՆ
ՇԻԿԱՅԿԱՔՆԻՈՒՆԱԿՆ ՔԵԹԵԱՆՑ ՁԴԱՐԲԱՆ
ՍՆ: ՋԻՄ ՈՔԻՇԻԵՍՑԻ ԽԱՆԻՆԵԱՄ ԽԱՓԱՆԵՄԵՐ
ՈՅԿԱՅԱՆԱՅԵՐԱՅ ՋԻՄ ՊԱՄԻՋՍ ԿՐԵՍՑԻ ԱՅԼ
ՎԵԱՅՍՍԱՆՍ ԱՆԵՑ ԱՔՈՄԵՆՍՄԵՐ ՆՄՈԳԱՅԵ
ՈՒ ԵԾԻՇԻԱՆԱՅ ԻՇԻԱՆԻՍՓԱՌԱՆՈՒՄԱՅԱՆ
ԵԼԻԿՈՒՄ ԻՆՅԻՇԱՄ ԱԿՆՍԱՄԵՐԿԱԳ ԱԾԱՄ ՈՎ
ՋՄԵՐՍԱՆՍ ԱՆԱԾԿՈՒ ԱԿՍԱՅԼՅԵՂԱՌՆԵՄԱՍՆ ՈՒ
ՔԱՅԻՆ ՋՈՒԴԱՆԱՆՑ Ե ՈՒՋԱՅԼԻԱՅԱՆԱՆՈՒԱՅՆ
ԵՒ ՄԵՐՊԱՆՏԵՆՏԵՐԵԱՌԱՆՆԻ Ի ԹՎԵՍՉՑ

Նկ. 9. Արատեսի վանքի արձանագրությունը, 1301 թ., ՀՍՍՀ Եղեգնաձորի շրջան:

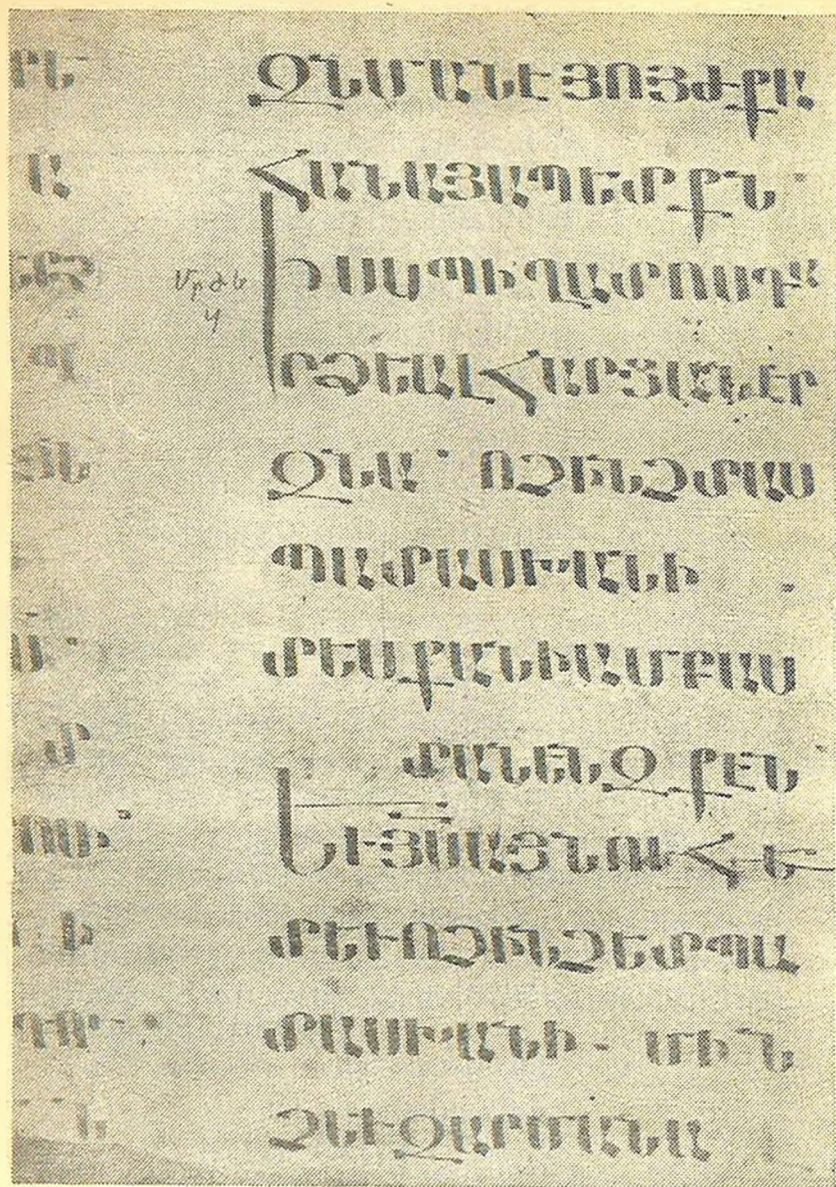
Նկ. 10. Ցախաց քար վանքի արձանագրությունը, 1317 թ., ՀՍՍՀ Եղեգնաձորի շրջան:

Նկ. 11. Անիի Աբլարիք Պառլավունու եկեղեցու արձանագրությունը, 1342 թ.:

Նկ. 12. Հերիեր գյուղի Չիբի վանքի արձանագրությունը, 1346 թ., ՀՍՍՀ Ազիզ-բեկովի շրջան:

Նկ. 13. Թանահատի վանքի արձանագրությունը, 1348 թ., ՀՍՍՀ Եղեգնաձորի շրջան:

Նկ. 14. Անիի Մայր տաճարի արձանագրությունը:

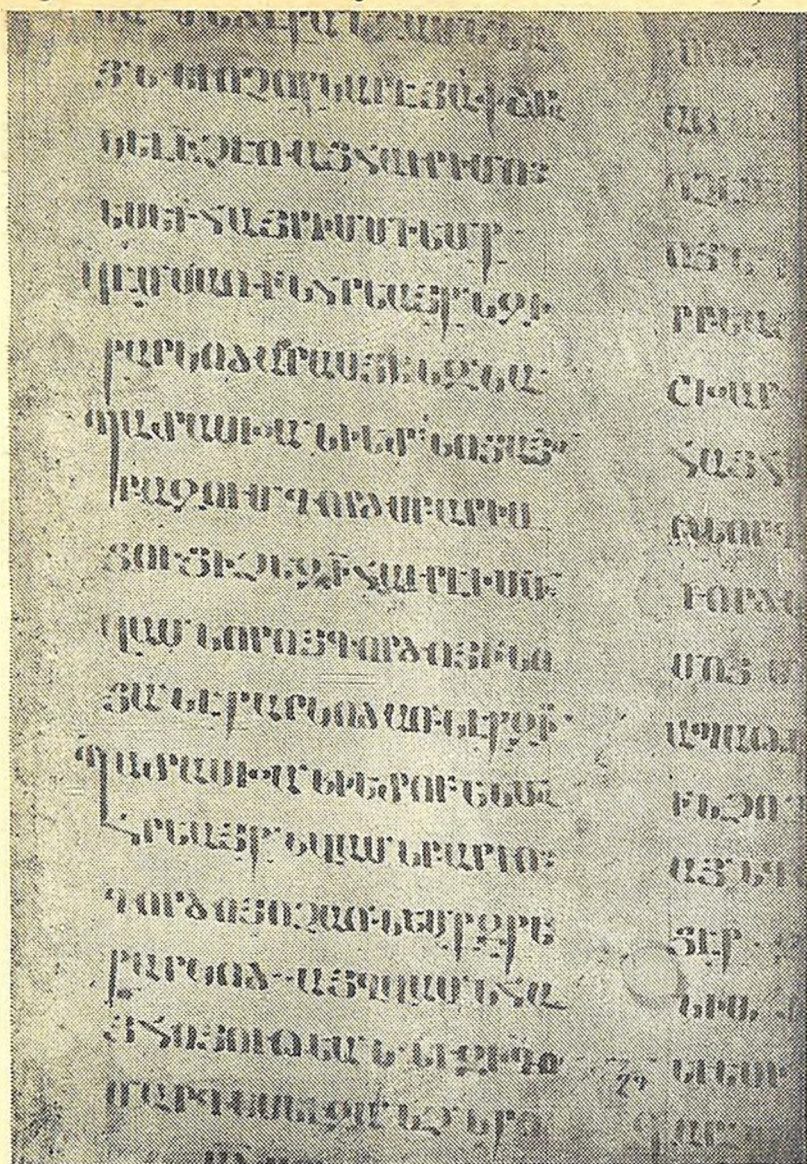
Նկ. 18. Երևանի Մատենադարան, ծեռ. № 10099, էջ 18ա, Ավետարան, Է—Ը
 դդ.:

ԴԵՍԻՆ ԶԻՄԻՔՆՆԱՅ
 ԵՆԵՆՈՒՅԻՄ , ՍԸ Է
 ԴԱՌԱՆԿՆ , ՍԴՈՒ Ն
 ԶՈՒՔԶՍԱ . ԵՒԿՈՒ
 ԶՈՒՔԶԴԱՌԱՅԻՄ
 ԵՒԿՈՒՄՈՒՄ . ԵՒՄԵ
 ԱՂԻՆՆԵՐԱՅԻՄ Ե
 ԲՈՅԲԱՆԶԱՅԻՄ
 ԵՒՄԴԱՆԻՆ .
 ՄԻՅՈՒՄ ԿԱՐԵԼԵ Ս
 ԶԵՐԲԵՅԻՄԻՆ . ԶԻՅ
 ԵՐԱՅԵՐԵԱՅԻՆ
 ԱՅՆԱՅԻՆ .
 ՄԻՅՈՒՄ . ԶԻՅԻՐԻ
 ԶԻՅԻՐԻՄԻՆ . ԵՒ
 ԶԱՅԻՐԱՅԵԱՅ Դ
 ՈՅՄԱՅԱՅԻՆ . ՈՒՔ
 ԵՐԱՅԵՆՆԱՅԻՄ
 ԵՒԿՈՒՄՈՒՄ .
 ԵՄՆԱՅ

ԶԵՐԲԵՅԻՄԻՆ
 ԱԼԶԵՐԻՄ . ԶԱ
 ԵՍՆԶՈՐԱՅԻՄ Է
 ԶԻՆԶԻՐԱՅԻՆ . ՆԱ
 ԵՂԵՂԻՄՈՒՄՆԱՅ
 ԵՒԿՈՒՄՈՒՄ . ԵՒ
 ԱՐԱՆԶԵԼԵՅԻՄ .
 ՄԱՆԱՅԻՄԻՆ
 ԵՒԿՈՒՄ . ԶԻՅԻՐԻ
 ԶԻՅԻՆ . ԶԱՐԱՅ
 ՈՒՄԻՆԱՅ , ԵՒԿ
 ԶԻՅԻՐԻՄՈՒՄ
 ԶԻՅԻՐԻՄՈՒՄ .
 ԵՒՄԻՆԱՅԻՄ
 ԱՐԱՆԱՅԻՄ .
 ԵՒՄԱՅԻՄ . ԵՒՄԱՅ
 ԱՐԱՆԱՅԻՄ .
 ԵՒՄԱՅԻՄ .
 ԵՒՄԱՅԻՄ .

ՅԵՐԷ ԵՈՒՆԱՌԱՎ
 ՀԻՄ • ԿԱՉԵՍ
 ԵՄԸՄԱՀԿԻ ԽՈ
 ՕՒԼՈՐԴԵՐՄ • Ը
 ԲԶՈՒՄԵՐՄ-ՕՒԹ
 ԿՐԶՈՒՑԿԵՐՈՅ
 ԱՅԸՐՈՒՅԵՐԼ
 ԵՔ ԵՐԺԿՇՐԻՒՐ •
 ԺՈՐԵՐՈՂԵՐԿԵ
 ՈՒՐՈՒՑ ԿԵՐ • Ե
 ԱՅՈՒՑԿԵՐՈՅ
 Ե՛ՐԾԱՊԱՐԻ • ՅԸ
 ԲԵՐԷ՝ ԵՒԸՅԱՒ
 ՅԸՒՐԵՐԱՌԱՎ
 ԸՅԵՐԷ ՉՈՒՐԸ

ՆՈՅՐԷՆՈՐԸ •
 ԵՆԿՐՈՐԵՆԸ
 ՉԵ
 ՈՒՄԷՆԿՈՐԿԵ
 ՆԵՐ • ՈՒՆԸ
 ՅԵՐԵՆՈՒՂՈՒ
 ԶԵՐ • ԵՕՐԵՈ
 ԵՈՂԱՂԵ ԵՈ
 ՉԵՈՐԿԵՐՈ •
 ՍԵՆԿՆԵՅՈՒ
 ՈՂՆԵՆԻ •
 ՈՂՆԵՆԻ ՆԵ
 ԵՐՕՂՆԵՈՒ
 ՃԵՆՂՈՒԶԵՆ
 ԵՂՈՒՅԵՆԵ

Նկ. 21. Երևանի Մատենադարան, ձեռագրական պատարիկ № 40, Ավետարան,
Ժ դ.:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՐԶԻ ՄԱՐԶԱԿԱՆ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ՍԵՐԻԱ

ՈՅ ԱՐԷ Զ ԱՆԵՐԱՆԻ
 ԺԻՄԱՆԱՆԵՆԵՐԱՆ
 ՍԷ՝ ԿԻՐ . ԵՖԿԵՐ Ա
 ԿՈՐԷ, ՈՐԱՄԱՐԱՆԵ
 ՍԵՆԼԿԱՅՐԵՆԻ
 ԶԱՏԵՂԱՍԵՆԵՐ
 ԱՌԱՋԱՍԵՆԱՅԻՄԻ
 ՏԻՐ . ԵՐԱՏԵՆՆ Ե
 ԿՐԱՆՈՐԱՆ ԵՐԱՏԻՐ
 ՅԻՍԿԱՆԵՆՈՐԱՆԱ
 ՆՈՒ . ԿԱՐԵՆԻՆԵՆ
 ՆԵՐՅՈՐԱՆԱՆ . ԿԵ
 ԻՍՏՅԱՊԱՆԱՆԵՆԵՆ
 ՉԱԵԳՐԻՐԵՆՆՅԱՆ
 ԼԵՐԵՆԵՆԱՉՐԱՋԱՆ
 ԱՍԻՍԼԿՈՒԵՆՅԱՆ
 ԵՒՓԱՐՍԱՅԻՈՅԻՐ
 ԱՍՈՍԱԵՐՈՒՄ ԻՆ
 ՆՈՐԱ . ՂԱՅՆՈՒՆ
 ԺՆՈՐԱՆԻՐԻԺԻՅՈՅ
 ՆՈՅՅՉԵՔԱՆՉԻՐ
 ԻՐԱՐԱՆՈՒՄԵՆՆԵՐ

145

[illegible]

ԻՆԽՈՒՄԻԳԵՅԻՑՈՒ
ՕՐԱՅԻՐԻՄ և
 ԱՅՑ ԳԱՐԱՔԻ
 ԵՆԻՄԱՆԻՑԱՍ
 ԵՒ ԻՆԽՈՒՄԻՑ ԶՅՈՒ
 ԶԻԿԱՅՐ ԵՒ ԱԶԳԻ
 ԽԵՐԹԵՑՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՍԵՑԻՆՑՈՒ ՊԻՆ
 ԳՈՒ ԶԵՐԱՅԻՆԻՍԻ
 ՌԵՍ ԽԱՐԷ ԱՅՍ
 ՊԼԱՄԱՌԻ ԵՒ ՏԵՐԻՆԻ
 ՊԼԱՄԱՌԻ ԶՊԼԱՄԱՌԻՆԸ
ԱՍԵՑԻՆՑՈՒ ԽՐԵՍՏՈՍ
 ԳՈՒՐԸ ԵՐԱՅԻՐԻՑՈՒ
 ԼԱՄԱՅԻՆԸ ԽՐԵՍՏՈՍ
 ԶԱՅԻՆԸ ԵՒ
 ԶՍՈՒ
ԱՍԵՑԻՆՑՈՒ ՈՒՆԸ
 ՌԵՍ ԵՒ ՏԵՐԻՆԻ

ԶԱՄԵՆԻՑՈՒՄ
 ՌԱՅԻՐԻՑՈՒՄ
 ԽՐԵՍՏՈՍ
 ՊԼԱՄԱՌԻ
ԱՍԵՑԻՆՑՈՒՄ
 ԶԱՄԱՅԻՆԸ ԶԻՑԻՆԸ
 ԵՒ ԱՅԻՆԸ ԵՒ
 ԱՍԵՑԻՆԸ ԵՒ
 ԵՐԱՅԻՐԻՑՈՒ
 ԽՐԵՍՏՈՍ
 ԵՒ ՏԵՐԻՆԻ
 ԶԱՄԱՌԻՑՈՒՄ
 ԵՒ ՏԵՐԻՆԻ
 ԶԱՄԱՌԻՑՈՒՄ
 ԵՒ ՏԵՐԻՆԻ
 ԶԱՄԱՌԻՑՈՒՄ
 ԵՒ ՏԵՐԻՆԻ
 ԶԱՄԱՌԻՑՈՒՄ
 ԵՒ ՏԵՐԻՆԻ

[illegible]

$\frac{1}{2}$

[illegible]

ԿԱՐՏԵՉԱՐ	ԵՒԿԱՆԱՆՅ
ՏԱՆԱԿԱՆՉ	ՉԱՆ՝ ՉԻՈՉ
ԻՐԱՔԱՆ	ԱՔԱՐԵՈՂ
ՉԻՐԱՔՉԻՐ	ԱՆՉԱՐ Բ
ԱՐԻՈ ՏԱ	ԱՆԱՆ, ԵԱՆՉ
ԱՆԱՅԷ՝ ՈՐ	ԱՆՉԱՐԷԱՐ
ԻՐԱՔԵՉԱՐ	ԱՐԱՆ՝ ԵԱՆ
ԱՐԻՐԱՔԻ	ԱՆԱՐ, ԱՐԻ
ԵԱՐԱՆ Ն	ԱՆ ԱՐՔ՝ ԵԱՆ
ԻՐԱՔԵՉԱՐ	ԱՆԱՐԵՈՂ
ԱՐԻՐԱՔԻ	ԱՐԱՐ, ԱՐԻ
ԵՐԱՐԱՆԷ,	ԱՐԱՐԱՐԱՐ
ԱՐԱՐԱՐ ԵՒ	ԵՒԱՐԻԵՆԷ
ԿԱՆԱՆՅ	ԱՆԱՐ ԵՆ
ՉԱՆ՝ ԵԱՐ	ԱՆԱՐԵՈՂԱՐ,
ԱՐԱՐԱՐԷ,	ԱՐԱՐԱՐ՝
ԱՐԱՐԱՐԷ	— ԼԱՆՉԻՐԱՆ՝

Նկ. 29. Երևանի Մատենադարան, ձեռ. № 3845, Էջ 95ա, Պողոս Առաքյալի Թուղթը, 1173 թ.:

[illegible]

ԶԵՌԱ ԱՐՄԻԿԵԼ ՉՈՒ՝ ՍՈՐԿԱՐԱԿ • Ե՛Վ ՉՅԻՆ
 ԳԱՆԴԻՄ ՏԵՐԱԼԱԿՈՒՆ ՄԱՐԱԿԱՐՈՒՄՆԻ ՉՈՒ
 ՍԻՇԱՅԻՄ ԶԵՆԱԳԻՄԻՄԱՐԱԵ • ԽԵՐԵՍԻՄԵՆԻՆ
 ՍՈՐԿԱՐԱՐԱՆ ԵՂԱՍԼ ԲԱԶԻՐ ՈՒՅԻՆ ՍՈՐԿԱՐ
 ԵՄԱՆ ՉԻՔՆԳՊՈՐ՝ ՍՈՐԱՄԱ Մ՛ԱՍ ԻՄԱՐԿԻԿ •
 ԶԵՆԱՊՍՈՐԿԱՇԱՐՏԻՄ ՆՃՏՈՒՆ ԾԱՌԵԱՊԻՄ
 ՍՄԱ • ԽԵՐԵՍԻՄԵՆԻՆ ՉՄԱՇՍՈՐՏԱՐԻ ԼԵՆԱԼ՝ Մ
 ՊԱԳԻՄԱՅԻՄՈՒՆՈՒԿԱՆ ՄՈՐԻՄ ԵՐԱՍԱՅԵԱԼԻ
 ՏՐԵՆԱՊԵՇՈՒՄՈՒՆ • ԵՆՃԵ՛ ՉՄԱՍԼԵՐՈՒՆ
 ՄԵՃՆՅԻՍԻՒԿԻ • ՈՐԼԵՍ՝ ԱՆՍՈՒՆ՝ ԸՆԴՐՈՒՆ
 ԱՆԻՒՄ ԵՂԱԳԿԱԿ • Ե՛ՍՍԱՊԻ՝ յԱՆՈՒՍՈՐԵՅ
 ԱՌԱՐԵՂՈՒՆ ԼՅԱՐԵՍՈՒ՝ ԵՄԶԻ՛ ԶՄԵՐԻ՝ ՏՄԵՅ
 ԻՒՐՈՅ ԱՌԱՐԻՆՏԱՐԻՄ ՊԵՆՄԱՅԻՆ • Ե՛ԶՈՒՅԵ
 ՉՄԱՍԼԻՄՈՒՆԻՒՆ ԿԵՆԱՊՍՈՐՏԱՐ ԶԵՆԱՊԱՐՏԻՄ •
 Ե՛ԳԻՄԵՒՍՈՐԻՄԵ՛ ԵՐԱՍՆՈՒՄՆԻ ՄՈՐԱ՝ ՊԼԱՍ
 ՍՄԵՆՈՐԻԿ ՊԵՆՄԵՆՍ ՍՈՐԿԱՐԻՒՆ ԱՐԳԻՍՊՈՒ
 ԼՅԱՐԻՆ ԵՐ՝ ԱՊԱՍԵՆԱՊՍՈՐԻՆ • ԳՈՒՄԱՐՄԱՐ
 ԱՊՐԵ՛ ԶԻՈՅ • ԶԵՆԱՊԱՐՏ՝ ՈՐԳԵԱԼ ՉԳՈՐԾԻ
 ԱՅԵ՛ԵՐԵՅ ԸՌԱՐԻՍԱՅԵԱՐԵՅ • Ե՛ԵՂԻԱՐԻՍ
 ՈՒՐԱՍ, ԶԻՍՈՐԵՆ ՉՄԱՐԱՐԵՆ ԶՍԵՐԻՆԵՐԻ
 ԱՇԱՐԻՄ • ՈՒՍՈՒՐԻՒՆ ՉՏԱՊՈՐԱ ՊԵՆՄԱՇԱՐ
 ՍԱՐԵՇԼ • ԻՍՏԱՆԳ՝ ԱՌՈՒՍ ԱՐԵՄԱԼ • ԿԱԶԵՐԵ՛
 ԶՄԻՍ ԵՄԱՐՃԱՍԵՐ ՉՏԱՐ՝ ՍԵՐԱՇԱՐ • ՉՉՄԱՐ
 ԱՊԱՐՆՏԱՐՈՅ ԶՄԻ՛Ն ՄԱՐԱՐ՝ ՊԵՆ ԸՄՈՅ • ՉՉ
 ԱՅԵՆ • Ե՛ՄՊԼԵՅՄԱՐԱՍ ԽԻՐԱՐԵՆՆԻՒՄԱՊԵ՛

զիւնեւսցէ մայրան
իմոյ առիւ :

Չիահաւատիկի
րեւոյն ճացնող ջու
նիքոյական ջաւմ,
խաղաղցընծարով
մանաւս յորովայ
նի իմում : Եւ րա
նի որ հաւատացցէ,
եւ թեղի իջիկաւար
ուան ասացել ոյս
նմա իմե :

Եւ ասէր մարիամ :
մեծացուացեան ճն
իմզոր : Եւ յնծացաւ
հոգի իմ յաճ իրկիչ
իմ : զի հայեցաւ ի
իսկն արհու թիւն
աղաւանդի իւրոյ :

Չիահալայսմէ
տեւրանեայէն ինձ

ամենայնապէս : զի
արարեն ճմեծ ամեն
հզարն : Եւ արբե
անու նմորա : Եւ
զորմութիւն նմորա
ապգայ յաղգսն ո
կիւղածացիւրոյ :
Եւ րար զարու թիւն
բաղկաւորով : ցր
ու եւոյ զամեկարտ
աւանա մտաւք որ
տիպիւրեց : քա
կեանց զհզարս յա
թոռոյ : Եւ արձա
ցոյց զիսկն արհու :
զքաղցեալս լցոյց
բարութեամբ, Եւ
զմեծատունաւար ճա
կեանց ունայնա :
Մաշտայան եւոյ իղի
ծատացի իւրում :

և զառարկելով զերոյ անտակաւ
 Ի ներսում որպիսի ինչէն ասորոյ
 գետը քշել որպէ՛ս նախնայն
 իրա յարանգիսն Դեմէ և անկիւ-
 արաց և ի բնակատեանս և ետն և
 ասարէրու թիւն քնի՝ սեռն է-
 րանդի նախ Թոյ և ասարէրու թիւ
 բազմ անասակն և քնէ երկրորդն
 բազմիցոյ զանուն զտեսարին
 Եւ գին անէ՝ բայց երկրորդն
 զարարիս ասարէրու թիւ և ան-
 Է ան գին զերկրորդ անհուն
 ասարէրու թիւ և ասարայրար-
 զնա անի՝ Է ասարէրու թիւ
 որ և ինչն բնաւ որեւիտ քշ-
 անիսն և ետն Է անասն անուն
 Ինուն անիսն քշ անիսն Է բա-
 ջարարն և ան արար զգործաւ
 ասարէն զչորրորդ ան անուն որ
 ետն և ասարէրու թիւ որով
 և եր ասարէրն իւրար զինն
 քն իւրար քշ անասն ինչ նա-
 ջարդ իննն և զերկրորդ ասարէ-
 րու թիւն քն որ բազմիցոյ զքն
 և զան անասն անասակն
 Եւ ի զերկրորդ անի՝ Է անասն
 ասարործ երկր Է ան անի է
 թիւ որ արար զինն որով ետն
 և ան անասն իննն քն և անասն
 քշ ան անի ասարէրու թիւ ան-
 թիւ որ անի Է ասարէրու թիւ
 որով և եր ասարէրն իւրար զինն

ոչ կարելի է այլ պատիւէ յարգել
 որպէս զորն բարոյութեան հարկին
 մեամբ կրկնապէս հարցադրու-
 զայր։ Եւ թեոյ ինչ բնութեան
 մէջն տեսել զորն կարգեալ ի
 յոյ կենդանեաց, որոց մեծն ոչ
 է յարմարութեամբս այս ոչ տեսի-
 լաւ որպէս թէ զորն անմահն
 արդ զարդարուի ինչ։ Եւ արդ
 պատշաճութեամբս։ Եւ որն ի
 իմ է որ ասէ թէ մեծն ինչպէս
 է որպէս թէ բարոյութեամբս տեսա-
 լին։ Եւ որն է մեծն ինչպէս
 որ ինչ արարականութեամբս
 կարգեալսն տեսականն զայն մեծն
 կենդանութեամբս ինչպէս
 է զարդարուի։ Եւ ինչ թեոյ
 մեծն ինչ է որպէս թէ անմահն
 արդ ոչ տեսիլ։ Եւ ինչ արարական-
 թէ տեսիլ է բարոյութեամբս որպէս
 ինչ տեսնալսն։ Եւ ինչ թեոյ
 էին տեսնալսն։ Եւ ինչ թեոյ
 անմահն է ինչպէս թէ
 ինչ բարոյութեամբս։ Եւ ինչ
 թեոյ անմահն է ինչպէս թէ
 մեծն։ Եւ ինչ թեոյ։ Եւ ինչ
 թեոյ թէ որն ինչպէս կար-
 անալականն է զարդարուի թէ
 պատշաճութեամբս։ Եւ ինչ թեոյ
 արարականն է ինչպէս թէ
 ինչ է որն ինչպէս թէ ինչ
 թեոյ թէ ինչ է որն ինչպէս

Հարժեւոյ. շարեւոյ. շնչեւոյ.
 շըջեւոյ. Ոհնելի. ունելոյ. ու
 նեւոյ. ուտեւոյ. ուտելոյ. չա
 րանաւոյ. չարչարեւոյ. չարչա
 րելոյ. պանծաւոյ. պանծաւոյ.
 Լնջեւոյ. Լնեւոյ. Կուգունե
 ւոյ. սըգաւոյ. զգաւոյ. զգաւ
 ոյ. վերոյ. վերնոյ. Լ'անեւոյ.
 տանջեւոյ. տառնեւոյ. տառնե
 ւոյ. բաբունոյ. ցրեւոյ. ցը
 րունեւոյ. Էիւծեւոյ. Էիւսեւոյ.
 փայղեւոյ. քամեւոյ. քոյոյ.
 Բեպետեւոյ. այսազգս բազու
 յէ. տակայն այս բաւականե
 ր ալլէ սոցա տեսու Բիւ որա

Նկ. 42. Երևանի Մատենադարան, ծեռ. № 2382, էջ 154բ, Ժողովածու, ստացող՝
 Հովհան Որոտնեցի, 1403 թ.:

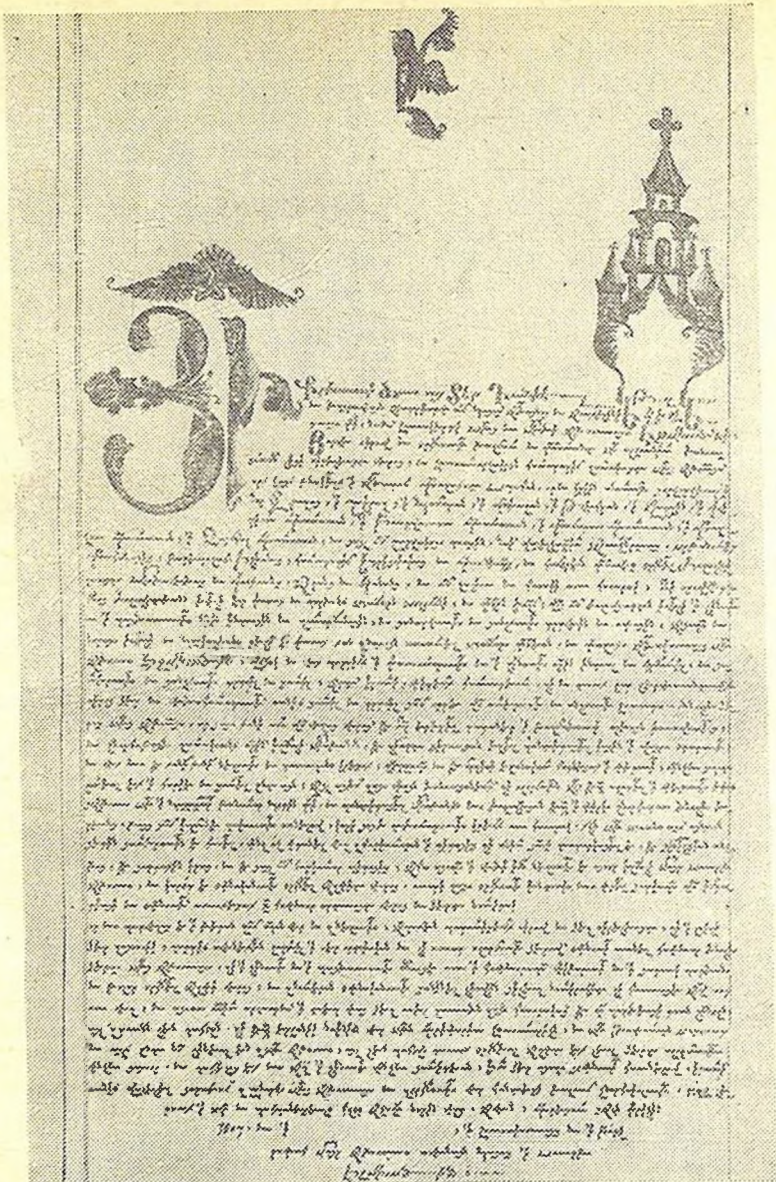
պեւն պէնանորաբար սերմանեալն իմ զօրո-
 ճին առ իշուսաւորն մերձեցէ : մերձային լու-
 աոյ ոչ մերձեցելոյ : այլ փայլակեցելոյ : զաւազո-
 ին կիբայ դարձեցելոյն զհետ ընթանա բարոյ
 աք տեսակն : իսկ ընդ զհամանորաբար տուեցէ
 լոյն նմ տեսութե : զսակ մեծեցեալն իբայ փայլեցէ :
 և առ փրագոյն ընն զնա տեսութե ճամնեցն նր
 շուղ : համարձակն ձեռն արկեցն : լոյն ներ
 գործեցէ զլուսոյ և ոչինչ : իսկ նա իկատարեցն
 անկատարութե ձեռն արկեալ : որոց անընդանե-
 բարնն : ոչ հասանէ : և զամանորին անգարդա-
 պն բարձրամեակ վրիպեցէ : տակնն որպէս
 սասցի բարեգործակն : միշտ իմանալեացն ա-
 շաց տարածի անայինն լոյն : և է նր մարմանն
 լինէ նց : մերձն գոյ : և միշտ առ իշած վայելունն
 հաղորդութի : իւրացոյն պատրաստն գոյ : առ
 այս տպանորէ անայինն քչապտ զնմանութի :
 զլուսատեսակն ճամնեցն անայնոյն վարդա-
 պետունն : առատակն յաննն : ասեալ : և զնա
 տուցեալն առ նա լուսանորէ անանմանութե :
 պատրաստ գոյութի ոչ մարմանոյ : և ոչ անորոյ
 զանութի : առաջնոյն ապատմութի : և կամ ան
 հափուէ և ոչ մից հաբալ : այլ անանմանութե
 յորա մերձեանն : իւրոյն լուսանորութե : միշտ
 քչապտաբար լուսափայլեալ : բարեզարդութի և կար-
 պն : և հասեմատութե իւրաքանչիւրունն : որոս
 զնման զափանորութի : և յի մե զի տրապանի

[illegible][illegible]

Forney

五

Նկ. 54. Երևանի Մատենադարան, ձեռ. № 1287, էջ 68ա, Գրիգոր Տաթևացի,
Մեկնություն Մատթեոսի, 1720 թ.:

Նկ. 55. Երևանի Մատենադարան, արխիվային բաժին, կաթողիկոսական դիվան, թղթապ. 243, վավերագիր 121, Ղանիկե կաթողիկոսի կոնդակը, 1807 թ.:

[illegible]

Նկ. 56. Երևանի Մատենադարան, ձեռ. № 9029, էջ 15բ, Իսահակ Ժաղկարար, Խրատք Ժաղկարարության (ինքնագիր), 1815—1840 թթ.:

Ինձանի. և Ի հան
դերձեւորն Իւր ան
իւր Կեանք անն արժան
անորս արարչի շնոր
հանգեց ճշողով.
և ան յորչ անորով.
պատեալի Կիր ան.
շնոր ան հաւար
այեալ Կիր Կիր
Իւր ան.

Ի անորայ արեւ Կիրայե
այ արար Կիրայ.

Ան Կիր Կիր Կիր Կիր
ան ան Կիր Կիր Կիր. և.
որ Կիր Կիր Կիր Կիր
Կիր Կիր Կիր Կիր.

Նկ. 59. Երևանի Մատենադարան, ձեռ. № 8730, էջ 49բ, Պողոս Կաղզվանցի,
Քաղվածքներ, ԺԹ դ.:

առնալու որովհետեւ փոքր զնոցն և ուրիշ
երեսի զամ' առ ուրիշ կեցող մեկն: Եւ զնոցն:

2.)

Թիւրքացի զարմար:

Առնալու զիսկաւսի և զերաւսի իսկանալ
զբանս հանձնի: Եւ ուրիշ զիսկաւսի
բանից: Իսկաւսի առնալ զարգաւսի զիսկաւսի
և ուրիշ զիսկաւսի: **Օ**ր տալիս առնալ
զիսկաւսի: Եւ զիսկաւսի զիսկաւսի և զիսկաւսի:
Որի իրիւր լուրի իսկաւսի: Իսկաւսի զիսկաւսի:
Իսկաւսի իսկաւսի: Իսկաւսի զիսկաւսի:
Իսկաւսի զիսկաւսի: Իսկաւսի զիսկաւսի:
Իսկաւսի զիսկաւսի: Իսկաւսի զիսկաւսի:

Դի զիսկաւսի զիսկաւսի: Իսկաւսի զիսկաւսի:
Իսկաւսի զիսկաւսի: Իսկաւսի զիսկաւսի:

Օր տալիս զիսկաւսի: Իսկաւսի զիսկաւսի:
Իսկաւսի զիսկաւսի: Իսկաւսի զիսկաւսի:

Օր իսկաւսի զիսկաւսի: Իսկաւսի զիսկաւսի:
Իսկաւսի զիսկաւսի: Իսկաւսի զիսկաւսի:

Օր զիսկաւսի զիսկաւսի: Իսկաւսի զիսկաւսի:
Իսկաւսի զիսկաւսի: Իսկաւսի զիսկաւսի:

Իսկաւսի զիսկաւսի: Իսկաւսի զիսկաւսի:
Իսկաւսի զիսկաւսի: Իսկաւսի զիսկաւսի:

Նկ. 60. Երևանի Մատենադարան, ձեռ. № 9262, էջ 7բ, Գեորգ Խուրով (ինք-
նագիր), Կանոններ, 1829 թ.:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՈՒՄ

դրվող նկարների վերծանությունները

Նկ. 1

Յամս աստուածապատի եւ հոգեւոր տեանն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի եւ ի թագաւորութեան Սմբատա, որդւո Գագկա Ծահանշահի ի :ՆՁԵ: (1036) թուականիս, ես Ապլլարիպ մարզպան, որդի Գրիգորո իշխանի եւ թոռն Ապուղամրի եւ եղբայր Վահրամա եւ Վասակա, շինեցի զսուրբ Փրկիչս ի մայրաքաղաքս լԱնի շատ ջանի եւ մեծածախ գանձի, եւ զնեցի հալալ ընչից իմոց կուղպականի :Գ: (3) եւ ձի...

Նկ. 2

Ի :ՆՁԴ: (1035) թուականիս, ես Ապլլարիպ մարզպան եղե հրովարտակ ի Սոմպատա Ծահանշահե առ կայսրն Յունաց Միխէլ ի Կոստանդինուպոլիս. եւ շատ ջանի եւ մեծածախ գանձի բերի մասն ի սրբո Խաչէն եւ եկեալ կատարեցի զտաճարս զայս եւ զնշանն լուսո կանգնեցի և պսակ հարսինս Զրիստոսի եւ եդի լուծ սպասաւորաց Էկեղեցոյս զկիրակէին արւն գիշերապաշտան առնել մինչեւ ի գալուստն Զրիստոսի. եւ քահանա որ մեռանի ի սուրբ Փրկիչս :Խ: (40) մի կալցեն լեկեղեցիքդ: Եւ եթե ոք ի քահանայից եկեղեցոյս եւ իմ սպասուցս եւ կամ ի գրենոյս լափշտակե կամ ծախելով կամ զինչ եւ իցե պատճառանա եւ կամ զազահութեան զհետ երթա եւ զեկեղեցոյս մուտքս խորե եւ սուրբ Փրկչիս ի պետս ոչ անցուցանե, :ՅԺԸ: (318) հայրապետացն Նզովեալ լիցի եւ որ Գրիգոր իրիցու որդիքս լեկեղեցապանութեն հանե կրկին անիծիցդ պարտական լիցի իսկ կատարիչ գրիս արհնեալ լիցի: ԶԳեորգ գրիչ յիշեա Զրիստոս:

Նկ. 3

Ի :ԾԳ: (1054) թ[ուականին]. ես Յովաննէս, որդի Մղոմոնի լի լա[ն]ցանաւ լի-
շեց[ի զպանդըխտութիւն] տանն Տեանն եւ յուսացեալ յողորմութիւն Նորին Նպաստա-
ւորեցի ի իմ [հալալ ընչից] եւ տուի ի սուրբ Աստուածածինս Խասբուշինց դահեկանք :Ի: (20) եւ եդի լուծ ի վերա ս[պասաւորաց եկե]ղեցոյս ով եւ լինի, որ առնեն լա-
մենայն ամի :Բ: (2) ար ժամ անխափան. որչափ ես կենդանի եմ զ :Ա: (1) արւն
իմ հարւն եւ զ :Ա: (1) արւն իմ մարւն եւ լետ վախճանի իմո զ :Ա: (1) արւն ինձ
եւ զ :Ա: (1) արւն իմ կնոջն Զահրափ: Արդ եթե ես Մովսէս կ[ենաւ] կ[ամ] մահուամբ
զայս ժամս խ[ափանեմ տերն] եդիցիմ մեղացն Յոաննիսի:

Նկ. 4

Ի :ՈՎԸ: (1219) թ[ին] շնորհիւն Զրիստոսի եւ Սամխաթունս, դուստր Խաչերե-
սին լաւեցո, անժամ ի Զրիստոս գնացի. իմ հարւն ի հալալ դրամեն որ ինձ տուեալ

եր, անհիշատակ էի, շինեցի զբուրջնս յիշատակ ինձ առ Քրիստոս: Արդ աղաչեմ որք կարողայք մեզ թուղութիւն խնդրեցէք ի Քրիստոսն:

Նկ. 5

Ի թվին :2ԺԹ: (1270) ի տերութեան փառաւոր իշխանին Սմայատա եւ հաւրագատին իւրո Տարսաիճին. ես նվաստ աբեղա Հայրապետ անուն, սպասաւոր բանի, կրկին շինեցի զվանքս եւ նորոգեցի զեկեղեցիքս, շինեցի զգաւիթս եւ զայլ ինչ որ երեւ[են] աշխատութիւն. եւ զԳոշոց այգին յՈստին եւ զԹեղոտն ի Մճոկաճոր, իմ հաւալ արդե[ա]մք գնեցի եւ տվի ի սուրբ Սիոնս. եւ եղբարցս կամաւ հաստատեցաք զսուրբ Գրիգորին զշաբաթն եւ կիրակին ինձ յիշատակ [կ]րկին.. եւ.. մս.. մք կատարիչքն աւ[ր]հ[ն]ին յամեն սրբոց եւ հակառակողն տանջին ընդ Յուդայի եւ ընդ Բելիարա ի մեծի ատուրն: Ամեն:

Նկ. 6

...թագաւորին և խաչեցելոյն Աստուծոյ ի յարք[այու]թեան մեծին և բարեպաշտին Ապաղայ դանին... Հայկազնեայ տոհմին և սեռիս Թորգոմեայ, ի կաթողիկոսութեան տեառն Յակոբայ և յարիականի և քաջատոհմ յիշխանութեան Պոռշայ և որդոցն Պապաքին, Հասանա, մանկան Էաշոյ, շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս՝ բնակարան փառացն Աստուծոյ եւ յարկ սրբոյն Ստեփանոսի՝ յերկար կենդանութիւն պարոնացն: Եւ սահմանեցաք փոխման :Գ: (3) արւ ամեն եկեղեցիքս [պ]ատարագել զՔրիստոս մեծ պարոնին մերոյ Պոռշայ. կատարիչք գրոյս արինին յԱստուծոյ: Մեք պարոնայքս եւ միաբանքս արծօն նագրեցաք, որ... յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոցն: Ամեն:

Նկ. 7

Թվին :2ԻԹ: (1280) Էլզանին շնորհին Աստուծոյ. ես Նուրայօին Զօթիթս իմ ընկերաւքս եկի յԱնի տամղիս վերայ, տեսայ զԱնոյ իրիցանուս զի Առլեխին հրամանքն որ ի սկզբանէ բաժ ու տամղա չէին տվել. ես այլ հաստատեցի իմ ընկերաւքս, որ ոչ բաժ տան ու ոչ տամղայ. զինչ ի Առլեխին հրամանքն էր թողաք վասն յերկար կենդանութեան փաթշահին: Ով որ այլ բաժ ուզէ կամ տամղայ՝ Աստուծոյ ու դանին գեթվոր լինի ու նզոված է :3ԺԸ: (318) հայրապետացն, մասն զՅուդային եւ զԿայնին առցէ. հաստատուն պահաւիքն արինին Աստուծոյ: Անանէ գրիչ:

Նկ. 8

Ի թվին :2ԽԴ: (1295) զտէր Ստեփաննոս մետրապալիտ Սիւնեաց, որ է պռաւտափրաւնտես հաոց մեծաց, որդի մեծափառ իշխանին Տարսաիճին, շինող սուրբ եկեղեցոյս յիշեցէք ի Քրիստոս:

Նկ. 9

Կամաւ կարող հզարին Աստուծոյ, ես տէր Ստեփանոս Սիւնեաց արիւնքսկոպոս, որդի մեծի եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Տարսաիճին, ետու սուրբ Սիոնիս ու Աստուածամանիս սուրբ Կարապետիս ի մեր սեփական վիճակէն ի Գեղարքունոյ՝ զգեղն

Վանեվան, զԿիտանոցն, զՓառակունիք, Մշալալշէն, Շիկալկարբն, Խոսկինակն, Զաւթա-
րանց, զՊարբանտն, զի մի ոք իշխեսցէ խախտել կամ խափանել ի մերոց կամ լաւ-
տարաց, զի իմ պատիժս կրեսցէ: Այլ վասն այս սահմանեցաք, որ տեղս մեր նստազահ
է, ու մեծ իշխանաց իշխան իմ փառաւոր հարազատին Էլիկումին յիշատակն ալլ աստ
էր կարգած ամով. [ով] զմեր սահմանած կտակս ալլ ցեղ առնէ, մասն ու բաժին զՈւ-
ղաի առցէ ու զալլ խաչահանուացն եւ մեր պարտե[ա]լցն տեր է առաջի Աստուծոյ, թժիս
:ՉԹ: (1301):

Նկ. 10

Կաման Աստուծոյ, ես Էաչի, որդի Հասանա, թոռն Պոռշայ միաբանեցա սուրբ
ուխտիս Յաղացքարո, եւ ետու իմ հայրենեաց ի Սրկղունս զմեր ձեռատունկ այգին Նո-
րակերտ իւր ջրովն. մեր եղբայրն տեր Արպելի Ովանէն եւ միաբանքն ի տարին սահ-
մանեցին :Դ: (4) պատարագ մեզ եւ ծնողաց մերոց եւ ամուսնոյն իմոյ Սամայա-
թունին՝ ի տանի Պարթի եւ Յակոբա. կատարիչքն արինին լԱստուծոյ, ի թժին :ԶԶ:
(1317):

Նկ. 11

Թժին :ԶՂԱ: (1342) շնորհիւ եւ ողորմութեամբ բարերար և մարդասիրին Աստու-
ծոյ. ես աթապակ Վարիամ, որդի Իւանէի, որդուն մեծին եւ հզարին Զաքարիայ վե-
րըստին Նորոգեցի զկումբեթ Սուրբ Փրկչիս վասն երկար կենդանութեան իմոյ եւ յի-
շատ[ակ]ի մեզ եւ Նախն[ա]ց մերոց: Արդ ես Ասիւս, որդի Գրիգորո առաքեցա պատ-
րոնին հրամանաւն աթաբակ Վարիամա եւ Էկել կատարեցի մեծ ջանիւ եւ աշխատու-
թեամբ գիրամսելս ինձ եւ սպասաւորք Սուրբ Փրկչիս ընծա մատուցին մեզ զՎարդա-
վադիս կիրակէն :Բ: (2) պատարագ:

Նկ. 12

Կամա ամենակալին Աստուծոյ եւ իշխանութեամբ մեծ պարոն Բուրթելին եւ որդոյ
իւրոյ Բեշքենա եւ Ինանիկին. ես Գոնցէ ամուսին Վարիամայ, որդոյ Ծահոունեցո, դուստր
Խոստրովկա՝ յազգէ Տարսախճանց, ետու ի հալալ արդեանց եւ հերեանեաց իմոց ի սուրբ
ուխտս վասն հոգիորդեաց իմոց Ուքանա, Ամատին, որ տղա արաւք ի Զրիստոս կա-
տարեցան, դիտի սուրբ Գե(ո)րզն իւր հերեանալն, իւր խաչին մտաւն ի Համամատեսն՝
զԳազարափոսին եգին՝ :Բ: :Ռ: (2000) դեկան գնումք ու :Ծ: (100) դեկ[ան] զը-
նուած քամբակ հող եւ Համամատեսն ու զՈրծաքարին հողն ի լԱղջրտապ. եւ միա-
բանքս հաստատեցին ի տարին :ԺԲ: (12) պատարագ սուրբ Խաչին տաւին :Դ: (4)
Ամատին, :Դ: (4) Ուքանա, :Խ:-ից (40) տաւին՝ :Ռ: (4) պատարագ, :Բ: (2)
Գոնցին, :Բ: (2) Թուխտենո: Կատարիչքն արինեն լԱստուծոյ եւ խափանողքն դա-
տին ի Տեառնէ: Ով հակա[ռակ] կա՝ մերոց կամ լաւտարաց, մեր մեղացն տեր է առաջի
Զրիստոսի: Թժին :ԶՂԴ: (1345):

Նկ. 13

Կամա ամենակալին Աստուծոյ, ես Պենա, որդի Սմբատա, թոռն Լիպարտի, տեր
Փանծաթաղին եւ ամուսին իմ Սուսա միաբանեցաք Սուրբ Ստեփանոսիս եւ տուաք ի մեր

հալ(ի)ալ հայրենեաց որ ի Փանծաթաղին զՄազմանենց եւ զԱւանշենց էգին մեր հոգոյս բաժինն էփրեմ վարդապետն եւ միաբանքն սահմանեցին մեզ Աստուածամինն սոսնին :Զ: (6) պատարագ. եւ ով որ մեր հոգոյ տուած վախմիս հակառակ կայ, :3ԺԸ: (318) հայրապետացն նգովեալ եղիցի : 2ՂԷ: (1348):

Նկ. 14

Անուամբ տեառն ամենակալի եւ ողորմութեամբ սուրբ եւ ինքնակալ թագաւորին Կոստանդեա դուկի, կամ եղեւ իմ Բագր[ա]տա մագիստոսոսիս եւ Արեւելից կատապանիս Վիկացոյս, առնել ողորմութիւն մայրաքաղաքիս Անտ. յորժամ առին զտանտուրութիւնս Մխիթար իպատոսն Կրտին որդին եւ Գրեգոր Լապաստակա որդին Սպաթարկանկիտատն եւ Սարգիս Արտաւագա որդին Սպաթարկանկիտատն եւ ազատեցին զվեցկէ կոռ եւ զսալլի եւ զկամին եւ զանգարիոն եւ կատապան ով եւ լինի տա սերմ :Ո: (600) մոդ եւ ծախք զընծելոյն զայլն տանուտէրքն առնեն իւրեանց տամբ, որ չհասնի ի լննի ոչ ինչ ոյժ: Եւ գինեւոր անեցի եթէ սալլով եթէ գրաստով բաժն ազատ է. եւ անեցի որ իւրենն մորթելիք գնէ բաժն ազատ է, եւ շալակաւոր անեցի բամբէնցավ բաժին կեսն ազատ է. եւ ի կապճին տաին դահեկանին :Զ: (6) դրամ այս տան :Դ:, :Բ: (4), (2) ազատ է. եւ մսագործի եթէ պախրէի լինի զլուխ եթէ ոչխարի զկեսն տա կեսն ազատ է եւ ի նստո ինկարլէն :Ո: (600) դրամն ազատ է:

Նկ. 15

Կամաւքան Աստուծոյ եւ հրամանաւ պարո՛ւ Աղբուղին. ես Մխիթար, որդի Գրիգոր Խուցիսին որ Անոյ տաղմաճի էի, վասն պարոնացն արնշատութեան թողի զջաղացնոյս ամենոյ զղամղէն եւ զդահեկ վասն պարոն Զագին հոգոյն: Եթէ ոք ի մեծաց կամ ի փոքու[նց] զայս արձանս խաբանէ, մարդն էն նգովե[ալ] եղիցի :3ԺԸ: (318) յալրայպետացն, մասն և բաժին զՅուդային եւ զԿսայենին աոցէ եւ որ հաստատ պահէ արիսին յԱստուծոյ:

Նկ. 16

Աստուածահաճոյ եւ ընդրեալ սուրբ միայնակեացն զանձակեցի, որ զ :ԺԵ: (55) ամ յանապատի կացեալ խոտաճարակ եւ անտես ի մարդկաին տեսութենէ, եկն ի քաղաքս մեր ի տուչութենէն Աստուծոյ առժամայն հրաման ի տեառնէ հասեալ փոխեցաւ ի մշտընջեմաւոր կեանսն եւ թաղեցաւ պանդխտաւրէ ի գերեզմանս աշխարհականաց. եւ դիրք սուրբ ոսկերաց նորա բժըշկութիւն առնէ ամենայն ախտաժետաց: Եւ ես տէր Գրիգոր սահմանեցի զԱստուածամինն կիրակէն արն յանուն նորա պատարագել զՔրիստոս: Ով զնմա մուտքն ի յաթոռես հանէ, կամ յուզել իշխէ Կայենի եւ յուդայի չափ նգովեալ եղիցին:

Նկ. 17

Շնորհաւքն Աստուծոյ, ես անարժան Պետրոս վարդապետս վերստին նորոգեցի սուրբ եկեղեցիս, հանդերձ ժամատանօքս, շուրջանակի պարսպօք եւ ամարաթօք լամենայնի. յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ իմ ծնողացն. հորն իմոյ Յովան[ի]սին եւ մօրն Խանումին. թվին :ՌՃԽ: (1691):

Նկ. 18

...զնմանէ յոյժ քահանայապետքն: Իսկ Պիղատոս դարձեալ հարցանէր զնա. Ո՞չ ինչ տաս պատասխանի, տես քանի ամբաստանեն զքէն: Եւ Յիսուս այնուհետեւ ոչ ինչ ետ պատասխանի, մինչեւ զարմանալ...:

Նկ. 19

...տեսին զորդին, ասեն ընդ միտս. սա է ժառանգն, սպանցուք զսա, եւ կալցուք գժառանգութիւն տորա: Եւ առեալ հանին զնա առտաքոյ քան զայլոն եւ սպանին: Արդ յորժամ եկեսցէ տէր այգւոյն, զի՛նչ արասցէ մշակացն այնոցիկ: Ասեն ցնա. Ջշարսն չարաւ կորուսցէ, եւ զայգին տացէ այլոց մշակացն, որք տայցեն նմա զպտուղս ի ժամու իւրեանց: Ասէ ցնոսա Յիսուս. Չիցէ երբեք ընթերցեալ ծեր ի գիրս. Զվէմն՝ զոր անարգեցին շինողքն, նա եղեւ զլուսն անկեան. ի տեառն եղեւ այս, եւ է սքանչելի յաչս մեր: Վասն այսորիկ ասեմ Ձեզ, զի բարձցի ի ձէնջ արքայութիւն Աստուծոյ եւ տացի ազգի որ առնիցէ զպտուղս նորա: Եւ որ անկցի ի վերայ վիմիս այսորիկ՝ փշրեսցի, եւ յոր վերայ անկցի՝ հոսեսցէ զնա: Իբրեւ լուան քահա...:

Նկ. 20

...յերկինս եւ առաջի քո, եւ ոչ ես եմ արժանի կոչել որդի քո, արա զիս իբրեւ զմի ի վարձկանաց քոց: Եւ յարուցեալ եկն առ հայր իւր. Եւ մինչդեռ հեռագոյն էր, ետես զնա հայն եւ զթացաւ, յարեաւ եւ ընթացաւ ընդ առաջ, անկաւ զպարանոցան նորա եւ համբուրեաց զնա. Եւ ասէ ցնա որդին՝ հայր, մեղայ յերկինս եւ առաջի քո, եւ ոչ ես եմ արժանի կոչել որդի քո: Ասէ հայրն ցժառայսն իւր. վաղվաղակի հանէք զպատմութեանն առաջին եւ ազուցէք նմա...:

Նկ. 21

...[զնո]սա մեծ է քան զամենայն եւ ոչ ոք կարէ յափշտակել ի ճեռաց հաւր իւրոյ. ես եւ հայր իմ մի եմք: Վէմս առին հրեայքն, զի քարկոծ արասցեն զնա: Պատասխանի ետ նոցա Յիսուս. Բազում գործս բարիս ցուցի ձեզ ի հաւրէ իմմէ. վասն որո՞յ գործոյ ի նոցանէ քարկոծ առնէք զիս: Պատասխանի ետուն նմա հրեայքն. Վասն բարւո գործոյ ոչ առնեմք զքեզ քարկոծ, այդ վասն հալիոյութեան. եւ զի դու մառոդ ես եւ զանձն քո Աստուած առն[ես]:

Նկ. 22

Եղբարս կամ զքորս, կամ զհայր կամ զմայր կամ զկին կամ զորդիս կամ զագարակս վասն անուան իմոյ, հարիւրապատիկը առցէ եւ զկեանսն յափտենականս ժառանգեսցէ:

Բազումք եղիցին առաջինք, յետինք եւ յետինք առաջինք:

Քանզի նման է արքայութիւն երկնից առն տանուրեառն որ ել ընդ առաւուտս ի վարձու ունել մշակս յայգի իւր. եւ արկ վարձս մշակացն աւուրն դահական. եւ առաքեաց զնոսա յայգի իւր: Եւ ելեալ զերրորդ ժամու ետես այդս, զի կայինը դատարկս. ասէ եւ ցնոսա. Երթալք եւ դուք յայգի իմ, եւ որ ինչ արժան իցէ տաց ձեզ. զնացին եւ նոքա:

Եւ դարձեալ ելեալ զվեց ժամաւ, եւ զինն ժամաւ՝ արար նոյնպէս: Եւ զմետասաներորոր ժամու ելեալ, եգիտ ալոս, զի կային դատարկ: Ասէ, ցնոսա. Ընդէ՞ր կայք աստ զաւրս ցերեկ դատարկք:

Նկ. 23

...զաղիեղացոց, եւ եկեալ բնակեցաւ ի քաղաքին, որ կոչէր Նազարեթ, զի 199ի բան մարգարէին, թէ Նազովրեցի կոչեսցի:

Յաւուրսն յախոսիկ գալ Յովհաննէս Սկրտիչ քարոզել յանապատին Հրեաստանի, եւ ասել. ապաշխարեցէք, զի մերձեալ է արքայութիւն երկնից, զի սա է վասն որոյ ասացան ի ձեռն Էսայայ մարգարէի. Չայն բարբառոյ յանապատի, պատրաստ արարեք զձանապահի տեանն, եւ ուղիղ արարեք զշաւիղս նորա: Եւ ինքն Յովհաննէս ուներ հանդերձ ի ստեւոյ ուղտու, եւ գաւտի մաշկեղէն ընդ մէջ իւր, եւ կերակուր նորա մարախ եւ մեղր վայրենի: Յայնժամ ելանէին առ Նա ամենայն երուսաղէմացիք եւ ամենայն Հրեաստան եւ ամենայն կողմն Յորդանանու, մկրտեին ի Նմանէ ի Յորդանան, եւ խոստովան լինէին զմեղս իւրեանց: Եւ տեսեալ զբազումս ի սաղովեցոցն եւ ի փարիսաացոց եկեալս ի մկրտութիւն նորա, ասէ ցնոսա. Ծնունդք ի՞ժից ո՞ ցոյց ձեզ փառչել ի բարկութենն, որ...:

Նկ. 24

...(մար)մնաւոր տեսեամբ իբրեւ զաղանի ի վարայ նորա, եւ գալ ծայն յերկնից՝ որ ասէր: Դու ես որդի իմ սիրելի, ընդ քեզ հաճեցայ: Եւ ինքն Յիսուս եր ամաց իբրեւ երասնից սկսեալ, որոց որպէս եւ կարծեր որդի Յովսեփայ, որ Յակովբայն, որ Հնդեայն, որ Մատաթայն, որ Ղեււայն, որ Մեղքեայն, որ Յաննէայն, որ Յովսեփայն, որ Մատթէայն, [որ Ամովսեայն], որ Նաւումայն, որ Եսդէայն, որ Նանգեայն, որ Մաաթայն, որ Մատտաթայն, որ Սեմէայն, որ Յովսեփայն, որ Յովղայն, որ Յովնանայն, որ Ռեսեայն, որ Զաւրաբաբելին, որ Սաղաթիելին, որ Ներեայն, որ Մեղքեայն, որ Աղդէայն, որ Կովսամայն, որ Եղմովդադայն, որ Երեայն, որ Յեսուայն...:

Նկ. 25

...(ոչ զի)տեմ ուր եղին զնա:

Ձայս իբրեւ ասաց, դարձաւ ի թիկունս կոյս, եւ տեսանէ զՅիսուս, զի կայր եւ ոչ գիտէր թէ Յիսուս իցէ:

Ասէ զնա Յիսուս. Կին դու, զի՞ լաս, զո խնդրես: Նմա այսպէս թուեցաւ, թէ պարտիզպանն իցէ. Ասէ ցնա. Տէր, եթէ դու բարձեր զնա, ասաց ինձ ուր եղեր զնա, զի ես առից զնա:

Ասէ ցնա Յիսուս. Մարիամ: Եւ Նա դարձաւ եւ ասէ ցնա եբրայեցերէն. Ռաբունի, որ թարգմանի վարդապետ:

Ասէ ցնա Յիսուս. Մի մերձանար լիս, զի չեւ ես ելեալ եմ ես առ հայր իմ, այլ երթ դու առ եղբարսն իմ, եւ ասա ցնոսա. Ելանմ ես առ հայրն իմ եւ առ հայր ձեր, եւ Աստուածն իմ եւ Աստուած ձեր:

Գալ Մարիամ Մագդաղէնացի եւ պատմէ աշակերտացն, թէ ետես Նա զտէր եւ զայս...:

...ընդ իշխանությամբ, ունիմ ընդ ինեւ զինուորս, ասեմ սմա՝ երթ, եւ երթայ, եւ այլում՝ թե եկ, եւ զայ եւ ծառայի իմում, թե արա զայս, եւ առնէ: Եւ իբրեւ լուա զայս Յիսուս՝ զարմացաւ, դարձաւ առ ժողովուրդն, որ երթային զհետ Նորա եւ ասէ. Ամէն ասեմ ձեզ, թե եւ ոչ լիսրայեղի այսչափ հաւատս գտի: Եւ դարձան անդրէն պատգաւ[մա]ւորքն ի տուն, եւ գտին զծառայն հիւանդ բժշկեալ:

Եւ եղեւ ի վաղիւն երթայր ի քաղաք մի, որում անուն էր Նային. երթային ընդ նմա եւ աշակերտք Նորա, եւ ժողովուրդ բազում: Իբրեւ մերժ եղեւ ի դուռն քաղաքին. եւ ահա ելանէր մեռեալ մի, որդի միամաւր մաւր իւրոյ, եւ նա էր այրի. եւ ժողովուրդ բազում քաղաքին էր ընդ նմա: Իբրեւ ետես զնա տէր՝ զթացաւ ի նա եւ ասէ. Մի լար: Եւ մատուցեալ մերժեցաւ ի դագաղսն, եւ որ բարձեալ տանէին զտեղի առին. եւ ասէ. Պատանի դու, քեզ ասեմ, արի՛...:

Նկ. 27

...յառաջանա քան զքեզ ի Գաղիլեայ, անդ տեսանիցեք զնա, ահա ասացի ձեզ:

Եւ ելեալ վաղվաղակի ի գերեզմանէ անտի ահիւ եւ խնդութեամբ բազմաւ ընթա-նային պատմել աշակերտացն: Եւ ահա պատահեաց Նոցա Յիսուս եւ ասէ. Ողջ էք: Եւ Նոքա մատուցեալ կայան զոտս Նորա եւ երկիրպագին նմա: Յայնժամ ասէ ցնոսա Յի-սուս. Մի երկնչիք, երթալք ասացեք եղբարցն իմոց, զի երթիցեն ի Գաղիլեա եւ անդ տեսցեն զիս: Իբրեւ Նոքա զնացին, ահա ոմանք ի զաւրականացն եկին ի քաղաքն եւ պատմեցին քահանայապետիցն զամենայն, որ ինչ եղեւն: Եւ Նոքա ժողովեալ հանդերձ ծերովքն խորհուրդ առեալ՝ արծայք յոյժ ետուն զաւրականացն եւ ասեն. ասասջիք եթե աշակերտք Նորա եկեալ ի գիշերի գողացան զնա՝ մինչ մեք ի քուն էաք, եւ եթե այդ լուր լիցի այդ...:

Նկ. 28

...[զց]որեան իմ եւ զամենայն բարութիւնս իմ, եւ ասացից ցանձն իմ. անձն, ու-նիս բազում բարութիւնս համբարեալ ամաց բազմաց. հանգիր՝ կեր արք եւ ուրախ լեր: Ասէ ցնա Աստուած. անմիտ յայսմ գիշերի զոգիտ ի քննէ ի բաց պահանջիցեն, իսկ զոր պատրաստեցերն ո՛ւմ լինիցի: Նոյնպէս եւ որ զանձն անձին, եւ ոչ լԱստուած մեծա-նայցէ:

Ասէ ցաշակերտսն իւր. Վասն այսորիկ ասեմ ձեզ. մի հոգայք ընդ հոգւոյ՝ թե զինչ ուտիցեք. եւ մի ընդ մարմնոյ՝ թե զինչ զգենուցուք, զի ոգի առաւել է, քան զկերակուր, եւ մարմին, քան զհանդերձ: Հայեցարուք ընդ ագոսաւ, զի ոչ սերմանեն եւ ոչ հնձեն, որոց ոչ գոն շտեմարանք եւ ոչ համբարանոցք, եւ Աստուած կերակրակրէ (") զնոսա. որ-չափ եւս առաւել զձեզ, որ լաւ եք քան զթռչունս: Ո՛վ ի ձենչ...:

Նկ. 29

(ծանա)պարհե զար հանապազ իւրաքանչիւր ոք զիւր միտս հաճեսցէ, որ խորհի զարն՝ տեառն խորհի, եւ որ ոչն խորհի զարն՝ տեառն չխորհի. եւ որ ուտէ՝ տեառն ուտէ, եւ զոհանալ զԱստուծոյ. եւ որ ոչն ուտէ՝ տեառն չուտէ եւ զոհանալ զԱստուծոյ, զի ոչ ոք

ի մենջ անձամբ կեայ եւ ոչ անձամբ մեռանի: Եթե կեամք, տեառն կեամք եւ եթե մեռանիմք տեառն մեռանիմք: Եւ արդ, եթե կեամք եւ եթե մեռանիմք տեառն եմք:

Քանզի ի նոյն...:

Նկ. 30

...եւ այն իսկ էր նոցա: Եւ կերակուր եւ ըմբելի եւ քուն, զի մինն ասէր թե ի մեջ գիշերի յառնէի, զի ոչ առ ի քուն համարէին տուեալ զգիշերն, այլ առ արհնութիւնս աստուածեղէնս եւ զգաստութիւնս ոգւոց եւ մտաց եւ քանզի զայլ ժամանակն իբրեւ խափանիչ իմն համարէին ի գիշերական ապահովութեանն առաւել զգաստանային մերթ ի տեղիս ապահովս, մերթ ի ժամս անթախանձականս յաճախէին լարհնութիւնս: Եւ Քրիստոս իսկ ստիպէր յարթութիւնս եւ ի զուարթութիւնս, ասելովս՝ Կեցեք. արթուն եղերուք: Նոքա զգիշերն տիւ առնէին եւ քան զլոյս եւս լուսաւորագոյնս, քանզի ընդ Աստուծոյ խաւսէին, իսկ մեք եւ զտիւս եւս ի քուն ծախեմք, թեպէտ եւս կից եմք ի գիշերի, ի սնոտի զբաւսանս թափառեցուցանեմք զմիտս, վասն զի լոյս են հրաման քո ի վերա երկրի:

Չէ ինձ ասէ խաւար գիշերն, յորժամ քո լուսովս լուսաւորիցիմ, չհամարիմ զմութիւն՝ մութ. յորժամ մեծապայծառ լուսովդ աչք մտացս զուարթանայցեն, քանզի զինչ վնաս իցէ մարմնաւոր աչաց, յորժամ մտաց աչք զերանական լոյսն տեսանիցեն, որպէս եւ չէ ինչ աւգուտ ի ճառագայթից արեգական, յորժամ միտքն թանձրամած խաւարաւս հեղձնուցուն, զի հաստատուն ներքինն է: Եւ ամենայն մարդ նովաւ է մարդ, որպէս եւ մարմին ոչ ինչ անմարմնականաւքն կերակրի եւ ոչ ուրախ լինի այնպիսեւն, այլ իւրաքն ազգականաւք եւ յանգական կերակրաւքն, նոյնպէս եւ ոչ սիրտն, այսինքն շունչն ոչ մարմնաւորականաւք ինչ եւ ոչ զննելի կերակրովք: Եւ բարիքը ասաց, թե՛ լոյս են հրամանք քո ի վերա երկրի ուր չարիքն հեղեալ զեղեալ են...:

Նկ. 31

...դարձեալ հասանել, քանզի եւ յաստուածուստ անդուստ հանդերձի եւ այս ներգործիլ առ սոյնս, վասն զի սա զտուողին զարութիւն ամենահնար ատեալաւնէ, յոր խունկ հաճութեան մեծապէս հոտոտի Աստուած քան յամենայն բուրումն անուշից եւ քան ի խառնելն երբեմն աղացմամբ ի սպաս խորանին, որ է կերպարան անձանց խոնարհից գիշեալ բեկութեամբ առ ի նոյն նմանութիւն միութեամբ: Ըստ որում հարցնալ փրկչին ամենից յոմանս ախտացեայս տեսանելեալք հաւատալք ասելով առ այդ, թե կարող եմ առնել ձեզ զայդ ոչ պարզեւեաց աչաց նոցա լոյս, թե ոչ նախ հաւատոցն զբրաւ ընկալաւ, զի զինչ քան զմեղութիւն քառաւրեան դիոյ առ կենդանութիւն մեզ անյուսագոյն առ որ կանանցն ժամանելոց յոտս արարչին հաւ...:

Նկ. 32

...այլ էր ընդ այս ամենայն անցի, վասն առաջակախս, քանզի կարգ և յեկեղեցիս, հովիւք և հովուեալք, ուսուցիչք և որ ուսանին, զի մի ոք արտաքոյ իւրոյ սահմանին գտանիցի, որպէս և անդամք մարմնոյ յազգի ազգեաց անդամոց է և զիրաքանչիւր ծանաչեն զտեղի և զգործ: Եւ Պաւլոս ի ձեռն սիրելոյն զմեզ տեառն գիտել կամի, զի ասէ թե. Ես առաւել ծանապարհ ցուցանեմ ձեզ: Զսիրոյն ասէ յորժամ ամենայն գիտութիւն խափանի և միան հաւատք, լոյս և սեր: Եւ գիտելովն վարդապետել, զի որ սիրեն 192

զԱստուած, նա է տեղեկացեալ ի նմանէ: Եւ զայս լաւագոյն ծանապարհ գիտէ Պաւլոս, և ծանախութիւն ամբարտաւանութեանն արարեալ, որո զասացն թէ՛ մի ամբարտաւանէք և յանձն չարարուեստ իմաստութիւն ոչ մտանէ: Ընդեր զմեծամեծ և զգուշագոյն շահից զհետ երթաս ծովու զվաճառաշահութեան, իշխանութիւն ունելով առանց վտանգի ալեկոծութեան, մշակել զերկիր, ոչ գիտէք զհանդես մեր եղբարք յորում ժողովիմք ամբարտաւանիցն աստ նախագահի նստել անձամբ և ոչ որպէս լառաջացելոցն, և զայստիկ յարինադրելն ի ձենջ բազմաց, եթէ բազմաց արինադիրք իցէք, զհարդ ալսպիսի կարգք շփութեալք թուի թէ և ոչ զմեզ ինքեանս յոլով ծանաչեմք արինադիրքս...:

Նկ. 33

...Յուլեա Հոռմա եպիսկոպոսին, որ առ Կոստանդինոսիւ լեալ: Իսկ ի Բեկտորէ Հոռմա եպիսկոպոսէ ամբ ՀԹ. (79) մինչև ցՊաւլոս հերետիկոս Սամոստացի:

Արդ, նոցին հերձվածողացն հետևողն կրկին չար քան զնոսալ:

Ի ԿԹ. (69) թուականին Հալոց (620 թ.) և ի ՈԻ. (620) չարչարանացն Քրիստոսի երեւցաւ պեղծն յանապատին արաբացիոց, անդրանիկն սատանաի և կարապետն Նեոինն, և մարգարէ կամակոր վիշապին, առաջընթաց որդին կորստեան Մահմետ, որ ասի հետ մահու քրիստոսամարտն, որ պատգամաւոր Աստուծոյ, զինքն ասեր տիեզերապատիր աշխարհալկործան խաբէբա պատրողն, զոր ասաց Քրիստոս թէ՛ զայցեն յանուն իմ և զբազումս մոլորեցուցանեն և հալածումն մեծ յարուսէ եկեղեցոյ, որպէս Սիմոն և Կիւրինթոս և Մանի և Թեաւդոտս և Արտեմոն և Սամոստացին և Նեստոր և նմանք նոցին:

Ի Ժ. (10) ամին Քաղերիոսի Վաղերիոսի Էկաց եպիսկոպոս հնգետասաներորդ եկեղեցի ոմն անտիոքացւոց Պաւլոս Սամոստացի, որ զառողջ կանոնս որոշեաց և զԱրտեմոնի զաղանդն նորոգեց, և արտաքո եկեղեցո խորհեցաւ ի վերա Քրիստոսի՝ դուզվաքցն մարդ ասելով, ոչ կամեցաւ խաւստովանիլ որդի Աստուծոյ իջեալ լերկնից: Եւ ասաց զՔրիստոսի, թէ ի ներքուստ է և խալտառակեաց զնա պեղծ աղանդովն Արտեմոն: Եւ ինքն անկաւ ի հաւատոց անտի ճշմարտութեան և լեպիսկոպոսութենէ անդի, և ծանիցես զՆեստոր և զվարդապետաց Նորա, և զԺողովոյն Բաղկեդոնի ի միասին զհերձվածալսեսն քան զխմորն ապականագործ և չար, լուեալ կալր ի զաւրութենէ ի յաւուրց անտի Բեկտորի և զաւրութիւն առնոյր սաստկագոյն ի ձեռն Սամոստացո զազանի: Եւ տարածաներ դժնդակապես յոլովս և զայր հասաներ ի Նեստորիոս մշակող, որումս սերանելո, զի ընդունելով նմա ի Մոմփոնեստեա Թեոդոս կոչեցելոյ, որ էր աշակերտ Թեոդոդի, յոր վարժ...:

Նկ. 34

...այն յանձին ընդունել զաստուածական պարգէն: Ալլ եւ ի յալլս սփռել զբարեբարութեանն զբարոգութիւն, զի ահաւասիկ թագաւոր քո զա հեզ եւ խոնարի եւ հեծեալ յովանակի բարիոք զհեզն եւ զխոնարի յառաջադիր հաստաւեաց: Ջի յալտ արասցէ, թէ ոչ չբարութիւն ինչ պատճառք էին, ալլ հեզութեան եւ խոնարիութեան անտիք: Ջի թէ ոչ առ աղքատութեան ընչից եւ չբարութեան երիվարաց հեծանի յիշամտրուկ յովանակի, չէ ինչ ի յաւութիւն եւ ի խոնարիութեան համարեալ, քանզի հարկ տնանկութեանն ածէ զնա յայն: Իսկ եթէ ոչ կառաւետ եւ երիվարաշատ առ հանդարտութեան նստիցի ի մտրկի իշոյ՝ զարդարէ խոնարիութեամբ զկարգ հեզութեանն: Չէր աղքատ ի կառաց թագաւորն զաւրութեանց: Չէր չբարութիւն լերիվարաց եւ ի կառաց միաձինն, զորմէ

ասէ մարգարէն թէ. Կառք Աստուածոյ բիրապատիկք են, հազար ուղղիչք: Չէր աղքատ ի կառաց, որոյ զհոգմս ի կառս լծեալ արշաւէ սքանչելի եւ նորանշան երասանակաւք, կամ թէ ոչ գիտիցես զի որպէս ծիք են լերիվարս, նոյնպէս եւ նմա հողմք լերիվարս, ըստ այնմ գոր Դաւիթ ասէ թէ. Որ շրջի ի վերա թեւոց հողմոց:

Արդ, եկն յովանակաւ միանգամայն ի քալել ամբարտաւանութեանն հեզութեամբ...:

Նկ. 35

...րոցն հոսմունս ի վերայ փրկութեան մարմնոցն դարձուցանել, ալ յոլով է աստ լոյս և քան զնոյն ինքն զճառագայթս պայծառագոյն: Բազում է խաղաղութիւն ամենայն խոռովութիւն խափանեալ և գտաւոյցն այն շահ որքան և ոչ բանիւ լանդիման կացուցանել կարելի է: Մի այսուիտեւ վստահացուք, ալ ձեռն արկեսցուք խնդրել: Լուաք եթէ ըստ կերպարանի արար Աստուած զմարդն և եթէ զինչ իցէ ըստ կերպարանի և նմանութեանն, ասացաք, եթէ ոչ բնութեանս անփոփոխութիւն, ալ իշխանութեանն նմանութիւն: Իսկ ըստ նմանութեանն ցած է լինել և հանդարտ: Ըստ կարի նշման է ցուցանել Աստուծոյ, ըստ բանի իշխանութեանն, որպէս և ասէ Քրիստոս. Նմանողք եղբորք հաւրն ծերում, որ լերկինս: Զի գորարինակ՝ լերկրիս յայսմիկ ի լայն և լընդարձակ կենդանիք են ոմանք անբանք և ոմանք զազանք: Նոյնպէս և լընդարձակութեան ոգւոյս մերում ի խորհուրդս ոմանք են անբանագոյնք և զեռունք, և ոմանք զազանայինք և վարագք. և պարտ է ամենեցուն այնոցիկ իշխել խորհրդոց նոցա, ամենեցուն զիշխանութիւնն տալ: Եւ զի արդար դեք յաղթող լինին զազանային խորհրդոցն, ասէ. Զինչ ասես ով մարդ, առնծուց, յաղթեմք և զնոցա անձինս ընդէլացուցանեմք և լերկուանաւ: Եթէ զազանային խորհուրդ լընտանութիւն կարես փոխել և սակայն առնծու ըստ...

Նկ. 36

...իցն, համարձակիմ ծշմարտութեամբ տալ վճիռ, ուր ծշմարտութիւն իցէ, անդ չիք ուրեք երկիւղ, ուր հաւատք իցեն՝ չհասան զանգիտել, ուր հաւատք են, անդ զարութիւն է, և ուր անհաւասարութիւն՝ զանգիտանք: Կենարարն ասաց ցաշակերտսն, թէ՝ ընդէր վատասիրտք էք և չունիք հաւատս: Տեսանես ուր անհաւատութիւն է, վատասըրտութիւն է և ուր հաւատք զարութիւն:

Ստեփանոս ասէ. Լի հաւատովք և զարութեամբ առնէր Նշանս մեծամեծս ի մէջ ժողովրդեանն: Եւ զԱբրահամէ ասէ Պաղոս, թէ. Չերկմտեաց անհաւատութեամբ, ալ զաւրացաւ հաւատաւք: Համարձակիմ և ես ասել, թէ ուր անուն հաւր է՝ նոյն և որդիոյ, արհնեալ ասէ, որ զայլոցն է անուամբ տեառն: Եւ կենարարն ասէ, թէ. Ես եկի անուամբ հաւր իմոյ:

Խնդրեսցուք, թէ զի՞նչ անուն հաւր իցէ:

Անուն հաւր զԱստուածն և զտէր քարոզեն զիրք, այս է անուն իմ: Միտ դիր հաստատութեամբ, ես եմ, ասէ, տէր Աստուած, այս է անուն իմ: Եթէ տէրն և Աստուած անուն հաւր իցէ և գտանիցեն զնոյն անուն և որդւոյ, ոչ ապաքեն յայտ է, թէ որդի տէր և Աստուած է: Արհնեալ ասէ, որ զայլոցն է յանուն տեառն, տէր Աստուած մեր երևեցաւ մեզ, արհնեալ եկեալ յանուն տեառն: Ուստի և երանելոյն Թումայի տեսեալ, թէ որ անուն հաւր է, նոյն և որդիոյ...:

Չեռնադրել զնա սարկաւագ եւ զհերս զանգրահերս թագանման վարսիցն զայն ի բայց խզեացին ի նմանէ: Իբրեւ տեսին յարտասուս եղեալ բազմութիւն ժողովրդեանն, զի ոչ գոյր նման նմա ի մարդիկ: Յետ այնորիկ շնորհք աստուածաին ծագեացին ի նա: Իբրեւ տեսին զնա շնորհաւք լցեալ, ապա գիտացին որ վասն նորա էր ասացեալ ի հրշտակէն ցՅուսիկն՝ էթէ ի զաւակէ քումմէ Ծնցի որդի, որ լինի անաւթ ընդորութեան ի մէջ ազգաց եւ նստցի յարօռ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի, եւ լցցէ զտեղի հարց իւրոց առաջին հայրապետացն, եւ ցուցէ զառաջնորդութիւն կենաց ծանապարհին, եւ զիսէին, որ ի տեառնէ էր կոչումն նորա, վասն այնորիկ պնտէին ժողովորդն ազգեցութեամբն Աստուծոյ: Ապա լետ այսորիկ գումարեալ այրեւծիոց ծանապարհորդեալ զգունդս ինծեւոյ ըռամիկ ազատաց եւ եպիսկոպոսունս, զի տարցեն զցանկալին զՆերսէս ի Կէսարիա ուր սովոր էին զհայրապետս Չեռնադրել: Իսկ թագաւորն Արշակ կազմեր զաւրս եւ արծակեր զհետ Ներսէսի զգաւրաւարն Հայոց զտէրն Մամիկոնեից զԾաիեն եւ այլ իշխանս յիւրաքանչիւր ազգէ...:

Նկ. 38

զի եկեսցէ մայր տեառն իմոյ առ իս: Զի ահաւասիկ իբրև եղև ծայն ողջունի քո լականջս իմ, խաղաց ցընծալով մանուկս յորովայնի իմում. և երանի որ հաւատայցէ էթէ եղիցի կատարումն ասացելոցս նմա ի տեառնէ: Եւ ասէր Մարիամ. Մեծացուցցէ անծն իմ զտէր. և ցնծացաւ հոգի իմ լԱստուած՝ փրկիչ իմ, զի հալեցաւ ի խոնարհութիւն աղախնոյ իւրոյ: Զի ահա յայսմ հետէ երանեսցեն ինձ ամենայն ազգք. զի արար ինձ մեծամեծս հզաւրն, և սուրբ է անուն նորա, և ողորմութիւն նորա ազգաց յազգս երկիւղածաց իւրոց: Արար զաւրութիւն բազկաւ իւրով, ցրուեաց զամպարտաւանս մտաւք սրտից իրեանց. քակեաց զհզաւրս յաթոռոց, և բարձրացոյց զխոնարհս: Զքաղցեալս լցոյց բարութեամբ, և զմեծատունս արծակեաց ունայնս: Պաշտպանեաց Իսրայելի՝ Ծաւայի իւրում...:

Նկ. 39

...և զտարբերեցելոց տեսակաւ ի ներում որպիսի ինչէն ստորոգեալ: Զանգի որպէս ի նիւթական իրս յարմարին նիւթն և տեսակն, այսպէս և ի բնականսն սեռն և տարբերութիւնն, քանզի սեռ է ի տեղի նիւթոյ և տարբերութիւնն տեղի տեսակի, որ և երկոքեանն բաղկացուցանեն զտեսակն: Եւ զկնի ասէ՝ Բայց ենթադրեն զայսպիսի տարբերութիւնս և այսպէս: Աստ զնէ զերրորդ սահման տարբերութեանն և բացայայտէ զնա ասելով. Տարբերութիւն է որ մեկնելն բնաւորեալ է զընդ նոյնի սեռի: Եւ ապա համահետկի սմին ընդ ասելն: Եւ բացատրեն և այսպէս. յայսմ վայրի արտադրէ զշորորդ սահման, որ է այս. Տարբերութիւն է որով իւիք տարբերին իւրաքանչիւրքն, այսինքն իւրաքանչիւրք տեսակքն իմացեալք լինին ի վերջնոյ տարբերութենէն, այսինքն՝ որ բաղկացուցանէ զտեսակագոյն տեսակն: Եւ ի վերջոյ ասէ. Եւ առ արտագործելով: Աստ ասէ. Եթէ ոք նրբաքննին որոնեսցէ՝ վերահասու լինիցի, զի նախասացեալ սահման տարբերութեանս այսորիկ, որ ասէ. Տարբերութիւն է որով իւիք տարբերին իւրաքանչիւրքն ոչ կատարեալ է, այլ պիտոյ է լաւելով, որ առ գոյն բաղարկոցէ և լինիցի մասն իրին այնմ: Եւ բացայայտէ զայս. Զի թեպէտ իցէ բնաւորեալ մարդոյն նաւել որով և

տարբերի յալոց կենդանեաց, որոց նաեւն ոչ է յարմարի, սակայն այս ոչ է տեսա-կաբար տարբերութիւն, զի ոչ է մասն մարդոյն, այլ ծահողութիւն իմն:

Շուրջ զմասամբս խնդրի: Նախ, յայնմանէ, որ ասէ թէ՝ Մահկանացուն է տարբե-րութիւն բաղկացան տեսակին: Ընդդէմ միննոյնն ոչ կարէ լինիլ ապականական և բաղկացական տեսակին, այլ մահկանացուն է ապականական, ապա ուրեմն ոչ բաղ-կացական: Ասելի է. թէպէտ մահկանացուն է ապականիչ անհատին, այլ ոչ տեսակին, քանզի ապականութիւն ոմանց է. բաղկացութիւն այլոց: Զանզի ասէ Ափսեմա թէ՝ Ան:առքն էին անապականք, նուազիր նոցա տեղի. և ըստ այսմ կորնչիր բոլոր տե-սակն, այլ այնու զի ոմանց ապականին, ոմանց մնան:

Երկրորդ խնդրի, թէ տարբերութիւն, որ ըստ ինքեան կամ տեսակարար, է գոյա-ցութիւն, թէ պատահումն: Երևի թէ ոչ գոյացութիւն է և ոչ պատահումն: Ոչ է գոյա-ցութիւն, զի ոչ է առաջին և ոչ երկրորդ: Ոչ է առաջին...:

Նկ. 40

..որ ժամն յայն, յորժամ թագաւորն զարաւք զըարթնոցն ելեալ ի գերեզմանէն: Ո՛վ էտես զմաքուր թըռիչսն, որ շուրջ պատէին զնա և բաւական լիցի պատմել զահագ-նութենէ կերպից նոցա: Էր ոմն ի նոցանէ, որ թըռչէր, ոչ իբրեւ զհաւ տկարաթեւ, այլ մինչդեռ ոտք ի լերկրի էր կարող էր ի բարձրունս երկնից հասանել: Էր ոմն, որ ցո-լանայր և ոչ իբրեւ զարծիւ, այլ ի յակն թաթափելոյ ընդ ամենայն երկիր անցանէր: Էր ոմն, որ որոտայր իբրեւ զծայն զարաց բազմաց, և ոմն նման էր ի փայլակն հրեղէն, յորժամ սլանայր: Եւ էին ոմանք, որք երգէին զբարբառս եղանակաւ իւրեանց և որո-տայր երկիր և ընդ նմին երկինք յամենայն հաբանելն նոցա: Զփառաբանութիւնն զոր տեսաք յայն ժամն ոչ է կարող բերան մարդկան ծառել զմեծութիւն նորա: Եւ ոչ զին-քենէ զթագաւորէն, որ փառաբանիւր ի դասուց նոցա, որ բերան կամ լեզու կարող է պատմել զահագին տեսիլն զայն: Լըրբութիւն է մեզ, եթէ խոստանմաք ասել զամենայն ինչ զոր և տեսաք, զի թէպէտ և կամիմք պատմել ոչ է բաւական լեզուս մեր, բայց զայս լրաք ի նոցանէ ստուգութեամբ որք գոչէին միաբան ասելով՝ յարեաւ Զրիստոս ի մեռելոց, լրարուք մեռեալք և կենդանիք, երկիր և երկինք և ամենայն արարածք: Տե՛ս Կայիափա, միթէ նա իցէ, զոր մարգարեքն յառաջագոյն քարոզեցին զգալուստ և զլայտնութիւն նորա: Տե՛ս Կայիափա, միթէ նա իցէ, զոր նահապետքն Ղեւի և Յուդա և այլքն յանդարձագիր կտակսն իւրեանց պատմեցին ծեզ պատրաստ լինել վասն զա-լըստեան նորա, և մի մտանիցես դու ի դատաստան ընդ նմա: Տե՛ս Կայիափա, միթէ նա իցէ, զոր Եսայիաս որպէս զգառն, որ վարի ի գենումն էտես զնա: Տե՛ս Կայիափա, միթէ նա իցէ, զոր Երեմիա մարգարէն ծառագայթ արդարութեան կոչեաց զնա, որ և ծագեաց լերկիր: Տե՛ս Կայիափա, միթէ նա իցէ, զորմէ երգեաց Պաւլոս արքայն վասն չարչարանաց մահուան և յարութեան նորա: Պատասխանի ետ Կայիափա և աներ նորա Աննա՝ միաբան առասպել բանիւք, զի կամէին լուծանել զբանս զինուորացն, ասէին՝ մի-թէ երազ տեսէք եղբարք, և զարհուրեալ ահ և երկիւղ անկալ...:

Նկ. 41

...ժանութեամբ դատաստան անձին ուտէ, նմանապէս և ոչ զքահանայութիւն կարէ քակել ի յանարժանէն. խնդրեմ լուծանել: Ամենայն իր բնութեան գոյացական է նորին և ամենայն պարզեք Աստուծոյ, շնորհք պատահական է ի գարդ նմին, յաղագս որոյ ոչ բառնան գոյականքն, որպէս անմահութիւն դիւի և բան մարդոյ: Եւ բառնին շնոր-196

հականք, որպես եռակին ասացեալ Ադամայ և լուս մտաց և երանութիւն դիւաց: Դարձեալ գոյականքն ոչ ունին շաղկապ գոլոյ, ալ շնորհականքն զանմեղութիւն: Յիրաւի, ընդ բառնիլ շաղկապին բառնի և կապակցեալ նմին: Այս բնականաբար: Իսկ առ լուծումն խնդրոյս վասն է՞ր արդեւ առ Նորա շնորհ, որպէս աւագանին և կարգին ոչ բառնի ընդ բառնալ շաղկապին, իսկ առ հնովն բարձաւ, որպէս յալտ է ի վերոյ ասիցոյ լԱդամայ և յալլոցն: Ասեմք նախ, եթէ ամենայն շնորհք զինչ և իցէ տուեալ բնութեան ոչ քակտի ի նմանէ, թէպէտ ծածկին երբեմն վասն մեղաց: Զի որպէս բան պատկերին, սոյնպէս և բան շնորհացն եռակի, զի միապէս սոքա եղծանին մեղօք և նմանապէս արծարծին մաքրութեամբ առ որոք և իցէ: Զի թէ կորուսեալ էր Աստուծոյ բարձեալ ամենեւին յազգէն Ադամայ, ուստի՞ գոյր որդւոց Նորա, կամ որպէ՞ս առ ջրհեղեղեան բառնիր բարձեալն, ապա յալտ է համաձևանալ այսու հնոյն շնորհ առ Նորոյս: Դարձեալ ամենայն շնորհք առ ո՞րք և իցէ, բառնի վասն մեղաց՝ ոչ ըստ ունակութեան, ալ ըստ Ներգործութեան կամ Նշանակութեան: Զոր օրինակ՝ ժանգ հալելոյ, ոչ զընդունակութիւնն բառնալ, ալ գտեսութիւն և լետ սրբելոյն Նոյն ծածկեալն երևի ի նմա. այսպէս և ժանգ յանցանաց մկրտելոց և քահանայից բառնալ զգործ կամ զնշանակութիւն շնորհաց: Իսկ լետ սրբութեան զղջմամբ զհա՞րոյ կրկնի ունակացեալն ի նմա: Հանգոյն է այսմ և Նախնոյն Ադամայ, որպէս ծառ մերկացեալ ի պտղոյ, ալ ոչ ըստ ունակութեանց և նովին ունակութեամբ վերջստին պտղաբերի ինքն: Այսպէս և Ադամ զղջմամբ իրող ընկալաւ, այսինքն երևցոյց ինքեան զկորուսեալ շնորհն, զի որպէս բառնի վասն մեղաց, Նոյնպէս տացի վասն զղջման: Ալ զբանիս խթնութիւն. առնէ կոչմանցն անորոշութիւն, զի կորչի շնորհ իջեալն պարզ և որպէս մարգարութիւն, կորչի և շնորհ գործ Նորին, որպէս մարգաբանալ. եւ առ ընդունակ Նոյնն դադարել շնորհին գործելոյ. բաց բարձումն է շնորհին իջելոյ: Եւ ալ ևս, կրկին է շնորհք, ոմն հասարակ և ոմն յատուկ: Եւ է հասարակ շնորհ հաւանութեամբ անձնիշխան կամաց պատրաստեալ զինքն առ ի փրկութիւն օգնականութեամբ շնորհին: Եւ է այս ի բաց դնելի ընտրութեան կամօք, վասն որոյ ասացաւ. Մի մնացէ հոգի իմ ի դոսայ: Եւ է շնորհ յատուկ՝ ընտրութեամբն Աստուծոյ որով պատճառէ զփառս զանազան Ներգործութեամբ. և է սա անիբաց դնելի, անզեղջ խոստմամբ ի կողմանէ տուողին, որպէս է առ մեզ շնորհք աւագանին:

Նկ. 42

Ծարժելոյ, շարելոյ, շնչելոյ, շըչելոյ: Ունելի, ունելոյ, ունելոյ, ուտելոյ, ուտելոյ: Չարանալոյ, չարչարելոյ, չարչարելոյ: Պանծալոյ, պանծալոյ: Ջնջելոյ, ջնջելոյ: Սուգ ունելոյ, սըգալոյ, զգալոյ, զգալոյ: Վերոյ, վերնոյ: Տանելոյ, տանջելոյ, տանելոյ, տանելոյ: Բաբունոյ: Յրելոյ, ցրուելոյ: Իիծելոյ, փւսելոյ: Փայլելոյ: Զսմնելոյ, քլոյ: Թեպէտ և այս ազգս բազում է, սակայն այս բաւական է, որ ալ է սոցա տեսութիւնս որա...:

Նկ. 43

...ցեալ զբնաւորաբար սերմանեալսն ի նմա զօրութիւնս առ ի լուսաորել մերծեսցէ մերծակային լուսոյ ոչ մերծեցելոյ, ալ փալլակեցելոյ զաչացոյն և ի բաց դարձեցելոյն զհետ ընթանա բարոոք տեսակաւ: Իսկ թէ զչափաւորաբար սուրիցէ լոյն նմա տեսութեան զսահմանաւն ի բաց վազիցէ և առ գերագոյն քան զնա տեսութեան ծածանչսն Նշուել եամարձապէս ձեռն արկիցէ, լոյսն Ներգործեսցէ զլուսոյ և ոչ ինչ: Իսկ նա ի կատարեալսն անկատարութեամբ ձեռն արկեալ, որոց անընդանեբարն է, ոչ հասանէ և

չափաւորին անզարդապէս բարձրամտեալ վրիպեցե: Սակայն որպէս ասացի բարեգործապէս միշտ իմանալեացն աչաց տարածի աստուածայինն լոյս և է նորա աւզնական լինել նոցա մերձն գոլ և միշտ առ ի յԱստուած վայելուչն հաղորդութիւն իւրայոցն պատրաստն գոլ: Առ այս տպաւորէ աստուածայինն քահանայապետ զնմանութիւնն զլուսատեսական ճաճանչսն աստուածայնոյն վարդապետութեանն առատապէս յամենեսեան սփռեալ և զմատուցեալսն առ նա լուսաւորել աստուածամանութեամբ՝ պատրաստ գոլով ոչ մախանաւք և ոչ անսրբազանութեամբ առաջնոյն ապստամբութեամբ և կամ անչափութեան և ոչ միոյ հպեալ, այլ աստուածամանութեամբ, յորս մերձենանն յիւրոցն լուսաւորութեանց միշտ քահանայապետաբար լուսափայլեալ բարեզարդութեամբ և կարգաւ և համեմատութեամբ իւրաքանչիւրումս սրբազանսն չափաւորութեամբ: Այլ վասն զի սրբազանի....:

Նկ. 44

...ութեամբ մտանէ և այլոցն, որ ընդ սոքաւ:

Եւ նոյն ինքն փորձիչն, որ ի փռէն սկսանելով, յոր կորըստութենէն ի մեծն յանգեաց յագահութիւնն, զի բուռն է սալ, քան զամենայն ախտս, յորժամ տիրէ, ըստ որում և Յոբայ զսաստիկ հարուածն յետոյ ած ի վերայ: Զայս և պատերազմողք առնեն, յետոյ զզարագոյն մարտն դնեն:

Արդ, որպէս զնախահայրն երիւքս այսոցիւք փորձեաց և պատրեաց, որ կորըստութեամբն, զի ցանգալի եցոյց զպտուղն և փառասիրութեամբն, զի լոյս եղ աստուածանալոյ լետ ուտելոյն և ազահութեամբն, զի ոչ ետ բաւական համարել զպտուղ ծառոցն զվայելսն, այլ և ի միոյն յորմէ հրաժարեցոյց Աստուած ստիպեաց ուտել և ըստ հնոյն Ադամայ արիւնի, ընդ նորոյս Ադամայ մարտեաւ սոքաւք, որ կորըստութեամբն, թէ ասալ քարանցդ հաց լինել, և փառասիրութեամբ, թէ արկ զքեզ ի խոնարհ առ ի ցոյց աստուածութեանդ և ազահութեամբն քեզ տաց, ասէ, զփառս աշխարհի՝ յերկիրպագելն ինձ, ընդ որում պատերազմեցաւ մերոյ՝ բնութեամբս և յաղթեաց աստուածային զարութեամբն և ուսոյց մարդիկ զարիւնակ կուտին, զի նոյնպէս և առ մեզ սկիզբն մարտի նորա, որ կորըստութիւնն հայցէ և ի մենջ....:

Նկ. 45

...ով, որպէս հեթանոսք բնական գիտութեամբն միայն հաճոյացան Աստուծոյ, որպէս Կոռնելիոս և այլք բազումք: Եւ է դարձեալ, որ բոցով արեգականն ծաղկէ, յորժամ այլքն թառամին, որպէս դասք անապատաւորաց ջերմութեամբ բոցով սիրոյն Քրիստոսի զանազանս երևեցուցին հանդէսս, ուստի մեքն թարշամիմք յուլութեամբ և հեղգութեամբ:

Իսկ վեցերորդ խորանն, որ օրինակ է զմովսիսեան խորանացն պայծառութիւն, ըստ որում սիւնքն կապոյտք խառնառոտք, հինգ մասամբք զարդարեալ զօրէնսն նկարագրելով, որ լերկուս հնգեակս բաժանի նեցուկ եղեալ ժողովրդեանն, զի մի դիւրագլորք լիցին ի սխալմանս պատուիրանազանցութեան: Եւ զի կարմիրն նուաղէ, քանզի ստուերականք էին և գուշակ ծմարտութեանս և նուազ կարմիրն, զի սակաւ ինչ կարէին մաքրութիւն առնել ժողովրդեանն անասնոց արիւնքն: Արդ, յեւթն խորանն, որ միաւորէ, որպէս առաջինն ի փառս աստուածութեանն և որպէս դրախտն, որ զԱդամ միայն ունէր սակաւ ժամանակս և դարձեալ հեղեղ ջուրն զատոյց զմարդկութիւնս յայս կոյս զնոյ ունելով սկիզբն, իսկ այլքս զոյգ զոյգ են, որպէս հրեշտակացն, որպէս Նոյին, որպէս

Աբրահամուն և որպէս մովսիսեանքն, սուրբն սրբոց որում և Մովսէս և սակաւք ոմանք էին արծաւատրք. յօրինակ փրկչին մերոյ Յիսուսի: Եւ արտաքին խորանն, որ հասարակաց էր մուտն, զնոցին իսկ զվարուցն ունի զօրինակ, որք պաշտէին նովաւ զտէր մինչև ի ժամանակս շինուածո տաճարին ի Մովսիսէ սկսեալ, որպէս ի յեթներորդ խորանին հաւքն աղանիք էին կարմրակտուցք, որ հովանագրէն զհոգոյն սրբո շնորհս որ ելից զԲեսելիէ ծարտարապետ խորանին և զԵղիաբ և ի նմանէ զՅեսու Մովսիսի, և զԵթանասուն ոչ և որսն: Իսկ ի յութերորդ խորանն կաքաւք են նշանակ պոռնիկ և աւտարագգի կանանց Բահաբու և Թամարա և Հոութայ, զի խառնասէր է կաքան. և դարձեալ բարք Է կաքաւու զայլո ծու գողանալ և իւր առնել, որպէս և նոքա գողացան հնարիմացութեամբ ի տանէն Աբրահամու և ի զաւակէն զպտուղն արինութեան և եղեն նախամարք Զրիստոսի: Եւ զի յաղանեացն ոմանք ի սեղանն հային Մովսէս և նմանիք նորա որոց իբր բարեկամի խօսեցաւ Աստուած և Յեսու և Դաւիթ, որք հայեցան ի խորհուրդ մարդեղութեան բանին: Եւ զի կէք յետս հային՝ զգարմացումն նշանակէ, զի կային ի հիացման: Իսկ կարմրակտուցք, զի խօսեցան զխորհուրդ մարդեղութեանն, որպէս և Մովսէս ասէ մարգարէն. Յարուսէ ձեզ տէր Աստուած ձեր յեղբայր: Եւ աստ երկու եղջիւրք են սեղանոյն զՄովսիսի և զԱհարոնի ասեն, որք զօրութիւնք էին ժողովրդեանն և խեթկիչ հակառակորդաց նոցա: Իններորդ խորանն զտաճարն նշանակէ, ըստ որում առաւել է երանգօք, քանզի սեան և կապուտակն նուագեաց և կարմիրն պայծառացաւ, զի մերձ եկն զալուստն...:

Նկ. 46

Ո՛վ եղբարք իմ և փառք, սիրելիք իմ և անձկալիք, ուրախութիւն և պսակ իմ ի տէր, դասք քահանայից սրբազանից և բազմութիւն հաւատելոց ժողովրդեան քրիստոնէական խմբից, լուիցէ աստուածասիրութիւն ձեր աւետարանական բանի Յիսուսի Զըրիստոսի, որ ասէ:

Աստուածախօս արարչապատում պարագլուխն ամենայն մարգարէից դասուն. հազարապետ խորոցն Աստուծոյ, հաւատարիմ և երկիւղած ծառայն և դէմ լանդիման զԱստուած տեսանողն, մեծն ի մարգարէս Մովսէս ասէ ուրեմն ի բանս իւր:

Դասազլուխն եկեղեցո, աստուածապատիւ, աստուածաժապր մարգարէն Դաւիթ ասէ ի բանս իւր:

Սքանչելատեսիլ մարգարէն Զաքարիայ և Եզեկիէլ ի բանս իւրեանց ասեն այսպէս:

Տեսանողն վեհերևակ տեսութեամբ, ի բնաբարձու գերամբարձեալն բարձրութեամբ, կայծակնամաքուրն շրթամբք և սրբասնեալն աստուածաբանութեամբ, համարձակախօս ծալն և բարձրալուր բարբառ, մեծ մարգարէն Եսայիաս հրամայէ ի բանս իւր:

Ընտրեալն ի յորովայնէ և սրբասնեալն ի յարգանդէն, բաղձալին հրեշտակաց և մարդկան, մեծ մարգարէն Երեմիայ ի բանս իւր:

Գլուխն եղեկեցոյ և վեմն հաւատոյ, նախնի դաւանող միաժնի որդոյն Աստուծոյ, մեծ առաքեալն Պետրոս ասէ:

Առաքեալն հեթանոսաց և քարոզն աշխարհի, երրորդ երկնից տեսանողն և աննառ խորոցն Աստուծոյ քննողն, փողն Տարսնացի:

Նկ. 47

...էլ, վասն որոյ ոչ ասաց զկօշիկս, այլ զխրացս կօշկացն: Եւ զինչ խրաց կօշկացն իցէ: Թուի լինել շաղկապից պնդիչ փոկաց կօշկացն և կամ զոր արտաքոյ ոմանք ա-

գանին գարշապարաց կօշկացն, թե գոյր և յայնմ ժամանակին սովորութիւն: Իսկ առ ի միտս, թէ՛ և Նուազ ինչ ի խորհրդոցն Քրիստոսի ոչ յորոց ըստ աստուածութեանն, այլ ի տնօրինականացն, զի զայն խրացս Նշանակե ոչ դիրաւ լուծանելի: Ոչ միայն տղայացելոց լիմաստ և յոչ ունողաց զհոգին, այլ և ոչ որք ըստ Յովաննու են հոգով. նալ մկրտեսցե զծեզ ի հոգին սուրբ և ի հուր. Տես զիմաստութիւն Մկրտչին յորժամ ի դիմաց իւր քարոզէր զբանն ահաւորս բարբառեցաւ, և յորժամ զտեառն յիշեաց զգալուստ քաղցունս իմն և ախորժակս, զի ոչ զհանդերձեալ բարկութենէն յիշէ և ոչ տապարու հատումն պտղաբեր ծառոց և մատնիլ հրոյ, այլ զմեղաց թողութենէ և զպատժոց ազատութենէ զորդէգրութենէ և զհաղորդակից լինելոյ և զառատութիւն հոգւոյն պարգեւաց: Յայս ամենայն հալեցեալ ամէ. նալ մկրտեսցե զծեզ ի հոգի սուրբ և ի հուր, որ արդար և ընկալաւ: Իսկ զլրումն մարգարեութիւնս այս մեծ են քան զմարգարես: Յորժամ ըստ պատմութեանն Ղուկայ եղեալ յերուսաղէմ հնչումն հոգւոյն ի վերնատանն, երևեցան Նոցա յայտնապէս բաժանեալ լեզուք իբրև ի հրոյ. և Նստեր իւրաքանչիւր ի դասս առաքելոցն, որք և մկրտեցան ըստ ասացելոցս ի հոգին սուրբ և ի հուր, երևելի տեսեամբ և որ ի Նոցանէ և յետ Նոցին հաւատացեալք, թեպէտ և ոչ այնպէս յայտնի, այլ աներևութաբար՝ ըստ հաւատոց ի....:

Նկ. 48

...քսան և չորս ամ և գտանի ոչ յոբելեան, երեսուն և ոչ թիւն, բայց թե լելիցն Ադամայ թուե և ոչ այս ուղիղ գտանի, այլ լինի ՂԴ. (94) յոբելեան և ԼԴ. (34) ամ:

Եւ դարձեալ, զի ոչ ոք ի մարգարեիցն զյոբելեանն կամ զժամանակ իւր եղ լընթացս բանից իւրոց, յորոց յայտ է, թե երեսուն ամ զգերութեանն ասէ և երևի յայնմանէ զեօթանասուն ամ սահմանեաց Երեմիայի մարդասերն Աստուած զժամանակ գերութեանն: Եւ յորժամ մարգարես այս սկսաւ մարգարեանալ ասացաւ առ սա յԱստուծոյ՝ Ննչեսցես յաջակողմն քո զաւուրս Խ. (40). յորինակ գերութեանն Յուդայ, զի օր ընդ տարւոյ եղի քեզ:

Արդ, թե ի տեսլենէ մարգարէիս Խ. (40) ամ մնալոց էին Նոքա ի Բաբելոն գերութեանն, յայտ է, թե երեսուն ամն անցեալ էր: Եւ այս է, զոր ասէ, թէ՛ եղև յամին երեսներորդի: Ապա թե ասիցէ ոք՝ ո՛չ երեսուն, այլ երեքտասան ամ լինել գերութեանն, զի որպէս ցուցաւ յերորդ ամէն Յովակիմայ եղև առաջին գերութիւնն և նա մետասան ամ թագաւորեաց: Արդ, ութ ամ Նորայն և երեք ամիս Յեքոնիայն և հինգ ամ Սեղեկիայն և այսքան էր գերութեանն Յեքոնիայ, յորում զտեսիլս զայս ետես մարգարես: Գիտասցէ, զի ոչ ի գերութենէն, այլ ի վճռէն, զոր եղ Աստուած յաւուրս Յովսիայ, մինչև ի տեսիլս ասեմք գերեսուն ամն, զոր եղ Աստված զվճիռն և վասն մարդասիրութեանն իւրոյ կարճեաց ըստ իւրն սովորութեան, որպէս առ Նոյի՝ վասն չարեաց մարդկան, զհաբիրք քսան ամն:

Նկ. 49

...Աբրահամու, ընդէ՛ր միաբանեալ խառնիս ի յազգս որդոց օտարաց, եկ և միաբանեա ընդ բազմութիւն ժողովոյս և զոր ինչ ի մէջ ժողովոյս խնդրես՝ վաղվաղակի արասցու: Ասէ Յուդաս՝ կամք ձեր լիցի: Ասեն քահանայքն՝ ասա մեզ Յուդաս զխորհուրդ քո, զի քահանայքս և ժողովս բազում խորհուրդ արկեալ ենք ի տօնի աստ ըմբռնել զնա: Արդ, եթէ պատճառ զինչ վնաս մահու գիտես զնմանէ, պատմեա մեզ, և զոր ինչ կամիս տացուք քեզ: Ասէ զՅուդայ՝ զինչ կամիք տալ ինձ և ես մատնեցից զնա ձեզ: Իբրև

լուան զայս քահանայք և ամենայն բազմութիւն ժողովոյն, ասեն՝ օրինեալ է տեր Աստուած Իսրայէլի, զոր ինչ խորհեցաք առնել ըստ կամաց մերոց լաջողեցաւ մեզ: Յայնժամ խոստացան նմա տալ արծաթ և ոսկի և բազում ինչ պատուականս, և ասեն՝ զկամս սրտից մերոց հաճեցուցանես՝ դու ինքնին լինիս առաջնորդ և քահանայապետ ի վերա ազգաց տանն Իսրայէլի: Ասէ չՅուդաս՝ զոր ինչ խնդրէք արարից ձեզ և դուք լառաջ զկամս սրտի իմոյ ուրախութեամբ կատարեցէք: Ասեն քահանայքն՝ երդուեալ եմք ի յօրէնս մեր Մովսէսի և ի պատուիրանսն նորա, զոր ինչ խնդրես ի մեզանէ կրկին ևս հատուցուք թեզ: Ասէ չՅուդաս՝ այժմ երթամ ես առ ընկերակիցս իմ և զոր ինչ լուայց ի բերանոյ նորա զամենայն ստուգիւ եկեալ պատմեցից ձեզ և դուք պատրաստ լերուք ամենայն զգուշութեամբ հանդերձ դասուք և զինուորօք. զի ահա հանդերձեալ է այսօր զալ ի վերնատունն և կատարել զօր մեծի պասեքին, և զոր ինչ կարացից որսալ բան ինչ ի բերանոյ նորա փութով դարձոյց առ ձեզ և պատմեցից ձեզ զամենայն: Եւ այսպէս անօրէն աշակերտոն եղեալ դաշինս միաբանութեան ընդ անօրէն ժողովոյն հրէից: Իսկ Յիսաա հանդերձ աշակերտօքն եկն ի վերնատունն և բազմեցաւ ընդ առաքեալսն, և Յուդաս ընդ նոսա բազմեցաւ: Յայնժամ փրկիչն արկեալ ջուր ի կոնքն և սկսաւ լուանալ զոտս աշակերտացն, և Յուդաս ընդ նմին: Իբրև բազմեցան և ընթրիս մտին, առեալ Յիսուս զհացն և զբաժակն և ասաց. Այս է մարմին և արիւն իմ: Եւ իբրև զայս ասաց՝ էարբ և ետ առ առաքեալսն և ասէ՝ արբէք ամենեքեան: Իսկ անօրէն աշակերտին թողեալ զգութ վարդապետին իւրոյ...:

Նկ. 50

...տղանալ լերանութենէս քան զայն, որ գործովն զկամս եցոյց: Գտանեմք և այլ կերպարանս ողորմութեան, զի մեծ քան զմարմնոյն է, որ հիւանդացեալ և աղքատ ի բարեաց հոգւոց ցաւակից լինել և ողորմիլ. զայս որք առնեն Ջրիստոսի լինին նմանող, որ երկնից էջ և մեզ ողորմեցաւ: Բայց նախ պարտ է իւրաքանչիւր ումեք իւրում հոգոյն ողորմել և լնուլ զկարօտութիւն բարեաց: Ջի որպէս զաղբատք զաղբատաց և հիւանդք զհիւանդաց ոչ կարեն լուծանել զկարիս, նոյնպէս և որ ի մեղս ախտացեալ նմանապէս մեղուցելոցն ոչ կարեն օգնել: Բայց ոյժ դժուարին է ոգոյն ողորմութիւն քան զմարմնոյն, զի որչափ մեծ է ոգի քան զմարմին, մեծ է ոգո ողորմեալ քան մարմնոյ: Ջի մարմնոյն զոր տա ոք թէպէտ և տուողին վարձն մնալ, այլ տուրքն լուծանի, իսկ հոգոյն ընդ նմին երթա ծշմարտութեան հաւատոյն: Այլ որ զթշուառական զայսոսիկ կեանս զմտաւ ածիցէ, ով անողորմ և ապառուժն այսպիսի հիքութիւն լիցի: Գովեաց տէր զտընտեսն անիրաւութեան, զի իմաստութեամբ արար ըստ այլ իմն օրինակի, թողլով զպարտապանաց տեառն իւրոյ, միոյն զհինգերորդ մասն ցորենոյ և միւսոյն զկէս պարտուցն ծիթոյ, որ նշանակէ ցորեանն զկարեկցութիւն հարկաւորացն պիտոյից ըստ մարմնոյ աղքատաց և ձէթն զառ ի բարեացն աղքատ եղեալն հոգւոյ ողորմութիւն, որ է խրատ և խնամք յուղղութիւն դարձուցանել զթիրեալսն, որք և պարտապանք են երկոքին տեառն իւրեանց՝ ոմն աստ աղքատութեան կրիւք տուածեալ ի մեղաց մխիթարեսցի անդ, իսկ ըստ հոգւո պարտապան մեղաց ըստ անօտարգոյն ծիթոյն...:

Նկ. 51

...[ծ]նունդն Սողոմոնի ՆԻԵ. (325): Ի ժամանակս Սաղովկայ եկն Աղէկասնոր Մակեդոնացին լերուսադէմ, բայց ի տաճարն ոչ եմուտ: Աջինորդ որդի Սաղովկայ թագաւորէ և ի սորա ժամանակս էր իմաստուն և առակախօսն Սիրաք: Եւ է ընդէ՞ր սա
201

զագահամարն լերիս չորեքտասան բաժանէ, վասն Դ. (4) պատճառի: Նախ, զի յԱբրահամէ մինչ ի Դաւիթ դատաւորք էին և անտի մինչ ի գերութիւնն՝ թագաւորք, և անտի մինչ ի Զրիստոս՝ քահանայք: Յուցանէ, թէ բանն Աստուած, որ ծնաւ ի կուտ ունէր զդատաւորութեան իշխանութիւնն և զթագաւորութեան և զքահանայութեանն: Երկրորդ, զի Սաւուղ հոտեցաւ և Դաւիթ ընտրեցաւ, և ի գերութեանն բաբելացոց թագաւորութիւնն հոտեցաւ և քահանայութիւնն ընտրեցաւ: Նոյնպէս Զրիստոսի քահանայութիւնն հոտեցաւ և Նորս եկեղեցի ընտրեցաւ: Երրորդ, զի երեք չորեքտասանքն նշանակէ զերիս անձնաւորութիւնն՝ հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ, իսկ մի լերից չորեքտասանցն Զրիստոս էր, որ նշանակէր լերիցն զմի անձն բանին եղեալ մարդ ծմարտապէս: Չորրորդ, զի ԳԺ. (13) նշանակէ Ժ. (10) պատգամացն և չորրորդն՝ չորից Աւետարանացն: Ջիցուցանէ, թէ ունի Աւետարանս լինքն ԳԺ. (10) բանեան օրինացն պահպանութիւն: Ըստ այսմ ոչ եկի լուծանել զօրէնս, ալ լնուլ, զոր ելից և կատարեցաւ Աւետարանաւն: Իսկ թէ ընդէ՛ր Մատթէոս զագագահամարն ի վերուստ թուէ, և Ղուկաս ի ներքուստ: Այս է, զի Մատթէոս հրէիցն գրէր զԱւետարանն, զբնութեամբ որդիսն թուէ, զից ցուցանէ ի վերջինս զժնունդն Զրիստոսի կատարումն խոստման իւրոյ Աբրահամու և Դաւթի: Իսկ Ղուկաս հրէից և հեթանոսաց զոլով անտարանիչ յիշատակէ զբնութեամբ և զշնորհօք որդիսն Աստուծոյ, զոր յարուցանէր զաւակ կրտսեր եղբայրն յանուն էրեք եղբօրն յիշատակութիւն նմա: Այս շնորհօք կոչի, զոր և բազում այսպիսի գրեաց Ղուկաս և դարձեալ շնորհօք յորդիս Աստուծոյ, որ ցուցանէ յԱւետարանն. որ Սեթայն, որ Ադամայն, որ Աստուծոյն: Դարձեալ Մատթէոս ի վերուստ զխո...:

Նկ. 52

...և գմարմինն: Այլ ասի տեսակ այնմ կերպիւ, որպէս բոլոր եւութիւն իրացն բաղդրեալ ասի տեսակ, ոչ տեսակ մասինն, ալ բոլորին: Երկրորդ, ասեմ թէ տգիտանալ զտարբերութիւնն, որ է ի մէջ անձինն և բնութեանն է յոյժ վնասակար, զի վասն տգիտութեանս այս բազումք ի բազում սխալանս անգան, Նստորեղ անձն ի Զրիստոս վասն տգիտութեանն անձինն և բնութեանն զանազանութեան խաբեցաւ, որպէս ասէ Պօտփոս, թէ՛ կարծեաց Նոյն լինել բնութեանն և անձինն: Ուստի յորժամ լուաւ, թէ երկու բնութիւն է ի Զրիստոս, վասն այն կարծեաց թէ երկու լինի և անձն: Եւ ի Նոյն սխալական աղբերէ, որ ետ գիտութիւն զանազանութեան անձինն և բնութեանն, ել հերձուածն Եւտիբեայ, զի յորժամ լուաւ մի լինել անձն ի Զրիստոս, այնր աղագաւ կարծեաց միայն մի լինել բնութիւն ի Զրիստոս ոչ ինչ դնելով տարբերութիւն ի մէջ անձինն և բնութեանն: Եւ ի Նոյն արմատոյ ել հերցումքն Սաբելի և Ադոսի, զիս Սաբել լուաւ, թէ մի է միայն բնութիւն Աստուծոյ, վասն տգիտութեանն զանազանութեանն անձինն բնութեան կարծեաց, թէ մի անձն Աստուծոյ: Եւ ընդդէմ այսմ Արիոս լուաւ, թէ երեք են անձիւք յԱստուծոյ, կարծեաց, թէ երեք լինին բնութիւնք Աստուծոյ, զի ոչ ծանեան զզանազանութիւնն անձին և բնութեան: Իսկ եկեղեցին Հռոմայ ոչ անօրտացաւ զանազանութիւն անձին և բնութեան, միշտ ի մէջ ծմարտութեան ծանապարհին և ի մէջ երկու ստութեան եզերացն ընթացաւ՝ քարոզելով լինել ի Զրիստոս երկու բնութիւն և մի անձն և ի յաստուածութիւնն մի բնութիւն և երիս անձինս: Երեք ասեմ, թէ ի մէջ բնութեանն և անձինն է՝ ինչ տարբեր և զայս պարտ է մեզ հաւատալ, զի է՝ լեութենէ հաւատոյն և ի պիտոյից փրկութեանն: Իսկ որ կարծէ ոչ ինչ լինել զանազանութիւն ի մէջ անձինն և բնութեանն, ոչ ինչ իւրեք կերպիւ կարէ կացուցանել, թէ է՝ Աստուած երիս անձինս և մի բնութիւն, որ է արմատ քրիստոնէութեանս հաւատոց: Իսկ հաւատ կաթողիկէ և գիրք սուրբք բռնադատէ զմեզ հաւատալ լինել տարբերութիւն ի

մէջ բնութեանն և անծինն: Այլ թէ զհնչ է տարբերութիւնս այս, ոչ է յայտնի լատտու-
ծաշունչ գիրս, վասն այսորիկ պարտ է յայտնել զսալ յատտուածոց սրբոց վարդապե-
տաց եկեղեցոյ և յիմաստասէրն ֆիրիսօֆայից: Չորրորդ, ասեմ թէ անծն և բնութիւն
տարբերին յարարիչն և յարարածս, այլ առաւել տարբերին յարարածս քան յարարիչն:
Իսկ Աստուած ոչ ինչ գոյ պատահումն և ոչ ինչ արտաքոյ եութեանն աստուածային
անծն և բնութիւնն ոչ կարեն տարբերիլ իրական, այլ տարբերին ըստ զանազան եղա-
նակի իմացման և վասն զանազան կերպի ունելով զինքեանս, զի աստուածային եու-
թիւնն ըստ այնմ, որ ինքն իմանի՝ կոչի բնութիւն և ըստ այնմ, որ իմանի կայանալ
ինքեամբ, այսպէս է՝ ասի անծն...:

Նկ. 53

...կարծեաց այլազգեաց, թէ այժմ լինին մեղաւորացն պատիժ, այսինքն զի ասեն ի
ժամանակիս յայս լետ մահումն հոգի մեղաւորին երթալ ի բերքաթուրն, որ ի յօթոյ,
այսինքն է ի քաւարանն և անդ քաւին տանջանօք ըստ չափոյ մեղաց իւրեանց: Ջոր
քաւ և մի լիցի ասել զայս մեզ, զի բազում են այսմանէ վնաս, զոր իւր տեղոջ ասաս-
ցուք, իսկ աստ դիցուք կրկին պատճառս: Նախ, զի թէ լինէր այս անիրաւութիւն գոյր
Աստուած, զի որք մարմնով և հոգով գործեցին աստ բարի և չար. առանց մարմնոյ
հոգի փառաւորի կամ տանջի, զոր յանդիմանէ զայնպիսին Պողոս առաքեալն մեզ ա-
մենեցուն յանդիման լինել կալ առաջի Աստուծոյ, զի ընկալցի իւրաքանչիւր մարմնովն,
զոր ինչ գործեաց բարի և չար:

Երկրորդ, զի բառնալ այս զօր դատաստանին, զի թէ այժմ լինի հատուցմունք ար-
դարոց և մեղաւորաց լինչպէս զալ Զրիստոս և առնէ դատաստան և հատուցումն: Եւ զի
ի գալստեանն Զրիստոսի լինի հատուցմունք, վկայէ և սոյն Աւետարանս թէ՝ որք լսի-
ցեն ծայն ի որդոյն Աստուծոյ և եկեսցեն արտաքս, որոց զբարիս գործեալ իցէ ի յա-
րութիւն կենաց և որոց զչար արարեալ յարութիւն դատաստանաց: Եւ Մաթէոս թէ. յոր-
ժամ գայցէ փառօք յայնժամ բաժանէ զօգիսն...:

Նկ. 54

...ի հուրն, ըստ այնմ պակասեցին մեղաւորք երկրէ:

Այլ ասէ, հարցումն. վասն է՞ր աղքատաց և ողորմածաց և հալածողաց զմի արքա-
յութիւն խոստանալ, և այլ ճանապարհաց ի մին օթևանս տանի:

Պատասխանի. Ասմեք վասն երեք պատճառի: Նախ, զի մի է գործ երիցն, որ ո-
ղորմի՝ աղքատանալ և աղքատն թեթև փախչի:

Երկրորդ. մի է դիտումն նոցա, զի վասն Զրիստոսի աղքատանալ և ողորմի և հա-
լածի. զի նա աղքատացաւ վասն մեր և ողորմեցաւ և հալածեցաւ:

Երրորդ. մի է յաղթութիւնն, զի որ աղքատանա զինչքն յաղթէ և որ հալածի՝ զհա-
կառակն. զի սոքա խափանեն զարքայութիւնն ըստ հաւատոց և ըստ գործոց:

Արդ, վասն վկայիցն է բանս: Որք հալածեցան վասն Զրիստոսի, զի նոցա է ար-
քայութիւնն: Եւ նախ ինքն հալածեցաւ ի սկզբնածին խաւարէ, ըստ այնմ լոյսն ի խա-
ւարի անդ լուսաւորէր և խաւար նմա ոչ եղև: Եւ ապա ի խաւարասէր մարդկանէ, որ-
պէս ասէր՝ եթէ զիս հալածեցան, ապա և յոքնակի ասէ, ցուցանէ զանմարմին թշնա-
մին, որ շարժէ զմարմնաւորսն, որ հալածեն զհաւատացեալս, զի որպէս ջուրն շարժէ
զջաղացն և հողմ՝ զնաւն, թէպէտ ոչ տեսանի:

Հարցումն. Զի՞նչ ունեին յոյս հալածեալքն:

Պատասխանի. Աստ տասն գլխով ցուցանէ: Նախ, զՔրիստոս, որ հալածեցաւ զմահ-
Նութիւն նորա ինքեան բերէին:

Երկրորդ, զի որ հալածին ի չարէն հասանեն ի բարին, որպէս հալածիլն Յովսէ-
փայ առիթ եղև թագաւորութեան նորա:

Երրորդ. յոյս և սէր արքայութեան զոր խոստացաւ ոչ ինչ համարին զգան, որպէս
արքեայլն ի գինոյ ոչ զգայ:

Չորրորդ. հոգւոյն աչօք տեսանեն զփառս աստուածութեան և փափաքին որպէս
մեծն Ստեփաննոս՝ ահա տեսանեմ զերկինս բացեալ:

Հինգերորդ, և զՔրիստոս օգնական ինքեանց, որպէս ասէր և զՅիսուս՝ զի կայ ընդ
աջմէ Աստուծոյ. կանգնիլն զօգնութիւն զայլն նշանակէ:

Վեցերորդ. և զպսակն ի ծեռն ունելով, վասն այլն շուրջանակի զբարինսն որպէս
զծաղիկս վարդից ժողովէր: Եւ առաքեալքն զնացին խնդութեամբ, զի վասն անուան
արժանի եղեն և վասն զանազան պսակացն: Բազմազան օրինակ տանջեցան սուրբք՝
զքերումն ոսկերաց, զայրումն հրոյ, զհեղձումն ջրոյ, զբակտումն ատամանց, քաղց, ծա-
րավ, բանդ, խաւար և զայլն ամենայն:

Եօթներորդ. որպէս դառն դեղ զմաղծն բուժէ և զառողջութիւնն տնկէ, այսպէս
հարուածք նոցա զհեշտութիւն բոցո...:

Նկ. 55

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ տէր Ղանիէլ կաթողիկոս և ծայրագոյն պատրիարք
ամենայն Հայոց, աստուծածայնոյ և առաքելականի եկեղեցւոյս Քրիստոսի, Նան լուսա-
կերտի Սրբոյ և Մեծի Աթոռոյս Էջմիածնի:

Յորմէ սիրով և օրինութեամբ բազմաւ և քրիստոսաւանդ սուրբ ողջունիւ ծանու-
ցումն լիցի սիրելեացդ մերոց, և լուսաւորչակութն հաւատարիմ զաւակացդ Սրբոյ Աթոռոյս
որք կայք բնակեալք ի աստուծապահ քաղաքոյ Սպահան, որ և կրկին անուամբ յոր-
ջորջեալ ի Նոր Ջուղայ, ի Զիրազ, ի Համատան, ի Զեաշան, ի Թեհրան, ի Ղազպին, ի
Փէրիու գաւառսն, ի Բուրվառու գաւառսն, ի Զամարու գաւառսն, ի Զազաչու գաւառսն,
ի Զարմիակ գաւառսն, և յալլ ամենայն շրջակայս դոցին. Նախ՝ վայելչապատիւ առաջ-
նորդաց, սրբանուէր քահանայից, բարեպաշտօն իշխանաց, հաւատարիմ երիցփոխաց և
զանձապետաց, և համօրէն քրիստոսասէր օրինեալ ժողովորդոց մեծամեծաց և փոքունց,
արանց և կանանց, և ամենայն չափու և հասակի առ հասարակ: Զի որովհետև հնոյ
ժողովորդեանն Իսրայելի էր փառք և պարծանք տաճարն Սողոմոնի, և քառաքն Երու-
սաղէմ, վասնորոյ ամենայն ժողովորդն Իսրայելի ի շինութիւնս և ի պայծառութիւնս.
Նորին խնդային և զուարճանային, և յանարգութիւնս և յանշքութիւնս տրտմէին և սգա-
լին: Այսպէս և նորոյս Իսրայելի և հալկազեանս ցեղի է փառք քան զնոցայն առաւել տա-
լեալս քրիստոսեան, և քաղաքս աստուծակառոյց Սուրբ Աթոռս Էջմիածնի: Վասն այսո-
րիկ և մեք պարտիմք ի փառաւորութիւնս և ի շինութիւնս սորին խնդայ և հրծովն, և
յաւերութիւնս և յանշքութիւնս տրտմիլ և ցալիլ: Արդ՝ իրաւի, գիտեմք հաւաստեալ, զի
և դուք ըստ ջերմեռանդագոյն սիրոյ ձեր և մեծահաւատութեան՝ ունիք ցալիլ և տրտմիլ
յամենայն սրտէ վասն աներութեան և անշքութեան լուսատու ծնողիս ձերոյ Սրբոյ Աթո-
ռոյս, որ յայս քանի ամս վասն մեղաց մերոց՝ թէ որպէս երերեալ տատանէր ի բազ-
մածուկի ալեացն խռովութեանց և շնորհաբոյժ զաւակունք սորին՝ խղճալի միաբանքն,
թէ զիա՞րդ ցիրուցեան եղեալ պանդխտացեալ կային ի վայրս օտարութեան և մեք ևս
թէ քանի՞ քանի նեղութիւնս և տառապանս կրեցաք, վերջապէս և թէ որպիսի եղա-

նակաւ մատնեցաք ի գերութիւն, մինչև ցարդ լուեալ էք ի հարկէ և ցաւեալ ընդ այն: Այլ այժմ զայս միայն ծանուցանեմք՝ զի ողորմութեամբն Աստուծոյ թէպէտ ազատեալ ի գերութենէ եկաք լԱթոս Սուրբ ի հայրապետութիւն բանաւոր հօտին Զրիստոսի, և պանդխտացեալ միաբանքն ևս ժողովեցան թէպէտ ի գիրկս շնորհատու Յնողիս իւրեանց, բայց լամենայն կողմանէ պակասութիւնս ունելով, կարի յով ղժուարութիւնս կրեմք առ հասարակ. քանզի սուրբ տունս այս՝ այնքան յետին լաւերութիւնն է հասեալ, մինչ ոչ գտանել մեզ զհարկաւորսն ի պիտոյից զի ամենայնիւ լամենայնի դատարկացեալ է, թէ լեկեղեցական անօթոց, թէ յարտաքին իրաց, և թէ լայլ ամենայն հարկաւոր պիտոյից: Ահա այսպէս ի մեծի իմն նեղութեան է այսօր խղճաի Մայր Սուրբ Աթոռս, և կարօտ է օգնականութեան օրինեալ ազգիդ մերոյ. ուստի զայս օրհնութեան կոնդակս ևս գրեալ լատկապէս վասն իմտատիայի և օգնութեան՝ առաքեցաք ընդ հոգևոր որդւոյդ մերոյ և ձերդ նուիրակ..., որ ևս պատմելոց է ի բերան զամենայն որպէսն մեր և զնեղութիւնս: Ապաքէն պատուիրեմք սիրով և ձեզ սիրելեացդ, զի ի լսելն ձեր զայսոսիկ պարտիք ամենեքեան շարժիլ ի սեր որդիական և լիառատ ողորմութեամբ ձերով՝ օգնութիւն առնել հոգևոր Յնողիս ձերոյ Սրբոյ Աթոռոյս, զի ի շինութեան և ի պայծառութեան մնացել առ ի հոգևորապէս մխիթարութիւն և ի լատուկ պարծանս և բոլոր արինեալ ազգի մերոյ: Եւ զնուերսն օգնականութեան լանձնել լիովին լիշեալ նուիրակիդ զի հասուցել աստուծով աստ առ մեզ: Եւ այսու ամենայնիւ արդարն՝ ի դեպ զայ ձեզ ասել զառաժն զայն հասարակաց, թէ՛ մի՛ պարծեսցի տուն շինողն, այլ գտունն շէն պահողն. զի թէպէտ երջանիկ նախնիքն մեր սուրբն Գրիգորիոս Լուսաւորիչն, և սուրբ թագաւորն Տրդատ և այլք ընդ Նոսա շինեալ են զՍուրբ Աթոռս, այլ շէն պահողն դուք օրհնեալ ազգդ էք լեալ ձերդ ողորմութեամբ մինչև ցայսօր. և պահելոց էք ևս աստուծով ի շինութեան մինչև յափտեան: Եւ ձեր այսպէս յօգնութիւն հասանելով, իրաւի ունիք վայելել յարաժամ զշնորհս Սրբոյ Աթոռոյս և զօրհնութիւնս մեր հանդերձ բազում շնորհակալութեամբ: Ողջ լերուք ի տէր և պահպանեցեալք հզօր աջովն Նորին միշտ, Ամեն:

Գրեցաւ լամի փրկչին 1807 և ի..., ի լուսակառոյց և ի բարձրագահ Մայր Աթոռս ամենայն Հայոց ի սուրբ Էջմիածին:

Նկ. 56

1 գունդ

...մոմի նման լինի, լետոյ ձեռօքդ չինի ամանի միջին գոլ ջրով այնքան տրորիր, որ լաջվարդն ջրի մէջն դուրս տայ, լետոյ կտաւով քամիր լաւ, որ սանդալուզի կտորներ և փշորնք չի մնա մէջն, լետոյ դիր այնպէս տեղ որ հանդարտի և զգուշութեամբ քամեա, որ լաջիւարդն հետն չի գնա. լաջվարդի ջուրն մեկ օր մեկ գիշեր մնայ՝ թափիր, դարձեալ լից վրէն ջուր էլ մնայ մեկ օր] մեկ գիշեր մնայ ու թափել, լաւ պարզիր, լետոյ սակաւ զամխով բան տուր, որպէս կամիս:

Եւ մին թուղթ լաւ կոկիր, չորացեալ լաջիվարդն լի'ց մէջն և այնպէս պահեա. թէ շատ լինի մին փոքր սպիտակ գունով շուշի մէջ լից և պահեա զգուշութեամբ: Յերբ բանեցնես, սակաւ զամիս և սակաւ նաբաթ դիր մէջն և այնպէս արա բանդ, թէ գիր և թէ ծաղիկ ազնիւ լինի, աստուծով:

Բայց խրատ տամ թեզ, ինձ լսէ, որ լաջողի բանդ աստուծով: Յերբ սկսես պատրաստել, աղօթիւք արա, որ լաջողի. Աստուած զգործս ձեռաց մերոց ուղիղ արա ի մեզ տէր և զգործս ձեռաց մերոց լաջողեա մեզ, Աստուած: Եւ այլ աղօթքներ, Աստուած և զամենայն սուրբս Նորա յիշելով արա, որ կատարեալ լինի աստուծով:

Շնորհաշուք Կարապետ սրբազան
արքեպիսկոպոս

արգոյ եղբայր ի Զրիստոս՝

Ողջունեմ զքեզ բազում սիրով և ցանկամ սուրբ օրհնութեանդ և աղօթիցդ՝ վասն օծանդակութեան մարմնոյ իմոյ և հոգւոյ:

Ի վերադառնալն իմ այսր ի Ղարաբաղէ, գտի ի տան մերում ընդ կայից հանգուցեալ Փիլիպպոս սրբազան արքեպիսկոպոսին եկելոց ի Ղարսայ՝ երկու ևս զառ ծոթ մինն պատրիճանի գոյն և մինն ալ, և Սիմէօն արքեպիսկոպոսն Բզնունեան, որ ընկալեալ էր զայնս յառաջ քան զգալն իմ, նա պատմեաց ինձ, թէ այնոքիկ ևս են հանգուցեալ Փիլիպպոս արքեպիսկոպոսին և ձեր սրբազնութեանն էք հանձնեալ պարոն Յակոբին կնեագի հասուցանել առ մեզ և թէ պարոն Յակոբն ասացեալ է նախ, թէ այն ծոթից ծրարն լինելոց է սահաթ, ալլ ի բանալն տեսեալ են միայն երկու ծոթ զառ: Եւ այսպէս՝ մեք ընկալեալ զայն 2 ծոթն որպէս կայք հանգուցեալ Փիլիպպոս արքեպիսկոպոսի, այն ինչ հանեալ էաք յարկեղէն վասն դնելոյ ի վաճառ, բժիշկն իմ իտալացի ֆռանկ դօկտօր Մարթի Նինգօյ՝ տեսեալ զայնս, ասաց, որ այնոքիկ իւրն են և իսկոյն Էհան զգիր առաքողին զայնս ի Կոստանդնուպօլսոյ վասն իւր՝ յանուն Գօրօյեանց պարոն Աւետիքին եղելոյ ի Թելիդի կարավանաւ պարսիկ աղայ Սիրզայի յորում էր եղեալ և տպեալն ի քեարխանայէն միևնոյն նոմերայ երկուց ծոթիցն 10443 պատրիճանի գունւոյնն և 10491 ալ գունոյնն, նոյնպէս և վասն զագիցն երկուց 93 հալապի 7 գրեհ, որպիսի էր եղեալ և ի վերայ երկուց ծոթիցն միևնոյն անգանազան կերպի: Ալլ և ասաց, որ 120 սահաթ ևս եղեալ է ընդ այնց երկուց ծոթիցն, որպէս և ի գրի առաքողին ևս գտանիւր գրեալ, ըստ որում օրինօք եվրոպայեցոց և ամենայն ազգաց, որ ոք հաւաստի ապացուցութեամբ գտանել ունիցի գիրն կորուստ՝ կարօղ է դիմել այնմ ամենայն իրաւամբ և զալլ եղեալսն ընդ նմա ևս կարօղ է պահանջել յունողէն ըզ...:

...նաց առ նա երբեք բժիշկ ոք յայցելութիւն և արդարն գնայի ես ի խնդիր բժշկի, ալլ չգիտեմ զինչ վարձս տաց նմա և գիա՞րդ տնտեսեցից զոր հրամայիցէ նա առնել: Անծանօթ ազնուականն հանեալ ի քսակէն փլորիսն ինչ ետ նմա ասելով՝ երթ վաղ-վաղակի, խնդրեա բժիշկ ոմն և սփոփեսցես զմայր քո: Մանկանն շնորհակալութիւն մատուցեալ նմա պարզ իմն, բայց ազգու յայտարարութեամբ երախտագէտ սրտի, մեկ-նեցաւ անտի վաղվաղակի:

Մինչ մեկնեալ հեռացաւ մանուկն ի տեղուղէն յալլ կողմն, անծանօթն այն ազ-նուական կալաւ ի մտի գնալ անձամբ յայց կնոջն տառապելոյ: Ելեալ ընդ սանդուղսն՝ եմօտ ի խղիկ մի, ուր ոչ ինչ ալլ ետես, բայց բաղրոնակս ինչ յարդալիցս կազմածս ի պէտս խոհանոցի, սեղան մի անհեթեթ և անարուեստ, զգրոց մի հնոտի, անկողին մի ուր անկեալ կայր հիւանդն և ալլ փոքրիկ անկողին առ ի կողմն: Հիւանդն էր ի սաս-տիկ անձկութեան և մանուկն փոքրիկ լալագին կայր յանոտից մահճին, կամեր մայրն մխիթարել զմանուկն, ալլ յաւետ ինքն պէտս ունէր մխիթարութեան: Անծանօթն մերժե-նայ առ նա գորովագին և քաջալերեալ զնա սկսանի իբրև բժիշկ հարցանել զհանգա-մանաց հիւանդութեան նորա: Սա պատմէ նմա մի...:

...ի նման է և ի հանդերձելումն իւր աստուածային տեսլեանն արժանաւորս արասցէ զձեզ՝ հանդերձ Յնողօք, և ամենայն մերձաւորօք, պահեսցէ տէր աստուած զձեզ ամենայն հաւատացեալ քրիստոնէիք, ամէն:

Ի կանոնաց սրբոց հայրապետաց
արտահանեալք

Արուագիտաց և անասնագիտիաց և որ ընդ կինն որպէս սողոմայեցիսն գործէ զմեղս...:

...առաւօտու ողորմութեամբ քով ցնծացաք և ուրախ եղաք զամենայն աւուրս կենաց մերոց ցվերջն:

2)

Ընթերցումս յառակաց

Ծանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ, ընդունիլ զդարձումս բանից, ի միտ առնուլ զարդարութիւն ծշմարիտ և ուղղել զիրաւունս, զի տացէ անմեղաց զխորագիտութիւն, մանկանց, տղայոց զմիտս և զհանճար:

Որոց իբրև լուիցէ իմաստունն իմաստնագոյն լիցի, իսկ որ հանճարեղն է զառաջ-նորդութիւն ստասցի:

Ի միտ առցէ զառակս և զբանս խորինս, զճառս իմաստնոց և զառակս նոցա:

Վասն զի առանց նենգութեան ուսալ և առանց նախանձու բաշխեցից զմեծութիւն նորա ոչ թաքուցից:

Զի անպակաս գանձ է նա մարդկան որով որք վարեցանն առ Աստուած առաքեցին զբարեկամութիւն վասն առ ի խրատուէ պարգևացն ընծայեալք:

Զի ի ձեռին նորա եմք և մեք և բանք մեր և ամենայն հանճար և գործոց խելամըտութիւն:

Զի նա ետ ինձ զանվրեպ գիտութիւն եղելոց գիտել զհաստատութիւն աշխարհի և զազդեցութիւն բնու...:

Ի սկզբանէ արարչագործ. ամենաքաղցր բնութեամբ բարին ոչ հանդուրժել ունել միայն և վայելեալ զանճառ բարին:

Ծառ զանճարանացն Աստուծոյ

Էր այր ոմն սուրբ և արդար և յոյժ աստուածասէր, որ միշտ պարապեալ էր յաղօթս և ընթերցումն սուրբ գրոց. և զմալլեալ ի կարողութիւն և ի մեծութիւնս Աստուծոյ: Եւ տեսնելով գրեալ ի սուրբ գիրս, թէ ամենայն զանձք բարութեան զեղանին ի վերուստ ի հօրէ լուսոյ, բայց ոչ բարւոք վերձանելով զխորհրդական միտս գրեանց, կարծեր ըստ նկարագրին, թէ զանճարանք Աստուծոյ լի են ոսկովք և արծաթովք և ակամբ պատուականօք զանազան կերպասիք և ալլն: Ունի նաև այնքան անշափ և անհամար բազմու-

թեամբ, որ քաղաք մի ևս պատրաստել է իջուցանել երկնից վասն ընտրելոց իւրոց, որոյ երկոտասան դրունք են ի մի-մի մեծագոյն մարգարտաց և պարիսպ նորա ի զանազան լականց պատռականց՝ ըստ գրելոյ Յովհաննու Երանելոյն Յայտնութեան, վասն որոյ և ցանկայր մարմնոյ աչօք զայն ամենայն զանձարանս աստուծոյ և զպայծառափայլ կերպասս, յորոց զգեցուցանելոց էր...:

Նկ. 62

...լով յամենայնի գերանելին Տրդատ, ելից և պայծառացոյց զաշխարհ մեր համօրէն լուսով աստուածագիտութեան, որով և արժանապէս զպանծալին ժառանգեաց զանուն «Լուսաւորիչ Հայոց»:

Ղաւ Է. (7)

Գիւտ և փոխադրութիւն նշխարաց սրբոյն

Գրիգորի Լուսաւորչին

Յետ վախճանի սրբոյն Գրիգորի ի լերին Սեպուհոյ, ի յայրն Մանեայ, զմարմին նորա գտեալ հովուաց՝ թաղեցին անդ յանձանօթս. և լետ հարիւր կամ աւելի ևս ամաց ծգնաւոր ոմն Գառնիկ անուն ի գաւառէն Բասենոյ գտեալ զայն ի նմին տեղւոջ տարաւ Կանգոյց ի գետըն Թորդան ի զբօսանաց պարտիզկան նորին սրբոյն Գրիգորի⁶¹, և կամ ի ներքոյ հիման եկեղեցւոյն ի նմանէ կառուցելոյ⁶²:

⁶¹ Յովհ. կթղկ. ի պատմ. էջ 25—26: Խոր. Բ. ՂԱ:

⁶² Վարդան Բ պատմ: Ի վարս սրբոց, հատ. Գ. էջ 358:

ՑԱՆԿ

ՀԱՆՁՆԱՐԱՐՎՈՂ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

- Ի. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892
Գ. ԶԱՐԲՀԱՆԱԼՅԱՆ, Հայկական հին դպրություն, Վենետիկ, 1897
Տ. ՊԱԼՅԱՆ, Նշանագիրք հայոց, Վենետիկ, 1898
Հ. ՏԱՇՅԱՆ, Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա, Վենետիկ, 1898
Հ. ՄԱՐԿԱՐՏ, Պատմություն հայերեն նշանագրերու, Վենետիկ, 1913
Գ. ՀՈՎՍԵԹՅԱՆ, Գրչության արվեստը հին հայոց մեջ, Էջմիածին, 1913
Վ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ, Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939
Ա. ԱՐԱՀԱՄՅԱՆ, Հայկական պալեոգրաֆիա, Երևան, 1948
Զ. ԼՈՈՒԿՈՏԿԱ, Գրի զարգացումը, Երևան, 1955
Ա. ԱՐԱՀԱՄՅԱՆ, Հայ գրի և գրչության պատմություն, 1959
ИОСНФ ОРБЕЛИ. Синхронические таблицы хитры и европейского летоис-
числения, Ленинград—Москва, 1961.
Բ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, Տոմարի պատմություն, Երևան, 1972
Ա. ԱՐԱՀԱՄՅԱՆ, Հայ գիր և գրչություն, Երևան, 1973
Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայոց գրերը, Երևան, 1984
Է. ԱՂԱՅԱՆ, Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմության, Երևան, 1986

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
Գրի մշակույթը Հին Հայաստանում	5
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
Հայկական գրերն ու նրանց տեսակները	14
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
Կետադրության և առոգանության նշաններ	30
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ	
Համառոտագրություն և հապավում	34
ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ	
Կապգրեր	41
ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ	
Թվականների գործածությունը հայերենում	53
ԳԼՈՒԽ ՅՈՒԹԵՐՈՐԴ	
Գաղափարագրեր կամ նշանագրեր	61
ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ	
Թածկագրություն	78
ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ	
Տոմար	90
ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ	
Հայկական երաժշտական նշաններ՝ խազեր	104
ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՄԵԿԵՐՈՐԴ	
Մանրանկարչություն	109
ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ	
Ձեռագրական արվեստը Հայաստանում	117
Հավելված	131
Հավելվածում դրվող նկարների վերծանություններ	185

ՄԵԼԻԶ-ԲԱԽՉՅԱՆ ՍՏԵՓԱՆ ՏԻԳՐԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատարակության է ներկայացրել
համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնը

Հրատարակչության խմբագիր՝ Գ. Պ. Խաչատրյան
Նկարիչ՝ Հ. Կ. Մնացականյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմասյան
Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Ս. Ալվրջյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ս. Վ. Ավետիսյան

ԻԲ 748

Հանձնված է շարվածքի 10. 04. 1987 թ.: Ստորագրված է տպագրության 17. 12. 1987 թ.:
ՎՖ 09020: Չափեր $60 \times 84^{1/16}$: Թուղթ № 1: Տառատեսակը՝ «Նորք»: Տպագրության ե-
ղանակը՝ «Բարձր»: Հրատարակչական 9,8 մամուլ+8 ներդիր: Տպագրական 13,25
մամուլ=12,3 պայմանական մամուլի: Տպաքանակ 3000: Պատվեր 1105: Գինը՝ 95 կ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մոսկվյան փ. № 1:

Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мравяна, № 1.

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արծվյան փ. № 52:

Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна, № 52.

[4004]

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0678393

π
109622